СКРИТАТА ИСТОРИЯ НА ПАРИТЕ: ОГЛЕДАЛО НА ЧОВЕШКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Сборник с доклади от международна научна конференция, организирана от Университета по застраховане и финанси, проведена на 18 март 2026 г.

Издателство на Университета по застраховане и финанси
„Св. Григорий Богослов“

София
2026

Скритата история на парите: огледало на човешката цивилизация

Сборник с доклади от международна научна конференция, организирана от Университета по застраховане и финанси, проведена на 18 март 2026 г.

© *Валентина Григорова-Генчева, Едуард Маринов*, съставител

Доц. д-р Валентина Григорова-Генчева, доц. Едуард Маринов, д.н., научни редактори

© *Вирджиния Анастасова*, дизайн на корицата

© *Едуард Маринов*, предпечат

Редакционна колегия на Издателство „Св. Григорий Боголсов“:

доц. Едуард Маринов, д.н.
гл. ас. д-р Никола Димитров
проф. Мариела Деливерска, д.н.
доц. д-р Виктория Гацова
проф. д-р Станислав Димитров
проф. д-р Теодора Лазарова
проф. д-р Али Вейсел

© Издателство на Университета по застраховане и финанси „Св. Григорий Богослов“, 2026
ул. „Гусла“ 1, 1618 София
uzf.bg

Всички права са запазени. Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин – без писменото разрешение на носителя на авторските права.

Всеки доклад представя мнението на авторите му, които носят пълна и индивидуална отговорност за изразените мнения, оригиналността, стила и езика и цялото съдържание на публикуваните текстове.

Публикацията следва да бъде коректно цитирана с позоваване по следния начин:

Григорова-Генчева, В., Маринов, Е. (ред.). (2026). *Скритата история на парите: огледало на човешката цивилизация,* сборник с доклади от международна научна конференция, организирана от Университета по застраховане и финанси, проведена на 18 март 2026 г. София: Издателство на УЗФ „Св. Григорий Богослов“.

ISBN (pdf): 978-619-7861-03-7

9 786197 861037

Съдържание

ПРЕДГОВОР **4**

ЧАСТ I ПРОИЗХОД И ЕВОЛЮЦИЯ НА ПАРИТЕ **6**

СОЛТА КАТО СТОКОВИ ПАРИ ПРЕЗ КЪСНАТА ПРАИСТОРИЯ: СОЛТА Е ЗЛАТО
Васил Николов **7**

ПРОТОПАРИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ: ОПИТ ЗА ОБОБЩЕНИЕ
Иля Прокопов, Валентина Григорова-Генчева **14**

POSSIBLE GOLD AND MINERAL PREMONETARY FORMS IN BULGARIAN PREHISTORY
Ruslan I. Kostov **27**

ОТНОСНО РАЗМЕРА НА ДВАТА МАСИВНИ ПОТОКА НА МОНЕТИЗИРАНИ БЛАГОРОДНИ МЕТАЛИ В ЗЕМИТЕ НА ДНЕШНА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ЗАВРЪЩАНЕТО НА ТРАКИЙСКИТЕ ВОИНИ, СЛУЖИЛИ ПРИ АЛЕКСАНДЪР III И ДИАДОХИТЕ, КАКТО И В РИМСКАТА АРМИЯ
Франсоа дьо Калатай **33**

БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАНТСКА ПРЕСА И ПЕЧАТАНЕТО НА ПАРИ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК
Християн Атанасов **49**

ЧАСТ II ПРОИЗХОД И ЕВОЛЮЦИЯ НА ПАРИТЕ **62**

ЗЛАТОТО КАТО СТРАТЕГИЧЕСКИ АКТИВ В ГЛОБАЛНАТА ФИНАНСОВА СИСТЕМА
Радко Георгиев **63**

INDUSTRIAL GOLD MINING IN BULGARIA – DIFFICULTIES AND CHALLENGES
Chenko Gerov **77**

ЕКСПОРТНА РЕАЛИЗАЦИЯ НА ПРОДУКЦИЯТА ОТ ДОБИВНИЯ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ И ОТРАЖЕНИЕТО Ѝ ВЪРХУ СРЕДНОТО ВЪЗНАГРАЖДЕНИЕ В СЕКТОРА
Калоян Иванов **83**

ЧАСТ III СЪВРЕМЕННИ ТРАНСФОРМАЦИИ НА ПАРИТЕ **94**

ОТ ЗЛАТОТО ДО БИТКОЙНА: КАК СЕ ПРОМЕНЯ ДОВЕРИЕТО В ПАРИТЕ
Михаела Георгиева **95**

ПРИЕМАНЕ НА ЕВРОТО, ВАЛУТНА ИНТЕГРАЦИЯ И ИКОНОМИЧЕСКА КОНВЕРГЕНЦИЯ: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА БЪЛГАРИЯ
Йоан Иванов **104**

ПРЕДГОВОР

Историята на парите е неразделна част от историята на човешката цивилизация. От най-ранните форми на размяна и използването на природни ресурси като средство за плащане, през появата на благородните метали, монетите и книжните пари, до съвременните цифрови валути и процесите на парична интеграция, развитието на парите отразява икономическите, политическите, социалните и технологичните трансформации на обществата. Парите никога не са били единствено икономически инструмент – те са носители на културни ценности, израз на власт и доверие, измерител на богатство и средство за организиране на обществените отношения.

Именно това разбиране стои в основата на научната конференция „Скритата история на парите: огледало на човешката цивилизация“, организирана от Университета по застраховане и финанси на 18 март 2026 г. в София. Конференцията събра изследователи от различни научни области – история, археология, нумизматика, икономика, финанси и минно дело – обединени от стремежа да разгледат феномена на парите в неговата историческа дълбочина и интердисциплинарна сложност. В програмата участваха утвърдени български и чуждестранни учени, сред които акад. Васил Николов, акад. Франсоа дьо Калатай, проф. д.г.н. Руслан Костов, проф. д.и.н. Иля Прокопов, доц. Християн Атанасов и други изследователи, чиито трудове допринасят за съвременното познание за произхода и развитието на парите. Особено ценен е и активният интерес на младите изследователи и докторанти към проблематиката на парите, финансовата история и икономическото развитие, което намира отражение както в участието им в научния форум, така и в публикуваните в настоящия сборник изследвания. Конференцията беше открита от ректора на Университета по застраховане и финанси чл.-кор. проф. д.ю.н. Борис Велчев и се проведе в рамките на по-широките усилия на университета за насърчаване на интердисциплинарните научни изследвания и връзките между икономическите и техническите науки.

Интересът към историята на парите и към връзката между природните ресурси, финансовите системи и икономическото развитие има трайно място в научноизследователската дейност на Университета по застраховане и финанси. През последните години в университета се развиват изследвания в областта на финансовата история, нумизматиката, историята на икономическата мисъл, паричната теория, международните финанси и съвременните трансформации на финансовите системи. Особено значение има и интердисциплинарното сътрудничество с изследователи от областта на археологията, геологията и минното дело, което позволява парите да бъдат разглеждани не само като финансов феномен, но и като продукт на конкретни природни, технологични и обществени процеси.

Този сборник включва част от докладите, представени по време на конференцията, както и допълнително разработени изследвания, които разширяват поставените научни въпроси. При подреждането на материалите не е следван хронологичният ред на представянето им по време на форума, а е избрана структура, която проследява развитието на парите през три основни етапа.

Първата част „Произход и еволюция на парите“ е посветена на най-ранните форми на размяна и на възникването на паричните отношения. В нея са включени изследвания върху ролята на солта като стокови пари през праисторията, върху възможните протопарични форми в българските земи, върху най-ранните стандартизирани тегловни системи и върху процесите на монетизация в древността. Завършек на тази част поставя изследването на отношението към книжните пари в Османската империя през XIX век, което очертава прехода от стоковите и металните форми на пари към модерните парични системи.

Втората част „Златото като паричен и икономически феномен“ разглежда златото не само като историческа форма на пари, но и като стратегически икономически ресурс. Изследванията в тази

част анализират ролята на златото като средство за съхраняване на стойност и резервен актив, предизвикателствата пред неговия добив в съвременни условия и икономическите ефекти от добивната индустрия върху българската икономика. Така се проследява връзката между природните ресурси, производството, международната търговия и формирането на стойност.

Третата част „Съвременни трансформации на парите“насочва вниманието към бъдещето на паричните системи и към променящите се механизми на доверие. Докладите разглеждат прехода от златото към криптовалутите, развитието на блокчейн технологиите и новите форми на цифрови активи, както и актуалните процеси на валутна интеграция в Европа и приемането на еврото в България. Общата тема, която обединява тези изследвания, е разбирането, че всяка форма на пари съществува доколкото обществото е готово да ѝ се довери – независимо дали това доверие произтича от стойността на дадена стока, от гаранцията на държавата или от технологичните механизми на съвременната цифрова среда.

Надяваме се, че представените в сборника изследвания ще бъдат полезни както за специалистите в областта на историята, икономиката и финансите, така и за по-широк кръг читатели, интересуващи се от развитието на човешката цивилизация. Разнообразието на подходите и тематиката показва, че историята на парите далеч не е изчерпана тема. Напротив, тя продължава да предлага нови въпроси и нови перспективи към разбирането на миналото, настоящето и бъдещето на обществото.

доц. д-р Валентина Григорова-Генчева
доц. Едуард Маринов, д.н.

Част I

Произход и еволюция на парите

СОЛТА КАТО СТОКОВИ ПАРИ ПРЕЗ КЪСНАТА ПРАИСТОРИЯ: СОЛТА Е ЗЛАТО

акад. проф. д.и.н. Васил Николов

Национален археологически институт и музей, Българска академия на науките

vassil.nikolov@abv.bg

Abstract

Table salt is a natural product that is absolutely essential for human and animal life. It is extracted and marketed from a limited number of natural areas where it is found. In the eastern half of the Balkan Peninsula, a vast territory stretches from the Lower Danube to the Aegean Sea and from the Black Sea to the Central Balkans, within which there is a single large rock salt deposit usable in late prehistory—the Mirovsko deposit near Provadia. For this reason, its exploitation during the Neolithic and Chalcolithic periods (5600–4350 BCE) transformed it into a major salt-producing center, the sole source of significant quantities of table salt across a vast area, and, due to its utility value, the primary medium of exchange within the defined territory—that is, commodity money.

Keywords: Provadia-Solnitsata, Neolithic, Chalcolithic, table salt, commodity money.

JEL: E42, N13, Z13

Във всички части на заселения свят най-старото средство за размяна и плащане в миналото са природните продукти. Използвани са животински черупки (например каури и други охлюви), животински зъби, перли и полускъпоценни камъни, камъни рай, кехлибар, пера от птици, но също какаови и кафеени зърна, рожкови, палмови ядки и чаени тухлички, каучукови топки и царевица.

В много региони като парично средство служи готварската сол. Тя е един от най-известните световно разпространени природни продукти, който е бил използван както за размяна и търговия, така и за плащане. Била е особено ценена в цяла Африка, особено в Етиопия, но също и в Азия (Китай, Тибет) и Нова Гвинея. Готварската сол има двойнствена употреба – в основата си тя е жизнено необходима стратегическа потребителска стока, но в определена форма в някои региони на света тя играе и ролята на пари.

РОЛЯТА НА ГОТВАРСКАТА СОЛ ЗА ЧОВЕКА, ЖИВОТНИТЕ И ОБЩЕСТВОТО:

стратегическа суровина през късната праистория

Физиологична роля. Животът на човека е невъзможен без готварската сол (натриев хлорид) особено при използването на храни с предимно растителен произход, както е през късната праистория. И то не защото храната ще ни бъде безвкусна, а защото без определена доза сол на денонощие човешкият организъм не може да функционира, защото натриевият хлорид играе незаменима физиологична роля за поддържането на осмотичното равновесие в животинския организъм изобщо.

Културна роля. Към незаменимо важните функции на солта през праисторическата епоха, освен овкусяването, трябва да се добави и използването ѝ за консервиране на храни (особено месни), което е наложителен елемент в бита на ранноземеделското общество. Солта е необходима и за различни домашни производства, на първо място за тези, които са свързани с обработката на животински кожи (дъбене) с оглед тяхното използване.

Тези две роли не подлежат на териториални условности, те са повсеместни и неотделими от използването на готварската сол навсякъде по света.

Готварската сол има и една трета – „обществена“ роля – на разменно средство. Така се използва в различни зони на света, но само там, където тя не е общодостъпна. Солта е неравномерно

разпределена по Земята и конкретно в Европа и Предна Азия, което обуславя ролята ѝ на разменно средство: в региони с наличие на природна сол в достъпна за ранните земеделци и скотовъдци форма снабдяването с нея става без ограничение или поне не представлява непреодолима трудност, затова тя тук не може да има роля на разменно средство; в региони без природна сол обаче тя става скъпа стратегическа суровина, която играе и роля на разменно средство.

Ролята на солта като разменно средство е обусловена и от още условия, на които тя трябва отговаря:

- да е подходящо средство за всички участници „на пазара“, които да приемат a priori високата му стойност; това обикновено е природен продукт с двойна употреба, т.е. при употребата му като разменно средство да подлежи на определението стокови пари;
- да е сравнително леко и лесно за пренасяне на далечни разстояния, т.е. да е практично и удобно;
- да подлежи на делене на части с необходимо тегло и големина;
- да издържа без сериозни изменения по-дълъг период от време;
- да се добива в количества, достатъчни, за да изпълнява функцията си.

Готварската сол отговаря на всички тези условия!

СЛУЧАЯТ ПРОВАДИЯ-СОЛНИЦАТА

Праисторическият комплекс Провадия-Солницата се намира близо до съвременния град Провадия в Североизточна България. Представя останките на най-стария солодобивен център в Европа (5600 – 4350 г. пр. Хр.), превърнал се в първия праисторически градски център на европейския континент (4700 – 4350 г. пр. Хр.). Възникването и развитието на комплекса е пряко свързано с най-голямото и всъщност единствено находище на каменна сол на Източните Балкани, т. нар. Мировско солно находище, върху което той се намира.

Специализираното производство на сол край Провадийска река се извършва през периода от около 5600 до към 4350 г. пр. Хр., т.е. около 1250 години. Принципът на технологичния процес не се променя – изпаряване на водата от изворния разсол с оглед получаването на суха готварска сол, но начинът на извършване на този процес търпи периодични иновации с оглед увеличаване на добива и производство на по-чист краен продукт.

Изваряването на разсол в керамични съдове при нагряването им с огън е най-ранният регистриран в Европа случай на тази технология за получаване на готварска сол. Използването ѝ в Провадия-Солницата продължава повече от едно хилядолетие. В края на халколита се налага промяна – водата от разсола се изпарява в голям „басейн“ при използване топлината на слънчевото греене.

Технологията на солното производство е постепенно усъвършенствана, а през средния и първата половина на късния халколит добиваната сол достига промишлени за времето си количества.

Специализираното производство на готварска сол започва още в началото на късния неолит, около 5600 г. пр. Хр. Процесът на изпаряването на солена изворна вода се извършва в специално изработени керамични купи, нареждани в масивна силно нагрята с вътрешен огън глинена куполна пещ.

През втората половина на късния неолит, около 5200 г. пр. Хр. производството на сол е изнесено от селището. Новият вид съоръжения са изкопани сравнително плитко в земята и се състоят от два, три или четири успоредни производствените „улеи“, обособени чрез тънки глинобитни стени. Изваряването на разсола става в дълбоки керамични паници с два срещуположни почти хоризонтални израстъка на устието. Нареждани са в „улеите“ така, че срещуположните масивни израстъци да легнат на две съседни стени. Целта е под тях да бъде нареден и запален дървен материал за осъществяване на изпарителния процес, при който еднократно са получавани 150 – 200 кг суха сол.

В началото на ранния халколит, около 4900 г. пр. Хр. е извършена модификация на производствените съоръжения и производствените керамични съдове. Проучена е една структура от това време, представляваща вкопана в земята голяма яма. На дъното ѝ има две огнища, в които са нареждани много дълбоки обърнатоконични паници. Огънят е горял в пространството между съдовете, изпарявайки водата от разсола. При едно зареждане на това съоръжение са получавани вероятно от 300 до 500 кг готварска сол.

През средния халколит (4700 – 4600 г. пр. Хр.) производственият център за добив на готварска сол се разширява значително. Продължава да работи и през първата половина на късния халколит (4600 – 4450 г. пр. Хр.), когато производственото поле достига площ 5 – 6 дка. Извършва се следваща модификация на технологичния процес и рязко увеличаване на производствения капацитет на солодобивния център. Появяват се големи открити съоръжения – дълбоки и широки ями, в които се нареждат плътно един до друг нов вид дълбоки керамични съдове – много големи и дебелостенни, с обърнатоконична форма. Изваряването на разсола в тях става с открит огън, разпален на дъното на ямата в пространствата между съдовете. Най-вероятно изпарителният процес достига само до получаването на влажна сол, която след това е уплътнявана и „изпичана“ в значително по-малки предимно цилиндрични съдове с различни размери. Получените в тях солни тела имат съответно различен „номинал“, подходящ за търговия „на дребно“ – най-малките тежат около 20 г, а най-големите – около 8 кг. Те са крайният продукт на производствения цикъл и основна разменна единица в търговски взаимоотношения. Количеството получавана сол от едно зареждане на голямо вкопано съоръжение е могло да достигне до два-три тона.

Хронологически последното съоръжение, свързано с производството на сол в Провадия-Солницата, се различава коренно от представените по-горе и дава информация за производствения солодобивен процес в последните етапи на обитаване на селището през късния халколит, вероятно след 4450 г. пр. Хр. Представлява открит басейн, предназначен за приложение на съвсем нова технология за изпаряване на разсол – от топлината на слънчевото греене. А това е възможно само при промяна на климата към затопляне и засушаване в региона, което се предполага за втората половина на V хилядолетие пр. Хр. Обемът на произвежданата тогава сол явно значително намалява.

Заради климатичните промени в средата и втората половина на V хилядолетие пр. Хр. загива къснохалколитната цивилизация по Долния Дунав. Праисторическият солодобивен център Провадия-Солницата е напуснат. Заради изчезването на солените извори приключва продължилото около 1250 години специализирано производство на готварска сол.

ТЕРИТОРИАЛНАТА ПРЕДПОСТАВКА ЗА ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПРОВАДИЯ-СОЛНИЦАТА В „МОНЕТЕН ДВОР“

Първите солопроизводители край днешна Провадия идват от централната зона на ранноземеделската общност в Тракийската низина и се заселват край солените извори с ясното намерение да произвеждат готварска сол за „износ“. Идват с готова технология – изпаряване на разсол в специално изработени на калъп тънкостенни керамични съдове, поставени в нагрята куполна пещ. Това означава предварително изработена концепция за поне частичен отказ от земеделие и скотовъдство, за добив на готварска сол не за себе си, а за използване на новия продукт като разменно средство. Този първоначален проект обаче несъмнено е създаден в контекста на преценката за наличие на потенциален пазар. Може би в началото бъдещите соловари не са имали достатъчно сигурна представа за обхвата на територията, населението на която се нуждае от външна доставка на готварска сол, нито от собствените си производствени възможности. Това постепенно е изяснявано в процеса на специализираното производство на сол през следващите столетия.

Сега обаче ние, на базата на вече известното за основната предпоставка за превръщането на готварската сол в пари, а именно липсата на това вещество в достатъчно количество и в достъпна форма в една по-обширна територия, можем да оценим перспективите пред първите производители

на сол край Провадия. А те се оказват широкомащабни, защото Балканският полуостров е беден на достъпни в древността залежи на готварска сол.

Съседните зони в Западна Анатолия имат същата характеристика. Далече на изток в равнината на Коня в Централна Анатолия се намира огромното солено езеро Тузгьол, което е било източник за снабдяване със сол на всички древни праисторически селища в региона (Erdoğu, Özbaşaran, 2007). Поради значителната си площ и дебелите солни отложения в периферията му солта е била широко достъпна за добив и дистрибуция в различни посоки и в този смисъл не е представлявала ценност, която да се разменя, не е била част от икономиката на престижните стоки, т.е. няма причини да се превърне в парично средство (Dardeniz, 2023).

Западните Балкани и Панонската равнина са бедни на солни залежи. Известен е само соленият извор в Тузла, Босна, който вероятно е използван през късната праистория, но няма данни за обема на производството. Северните части на региона обаче са богати на малки солени езера и блата, и особено на солени пасища, включително и в долината на Велика Морава (Urem-Kotsou, 2016; Milanović, 2021). По всяка вероятност тези солни проявления на повърхността са били достатъчни за животните и хората през късната праистория.

Възможно е, макар доказателствата да са оскъдни, през късната праистория сол да е добивана в ограничени количества и по бреговете на Егейско и Адриатическо море. По Черноморието това едва ли е било възможно, защото след отварянето на Проливите 2 – 3 хилядолетия по-рано водата в морето е била все още слабо солена.

Значителен брой солени извори бликат по Източните Карпати, но доколкото те са използвани за добив на сол през късната праистория, търговията с нея е извършвана явно в източна посока, не към Балканите (Monah, 2002).

В източната половина на Балканския полуостров остава обаче една много обширна територия – от Долния Дунав до Егейско море и от Черно море до Централните Балкани, на която има едно единствено голямо и използваемо находище на каменна сол – Мировското край Провадия. По тази причина именно неговата експлоатация през неолита и халколита го превръща в голям солодобивен център, в единствен източник на значително количество готварска сол в огромен ареал и поради нейната ценност – в основно средство за размяна в очертаната територия, т.е. в стокови пари.

ТЪРГОВИЯ НА ДАЛЕЧНИ РАЗСТОЯНИЯ

Обменът на материални ценности е неотделима част от живота на древното общество. Основа за възникването и развитието на обмена е екологичното разнообразие в местата на обитаване на ранноземеделските общности и преди всичко наличието на конкретно място за необходими на хората от това време, но иначе рядко срещани суровини. Така на същото място би могло да започне производство, предназначено за обмен. Обменът и търговията не се извършват със случайни излишъци на някакви продукти; това е специализирана дейност, в която се реализират продукти от целенасочено производство. Очевиден пример за това е добивът на готварска сол чрез изваряване на солена изворна вода в Провадия-Солницата. Хората, които живеят край изворите, задоволяват нуждите си от сол именно чрез разсола, а производството на сол винаги е ориентирано към търговия.

Много добър пример за резултати от успешен търговски обмен е изключително богатият гробен инвентар в „златния" Варненски халколитен некропол, намиращ се на около 40 км от Провадия-Солницата и оставен от същата етнокултурна общност, към която принадлежат и производителите на сол (Nikolov, 2010).

Реализацията на значителния по обем и стойност принаден продукт от производството на готварска сол през неолита и халколита в Провадия-Солницата може да стане само чрез широкомащабна търговия на далечни разстояния (срв. Stöllner 2002; Nikolov 2025, 89-92). Организацията на търговските операции и редистрибуцията на реализирания принаден продукт предполагат съществуването на обособена група с високо социално положение във все още

егалитарното общество, която е поела тези дейности и чрез тях не само поддържа, но и увеличава своя висок социален статус.

Готварската сол играе особено важна роля в праисторическата търговия, в която има двойствена функция. От една страна, солта е продукт за употреба и една част от произвежданата сол се „купува" именно за това. От друга страна обаче, солта играе ролята на обменен еквивалент, на пари, и веднъж излязла „на пазара", тя може дълго време да циркулира в това си друго качество, преди да бъде изконсумирана. Именно появата на еквивалент превръща праисторическия обмен в търговия (Masson, 1976, 88). Засега доказателствата за резултатите от търговските връзки идват предимно от Варненския некропол. За появата на такъв необичаен за времето си некропол, включващ значителен брой гробни ями с висока концентрация на разнообразен по вид и материал гробен инвентар, както и за появата на този изключително богат некропол именно край Варненското езеро трябва да има много сериозни причини.

Част от предметите, които гробният инвентар там включва, са явно местни и са изработени от местни суровини. Това са керамичните съдове, предметите от кост и рог, част от каменните и кремъчните артефакти. За останалите предмети могат да се предположат повече или по-малко отдалечени от Варненското езеро зони на произход – на самите предмети или на суровината за тях. Става дума за по-големи кремъчни артефакти (включително много дългите пластини) от района на Разград в Североизточна България, огладени каменни сечива от района на планината Странджа в Югоизточна България, обсидианова пластина от егейския остров Мелос, халцедонови (корнеолови и ахатови) мъниста вероятно от Анатолия, различни артефакти от черупки на мекотели (спондилус, денталиум) от Егейско море. Трябва да се прибавят и голямото количество впечатляващи медни и златни предмети, произведени на място от вносна суровина.

Списъкът с „вносни" суровини или готови предмети на престижа в изследвания регион сигурно ще нараства (напр. червената охра). Основният въпрос в изследването на всички търговски взаимоотношения обаче е срещу какво е осъществяван този внос, коя е реципрочната стойност на „внасяния" значителен за времето си обем суровини и предмети с много висока стойност. Внасянето или произвеждането на място на голямо количество престижни предмети означава, че общността край Варненското езеро е успявала не само да осигурява прехраната си със земеделие, скотовъдство, риболов и лов, но и да отделя достатъчно допълнителен продукт за търговия. Няма основания да се смята, че това е било възможно на базата на селскостопанското производство, условията за което на юг от Стара планина са били по-добри. От друга страна, регионът между Източна Стара планина и река Дунав е много беден на суровини, които биха били важни за халколитните общности в Тракия и съседните региони.

Поради липсата на конкретни данни този въпрос дълго време е заобикалян в изследванията и едва през последните години получи адекватен отговор. Единствената суровина, която е жизненоважна за човека и животните, налична е в ареала на Провадийска река, но липсва в съседните региони, включително в Тракия, е солта. Ето защо произвежданата в голямо количество готварска сол в Провадия-Солницата не само е предпоставка и предмет на активна и обхватна търговия, но без съмнение е играла и ролята на обменен еквивалент през късната праистория (т.е. ролята на първите стокови пари) (Runge, 1995).

Парите са средство за размяна, което в процеса на използване дълго време не подлежи на разваляне, на промяна. През праисторията това средство не може да бъде абстрактно като днешните банкноти, затова и се употребява понятието стокови пари, т.е. самите пари са и стока, те самите имат потребителна стойност, която се реализира като разменна стойност. Ето защо нито медта, нито златото стават разменно средство през късната праистория, а остават само белег на престиж или статус. Готварската сол е абсолютно необходима за живота на обществото като цяло. Тя има много висока потребителна стойност, защото без нея нито човекът, нито важният източник на неговата храна и същевременно производителна сила – домашните животни, биха могли да съществуват физически, т.е. не би имало общество. Така или иначе готварската сол се добива, обработва и

разпространява, достигайки по необходимост до всеки един човек в обществото. Следователно тя по естествен път получава ролята на разменно средство в голяма територия без свободен достъп до този минерал.

Готварската сол е природен продукт, който е абсолютно необходим за живота. Той се добива и пласира от ограничен брой природни зони, където е наличен, в конкретния случай – от Солницата, и чрез самосъздала се разпространителска мрежа покрива голямата територия на Източните Балкани. Процесът започва чрез „покупка“ от центъра на производството или чрез пренасянето на продукта от производителя на по-далечно място, където бива пласиран срещу нещо, което е необходимо на самия него (т.е. при съвпадение на необходимости). През този първи етап готварската сол участва във вид на директна размяна на базата на съответни съотношения между продуктите, като това е етап на размяна между производителите на съответните разменяни продукти. Най-вероятно е размяна на едро (може би при „плаващ“ еквивалент, т.е. при договаряна разменна стойност – като при петрола днес). Новият собственик на солта, освен че я употребява за своето оцеляване (и евентуално за домашните си животни), с част от придобитото при сделката „купува“ от друго място и от други производители продуктите, които са му необходими. Солта става за него вече разменно средство, защото той я притежава, но той не е неин производител, т.е. в този следващ етап на разпространение солта започва да функционира еднозначно като стокови пари. Пътят на движение на солта може да продължи и нататък и със сигурност продължава, докато не бъде изконсумирана като необходимо за живота на човека и животните хранително средство, т.е. по тази верига солта е продукт за консумация, но има и ролята на платежно средство. В Източното Средиземноморие няма друг такъв продукт с изключително важна двойна роля. Вероятно и поради това готварската сол остава всеобщ еквивалент за търговска размяна до налагането на златото като такъв.

Производството и търговията с готварска сол е основната причина за изпреварващото развитие на ареала по средното и долното течение на Провадийска река в контекста на къснохалколитните общности на Балканите (Nikolov, 2016). Възможни са две посоки на „износ” на солта и „внос” на еквивалентни стоки. Единият път би могъл да бъде Провадийска река, която тече непосредствено до солодобивния център Провадия-Солницата. Според различни сведения, отнасящи се за XIX век, реката е била плавателна за лодки в частта ѝ от солодобивния център (и дори по-нагоре от него) до Белославското и Варненското езеро, и съответно до Черно море. Може да се предположи, че солта от праисторическия производствен център Провадия-Солницата е могла да достигне със средства за каботажно морско плаване далече на юг. Вторият път би могъл да свързва солодобивния център Провадия-Солницата с региона на юг от Стара планина (Тракия) при използването на тясната долина по долното течение на Луда Камчия и на ниския Айтоски проход – за „износ“ на сол и „внос“ на престижни предмети, на медна руда или друг вид медна суровина от районите на Странджа планина и на Стара Загора (Айбунар, Хрищени), както и за придвижване на групи от хора за евентуалния периодично случващ се „пазар“ на място край цитаделата на Солницата (Nikolov, 2012). Най-вероятно са използвани и двата търговски пътя, съдействали за превръщането на готварската сол от Провадия-Солницата в първите (стокови) пари на Източните Балкани.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Dardeniz, D. (2023). A model of salt production and consumption patterns in Bronze Age Anatolia. – European Journal of Archaeology, 26,1, p. 39-56.

Erdoğu, B., Özbaşaran, M. (2007). White, pure, immaculate and incorruptible: salt in prehistoric Central Anatolia. – In: Monah, D. et al. (eds). L exploitation du sel a travers le temps. Piatra-Neamt, p. 135-145.

Masson, V.M. (1976). Ekonomika i sotsialyniy stroy drevnih obshtestv. Leningrad.

Milanović, D. (2021). The economic and social importance of saline soils and saltwaters during the Late Neolithic of the Pannonian plain and the Central Balkans. – Старинар, 71, p. 7-19. doi.org/10.2298/STA2171007M

Monah, D. (2002). L'exploitation préhistorique du sel dans les Carpates orientales. – In: Weller, O. (ed.). Archeologie du sel. Techniques et societes dans la Prehistoire europeenne. Actes du colloque international, XIVe congrиs UISPP, Liege (Belgique), 2001, Rahden Westfalen, Verlag Marie Leidorf GmbH, p. 135-146.

Nikolov, V. (2010). Salt and gold: Provadia-Solnitsata and the Varna Chalcolithic cemetery. – Archäologisches Korrespondenzblatt, 40, p. 487-501.

Nikolov, V. (2012). Salt, early complex society, urbanization: Provadia-Solnitsata (5500-4200 BC). – In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa / Salt and gold: the role of salt in prehistoric Europe. Provadia-Veliko Tarnovo, Faber, p. 11-65.

Nikolov, V. (2016). A fifth millennium BC town in the context of the Western Black Sea coast: Provadia-Solnitsata. – In: Nikolov, V., Schier, W. (Hrsg). Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 – 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten. Humboldt-Kolleg Varna, Bulgarien, 16-20. Mai 2012. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 30. Rahden/Westf., p. 129-140.

Nikolov, V. (2025). Salt production and the urban centre of Provadia-Solnitsata, Northeastern Bulgaria (5600 – 4350 BCE). – In: Eubanks, P., Dumas, A., McKillop, H., Alexianu, M. (eds.). Meridians of Salt. Global perspectives on archaeology and ethnoarchaeology. Interdisciplinary contributions to archaeology. Cham, Springer, p. 67-97.

Runge, H.-J. (1995). Frühes Zahlungsmittel Salz. – Kreditwesen, 48, p. 609-615.

Stöllner, T. (2002). Salz als Fernhandelsgut in Mitteleuropa während der Hallstatt- und Latenezeit. – In: Lang, A., Salac, V. (Hrsg). Fernkontakte in der Eisenzeit. Konferenz Liblice 2000. Praha, p. 47-71.

Urem-Kotsou, D. (2016). Salting the roads: connectivity in the Neolithic Balkans. – In: Molloy, B. (ed.). Of odysseys and oddities. Scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours. Oxford & Philadelphia, Oxbow Books, p. 123-141.

ПРОТОПАРИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ: ОПИТ ЗА ОБОБЩЕНИЕ

проф. д.и.н. Иля Прокопов, доц. д-р Валентина Григорова-Генчева

СУ „Св. Климент Охридски“, Университет по застраховане и финанси

ilya.prokopov@gmail.com, vgrigorova@uzf.bg

Abstract

The article examines some of the strategic raw materials from the earliest periods of human history: salt and gold. The emphasis in the authors' research is placed on the finds of small gold circles, produced by pressing (sintering) gold powder, discovered in the modern territory of Bulgaria. Some of them are presented in the context of the Varna culture. The weights of some of the gold objects, the origin of the metal and the possible centers of their production are analyzed. The subject of discussion are the processes of miniaturization and standardization in the Chalcolithic era.

Keywords: strategic raw materials, salt-production urban center Provadia, Varna necropoleis I-III, Dabene, Kameno pole, Malka and Golyama Beshovitsa, gold proto-money, miniaturization, standardization, weight system.

JEL: E42, N13, O33

В тази статия представяме дългогодишните си наблюдения и проучвания, свързани с откриването на редица находки от малки златни кръгчета (златинки) в съвременната територия на България. През м.г. допълнихме нашите изследвания с актуални данни и важна научна информация, получена от колеги археолози, химици и минералози. Очакваме споделените идеи и хипотези да предизвикат сериозна дискусия по темата. Още по-добре би било, ако те се превърнат в основа на бъдещ интердисциплинарен научен проект, който да изследва първите общи стандарти в праисторическата епоха, златната металургия и историята на парите.

Сн. 1. Общ изглед на солодобивния център в Провадия (5600-4350 пр. Хр.)[1]

[1] https://www.provadia-solnitsata.com/bg. Снимките, свързани със солодобивния център в Провадия се използват с любезното съгласие на акад. Васил Николов, ръководител на проучванията.

Ще направим опит да очертаем някои елементи от взаимовръзката между солодобива и златото на културата Варна като форма на протопари. В центъра на днешна Североизточна България се намира най-голямото находище на сол на Балканите - Мировското солно находище с площ от около 330 000 м^2, представляващо огромен пресечен конус от сол, достигащ дълбочина до 4 км (Христов, 19-30).

Изследователите на праисторическото укрепено селище край Провадия (площта на целия комплекс е ок. 300 дка) под ръководството на акад. В. Николов имат сигурни доказателства, че в периода 6-4 хил. пр. Хр., там съществува преддържавна форма, организирана по йерархичен модел. Хората използват солните извори, изсушават и оразмеряват солта за пазара. Открити са специални, широки и разлати в основата си съдове за изваряване на солта, както и по-късни инсталации за солодобив. Интересно би било колегите, проучващи солодобивния център Провадия и други подобни обекти, да съставят типология или стандартизация на солните обеми, търгувани в региона.

Сн. 2. Съдове за солодобив в Провадия[2]

Чрез търговия населението на солницата натрупва огромни богатства, които правят възможно изграждането на солидно укрепено селище, за защита на солните извори. Накратко, солта е причината, а златото е следствието в тази високо развита общност. По думите на акад. В. Николов, „Там солта е била пари, а златото – символ“. Добивът на сол в селището край Провадия продължава в средната и късната фаза на каменно-медната епоха (4500-4200 г. пр. Хр.). Солта се превръща в двигател на търговска мрежа, която включва пътища през Източна Стара планина, по Провадийска река и пристанища по черноморското крайбрежие (Лазаров 2009, 13-33; Nikolov 2010, 497 and 2016, 77). Като резултат на непознати дотогава в Европа социално-икономически отношения, по долното течение на Провадийска река възниква най-ранното йерархично комплексно общество, оставило изключително богатия Варненски „златен“ некропол на брега на Варненското езеро.[3] Тук е важно да отбележим, че и двете съществуващи в наши дни езера, Варненското и Белославското, са разположени всъщност в древното корито на Провадийска река, която се е вливала в Черно море.

[2] https://muzei-provadia.com/galeria/solnicata.html
[3] https://www.provadia-solnitsata.com/bg/about, Търговия на дълги разстояния.

Фиг. 1. Потънали селища във Варненските езера, V-III хил. пр.Хр.

За да включим и златото в тази дискусия, накратко ще припомним някои основни елементи в сферата на търговските отношения.

Търговията е стопанска дейност, размяна на стоки и услуги, която може да се осъществи между две или повече страни. Тя е основна предпоставка за възникването на парите и финансите. Търговията произтича от човешката комуникация в праисторическо време и е едно от основните постижения на праисторическите хора, които си разменят стоки и услуги още преди появата на парите. В средиземноморския регион най-ранният контакт между културите от вида Homo sapiens е в периода 35 000-30 000 пр.Хр. и се осъществява основно по водни пътища, най-главният от които е река Дунав.

В първоначалната си форма търговията представлява натурална размяна, при която се осъществява обмен на равностойни, желани и от двете страни стоки. Този вид търговия, без използване на пари, е познат като *бартер*. По-късно в бартерните сделки започват да се включват благородни метали. Именно с тяхното участие се установяват първите константни мерки, репер в процеса на създаване на стандарти. В древността, обаче, процесите по възприемане и утвърждаване на стандартите протичат в рамките на съществуващата търговска мрежа, а не са ограничено локално явление. Първите разменни средства не са всеобщ еталон, а обслужват само отделни пазарни сегменти. Такива са глави едър и дребен добитък, инструменти, съдове. Постепенно металът се налага като основен продукт за размяна срещу други стоки. От днешните български земи са известни бронзови брадви, сърпове, стрели, които видимо нямат качества за ползване като оръдия на труда или оръжия, а са само метални слитъци. Освен изброените предмети, които играят ролята на малки номинали, са известни и големи метални слитъци, изработени от мед, бронз или сплав от благородни метали и мед. Обикновено тези слитъци са във формата на животинска кожа, реминисценция от времето, когато истински животни или кожи са били основно разменно средство. Всички тези метални слитъци (т.н. домонетни форми), които имат и функцията на пари, са предшественик на първите монети.

Сн. 3. Медни слитъци, с. Каменово, обл. Разград, късна бронзова епоха (втората половина на II хил. пр.Хр.), РИМ Варна, сн. авторите

Още в средата на миналия век, изследователи констатират, че участието на благородните метали и особено на златото в живота на праисторическото общество се осъществява в два основни сегмента: под формата на предмети с представително, церемониално и религиозно значение и като мярка за стойност в разменните отношения. (Quiggin 1949, 2) Така златото изпълнява едновременно символична и практическа функция и постепенно се превръща в стока-посредник или пари. Може да се каже, че истинската търговия, в по-големи размери и с по-отдалечени територии, започва именно с включването на златото като пари в стоковия оборот. Процесът на разплащане е улеснен и това води до разцвет на търговските отношения между градове, държави, племена и народи. От друга страна, натрупването на богатство винаги изисква контрол върху използването и разпределението на ресурсите и оценка на активите, посредством макар и примитивни счетоводни системи и пари.(Davies 2002, 34) Без да теоретизираме прекалено, „парите имат разнороден произход... защото могат да изпълняват различни функции по сходни начини и сходни функции по различни начини“. Именно този феномен обяснява разнородните форми, под които те обслужват стоково-паричното обращение: от мъниста, кожи, обработени минерали, ориз, сол и др. в дълбоката древност до метални монети, над 200 вида банкноти, електронни и др. пари в наши дни. (Davies 2002, 27) Очевидно е, че дори в XXI век човешкото общество все още не е изобретило универсалните пари, а използва различни разновидности в разплащанията, като гарант за стабилността на валутите и за натрупване на богатство.

Мрежата, която позволява извършването на търговия е позната като пазар. Търговските мрежи съществуват още от около 12 000 г. пр.Хр. През третото хилядолетие, например, търговската мрежа обхваща обширна територия: от Северна Европа до Анатолия и Северна Месопотамия. Едно от неоспоримите доказателства за развита морска търговия и транспортни връзки в региона е откритият

в Черно море кораб от англо-българската експедиция за подводна археология „Black Sea Map 2014-2017“. Този древногръцки търговски кораб е най-древният, открит неповреден в света, датиран на над 2400 г.[4]

По нашите земи има редица археологически находки, свързани със златото, на които искаме да обърнем внимание. Общото при тях е прецизната изработка на сравнително малките златни късчета и възможността да бъдат организирани, контролирани и пренасяни чрез нанизване на тънки корди. Всички те са произведени с малки отвори, именно с тази цел.

На картата по-долу са посочени 13 места, където са открити миниатюрни златни предмети, за които предполагаме, че са първите метални пари в днешната човешка цивилизация. Това твърдение се базира на дългогодишно събиране и изследване на данни за най-ранните форми на разплащане с метални протопари и за въвеждане на принципите на стандартизирана размяна. Тези процеси са в основата на стоково-паричното обращение и на парите в познатия им днес вид, като представляват своеобразно обобщение на опита на най-древните човешки общности. В нашите земи такива съществуват от поне 10 000 г., докато монетите са познати едва от 7 в. пр.Хр.

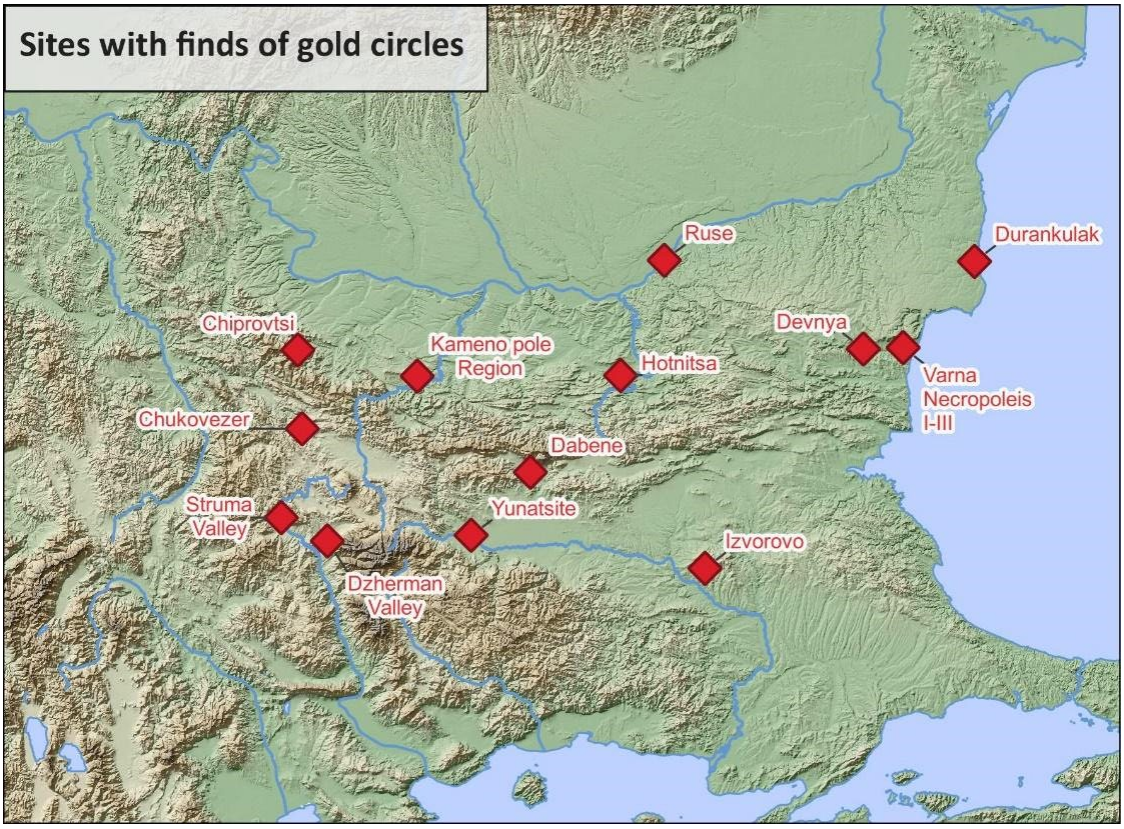

Фиг. 2. Карта на находките от златни кръгчета в днешните български земи, доц. д-р Ю. Цветкова

Добре оформени и безупречно калибрирани миниатюрни метални предмети, предназначени за съхраняване чрез нанизване, се откриват в погребения като гробни дарове и като съкровища извън селища или некрополи в различни количества: от 1-2 кг до част от грама. Даже в емблематичния халколитен некропол във Варна виждаме използвани елементи от тези прешлени и „шайби“, но като допълващ елемент. Там „съжителстват” масивни и много по-груби предмети и фини малки златни частици. До момента при проучванията на Варненския некропол са открити над 3000 златни предмета с общо тегло над 6 кг. По думите на един от неговите ключови изследователи, Иван

[4] https://www.southampton.ac.uk/research/institutes-centres/centre-for-maritime-archaeology/black-sea-map

Иванов, „Количеството злато, намерено във Варненския некропол, надвишава като брой и тегло всичкото праисторическо злато от същата епоха, намерено по света, взето заедно“ (Иванов 1997, 25). Възниква въпросът - през какъв период от време са били преизползвани и по този начин разпилявани и раздробявани от първообраза си? Има разлика в технологията на изработка на дребните и едрите предмети. Поне на пръв поглед изглежда, че дребните, за които предполагаме, че са първите златни пари, са по-ранни и с по-високо златно съдържание. Възможно е те да са преизползвани в продължителен период от време. Археологът Мартин Христов от НИМ, който откри златните предмети от бронзовата епоха при с. Дъбене, Карловско и ръководи проучванията там, има свое обяснение за технологичните умения на древните майстори.[5] Количествените анализи и технологичните наблюдения подсказват, че много от предметите в находката от Дъбене са направени чрез пресоване на златен прах. Методът е известен в науката като *синтероване* (Tsintsov et all. 2009, 10-11). Самата матрица след поставяне на материала за пресоване трябва да се нагрее до около 600-650ºC и тогава да се притисне или удари. Доколко едрите златни предмети, открити в различни проучвания са пресовани, а не получени чрез стопяване, отливане и изковаване, засега не е ясно. Друг важен въпрос е какво налага миниатюризацията на тези златни елементи/прото пари? Изключително ниското тегло (0,01-0,05-0,07 г) е характерно не само за златинките от Варна, но и от Дуранкулак и Чуковезер в дн. Западна България.[6]

сн. 4. „Златинки“ от с. Чуковезер, общ. Драгоман, обект №11 В, Инв. № МИС А 7138, РИМ София

[5] Находките от с. Дъбене се датират във втората половина на III хилядолетие пр.Хр. или т.н. трета фаза на ранната бронзова епоха. Те съдържат около 21 000 златни елементи с общо тегло около 800 г – халкички, шайби, цилиндри, двойни пирамиди, биконични елементи с диаметър от 1,5 -10 мм. Техен най-близък паралел са съкровищата от Троя, Мала Азия, открити през XIX в., които датират от същото време (Hristov 2016, 233). Благодарим на колегата М. Христов за предоставените данни и фотографии.

[6] Благодарим на д-р Борислав Бориславов, ръководител на археологическите проучвания в с. Чуковезер, НАИМ БАН (АОР 2015, №12, 185) и на д-р Марина Дойчинова, РИМ София, за възможността да използваме техни данни. Снимки и тегла, заснети от д-р Марина Дойчинова. Дължим благодарност и на д-р Иван Вайсов, ръководител на археологическите проучвания в Дуранкулак, за коментарите по темата и разрешението да използваме материал от некропола, както и на Николета Николова, фондохранител в отдел „Археология“ в РИМ Добрич, за снимките и теглата на златните елементи от археологическите проучвания в Дуранкулак.

i. **0.01[3 г**	xi. **0.01[2 г**	xxi. **0.01[1 г**	xxxi. **0.01[2 г**
ii. **0.01[4 г**	xii. **0.01[2 г**	xxii. **0.01[1 г**	xxxii. **0.01[1 г**
iii. **0.01[2 г**	xiii. **0.01[3 г**	xxiii. **0.01[2 г**	xxxiii. **0.00[9 г**
iv. **0.01[2 г**	xiv. **0.01[5 г**	xxiv. **0.01[5 г**	xxxiv. **0.01[1 г**
v. **0.01[2 г**	xv. **0.01[1 г**	xxv. **0.00[9 г**	xxxv. **0.01[0 г**
vi. **0.01[2 г**	xvi. **0.01[1 г**	xxvi. **0.01[4 г**	xxxvi. **0.01[3 г**
vii. **0.01[3 г**	xvii. **0.01[4 г**	xxvii. **0.01[3 г**	xxxvii. **0.01[3 г**
viii. **0.01[4 г**	xviii. **0.01[1 г**	xxviii. **0.01[1 г**	xxxviii. **0.01[1 г**
ix. **0.01[1 г**	xix. **0.01[2 г**	xxix. **0.01[1 г**	xxxix. **0.01[2 г**
x. **0.01[1 г**	xx. **0.01[2 г**	xxx. **0.01[3 г**	xl. **0.00[9 г**
			xli. **0.01[1 г**
			xlii. **0.01[0 г**
Общо тегло 43 елемента: 0.51[1 г			xliii. **0.01[2 г**

Фиг. 3. Тегла на златни елементи от с. Чуковезер, общ. Драгоман

Особено ярък пример за този процес е публикуваното от минералога доц. д-р Руслан Костов карнеолово мънисто от гроб 35 на Варненския некропол, с миниатюрно златно цилиндърче с размери 2 х 2 мм в отвора (Kostov, Pelevina 2008, 67-72). Възможно е причината за тази миниатюризация да е силно ограничената наличност от скъпоценни минерали и злато.

Сн. 5. Мънисто от карнеол, Варненски некропол I, гроб 35, с миниатюрно златно цилиндърче (2 х 2 мм) в отвора, сн. Я. Бояджиев

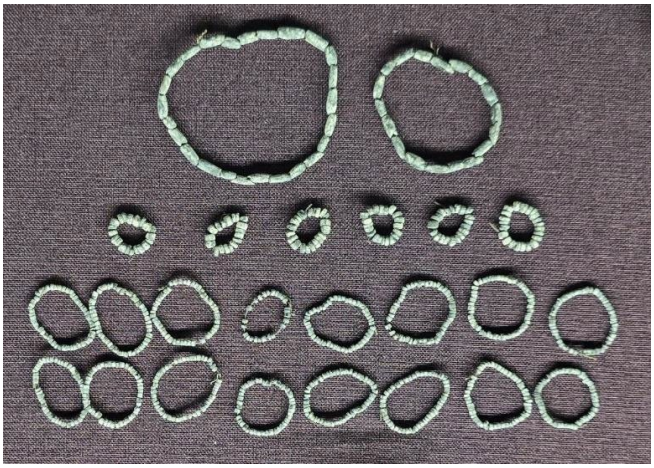

Сн. 6. Миниатюрни мъниста от гагатни и лигнитни въглища (мин тегло 0,003-0,009 г), експозиция РИМ Варна, сн. авторите

Важни изследвания и заключения, свързани със златната металургия и находките от некропол Варна I прави д-р Верена Лойш (Leusch 2019). Тя работи на базата на средно претеглени, а не на индивидуално измерени стойности на теглото на златните елементи. По този начин констатира наличието на десетки „златинки“ с еднакво тегло. Проучвания, свързани с тегловната система при златните изделия, въглищните (гагатни) мъниста и тези от скъпоценни и декоративни минерали, прави

и проф. д-р Руслан Костов от МГУ „Св. Иван Рилски“. В редица свои публикации той установява минимални тегловни единици за предмети от Варненския халколитен некропол с тегло от 0,145 и 0,415 г, като нарича втората „основна халколитна единица“ и предлага за нея наименованието „ван“ – съкращение от първите букви на Варненски некропол (Костов 2004, 25-28). Авторът изразява логична хипотеза, относно използването на зърна на древни растения като основа на тегловната система. За пример дава единицата за злато и скъпоценни камъни *карат*, базирана на семената на дивия рожков (1 ct = 0,2 г) и мерни единици, използвани в Средновековието, на базата на пшенично (*хабба* = 2 *шаира* = 0,044 г), ечемично (шаира = 6 хардала = 0,023 г) и др. зърна. Костов подчертава, че систематизирането на неговите изводи и извеждането на сериозни научни заключения ще бъде възможно само, когато теглото на всеки един миниатюрен златен елемент бъде измерено самостоятелно.

При три групи от малките халкички от Дъбене са регистрирани следните тегла: средно-големите варират от 0,042 до 0,051 грама; средните от 0,023 до 0,024 грама; малките около 0,01 г. Това означава от 1 грам златен прах да се произведат приблизително 20-25 халкички от първата група; 42-43 от втората и около от 100 от третата. Изчисленията не са прецизни, но все пак може да се установи стъпка **4 : 2 : 1**. Съотношението между теглата на най-леките и най-тежките халкички от Варненския некропол, гроб 36, и Дуранкулак, община Шабла, е 10:1. Убедени сме, че ако всички миниатюрни златни елементи/протопари се претеглят индивидуално и по отношение на теглата се приложи математически модел, ще се получат много интересни резутати.

Ап 0080	0,22	1,11	0,19	0,18	**Ап 0083**	0,35	0,43	**Ап 0084**	0,7	0,6
	0,19	1,02	0,2	0,22		0,3	0,34		0,7	0,7
	0,22	1,21	0,2	0,24		0,32	0,42		0,7	0,7
	0,22	1,17	0,24	0,23		0,35	0,53		0,7	0,7
	0,21	1,1	0,22	0,19		0,35	0,52		0,6	0,7
	0,23	5,61	0,22	0,21		0,36	0,52		0,6	0,7
	0,19		0,22	0,19		0,32	0,47		0,33	
	0,22		0,24	0,2		0,35	0,44		0,61	
	0,19		0,21	0,19					0,61	
	0,22		0,18	0,22					0,56	
	0,22		2,12	2,07						
Общо Ап 0080	**22,91**				**Общо Ап 0083**	**6,37**		**Общо Ап 0084**	**10,21**	
Ап 0085	0,51	**Ап 0086**	0,11	0,19	**Ап 0093**	0,18	0,2			
	0,07		0,15	0,18		0,16	0,15			
	0,07		0,17	0,11		0,18	0,15	**Съотношение 10:1 между**		
	0,07		0,16	0,11		0,17	0,18	**най-тежък и най-лек**		
	0,07		0,9	0,13		0,17	0,15	**елемент - 0,07:0,7 г**		
			0,13	0,9		0,18	0,17			
			0,16	0,18		0,18	0,16			
						0,18	0,16			
Общо Ап 0085	**0,79**	**Общо Ап 0086**	**3,58**		**Общо Ап 0093**	**2,72**				
Общо тегло в г Au елементи			**35,8**							

Фиг. 4. Тегла на златни елементи от некропола в Дуранкулак

Сн. 7. Златни елементи за нанизване, некропол Дуранкулак, АП 0083, сн. Н. Николова

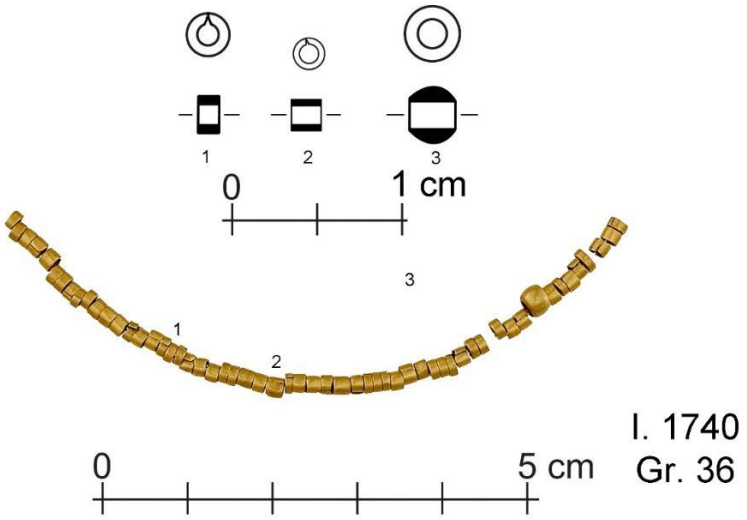

Сн. 8. Златни елементи за нанизване, Варненски некропол I, гроб 36

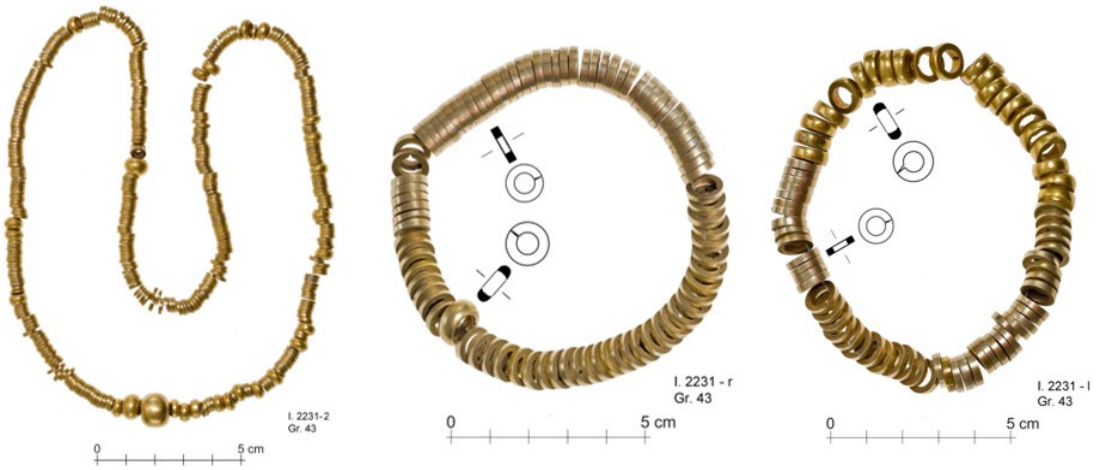

Сн. 9. Златни елементи за нанизване, Варненски некропол I, гроб 43

Каквито и да са резултатите от бъдещи интердисциплинарни проучвания, обаче, един факт е извън съмнение: културата Варна притежава елементи на стандартизация и произвеждащо стопанство, а това са белези на цивилизация, както по думите на проф. д-р Руслан Костов, така и по мнението на акад. Васил Николов, ръководител на проучванията на солодобивния център до Провадия, Варненска област.

Прави впечатление и приликата между откритите златни халкички от различни райони на днешните български земи. Логично е да зададем въпроса в един център ли са произвеждани, след като откритите досега на сравнително голяма територия са приблизително еднакви? Колегите археолози разполагат с някои свидетелства, които ни позволяват да предположим за съществуването на два производствени центъра в СИ част на България: Варна и Дуранкулак, като Варненският металургичен център е водещ за региона (Димитров 2007). Не е изключено след края на културата Варна, част от населението да се придвижва на запад, на базата на съществуващи търговски контакти, и да усяда в Централния Балкан и Подбалкана.

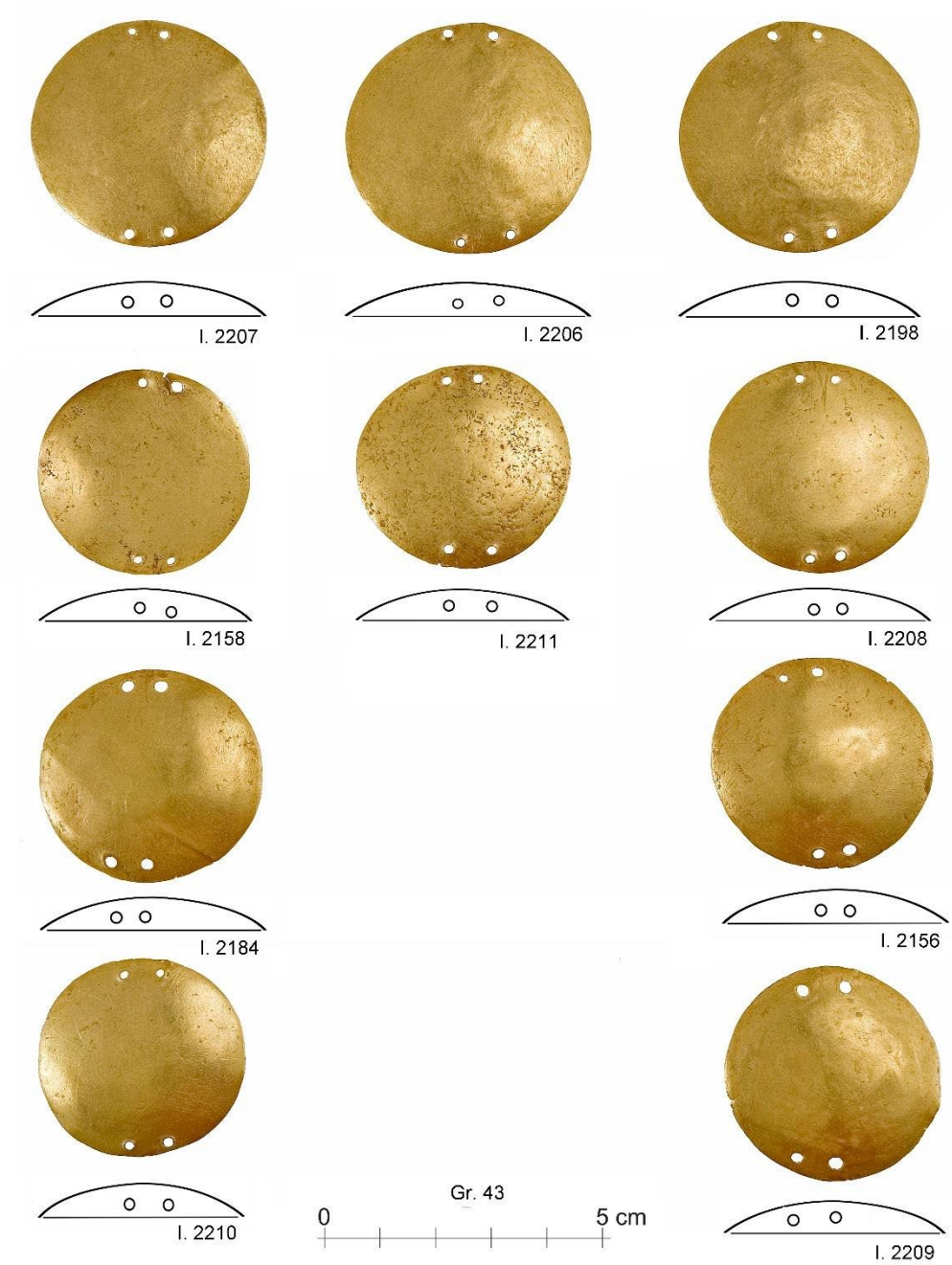

Сн. 10. Златни елементи за пришиване, Варненски некропол I, гроб 43

Сортирани и нанизани на корди, златните елементи могат да бъдат пренасяни без ценните късчета благороден метал да бъдат загубени. При сделка, от наниза могат да се отброят необходимото количество халкички. Ниското тегло на всяка миниатюрна златна частица дава възможност да се постигне максимална прецизност в плащанията. За по-големи сделки има и по-тежки „пари“. Някои наподобяват малки теслички, други са капковидни висулки.

„Тежките” висулки са от плътен метал и теглото им надхвърля неколкократно това на малките прешленчета и халкички. Най-дребните са стотни от грама, а най-тежките повече от грам. Основното е, че могат да бъдат подредени и използвани по групи. Всички, които са пригодени за нанизване са с прецизна изработка. При откриването те са смесени с други предмети, които не подлежат на нанизване и са с по-груба изработка. По структурата им става ясно, че те са подготвени за прикачване към дреха или друг предмет.

Сн. 11. Колективна находка (съкровище) от златни елементи за нанизване или пришиване, с. Камено поле, Малка и Голяма Бешовица, Врачанско, сн. авторите.

Ясно се различават двата вида предмети от злато. Едните са предназначени да респектират с блясъка на златото и са елемент от облеклото. Те се характеризират с по-голяма площ и максимално изтъняване на златните листове, видими върху дрехата. Точно обратното се наблюдава при странните шайби, произведени в различни групи и безупречно калибрирани. Те са сравнително масивни за формата си. Видимата външна част е малка, а дебелината е или равна на профила, или е по-голяма. Нанизани на корда, те показват само малка част от златната маса. Те не са позиционирани неподвижно, както представителните елементи.

Ако приемем, че емблематичният гроб № 43 от Варненския некропол е на най-високопоставения член на обществото, то бихме могли да добием представа за първия обобщен и най-стар златен стандарт в света – около 1,5 килограма злато. От тях по-голямата част са с ритуален характер, но по същество са и трезорирани активи. Възможно е да се приеме, че основният начин на създаване на трезор в древните общества е количеството злато, интегрирано в облеклото. За епохата си, вероятно, този е бил и най-сигурният начин на съхранение и контрол на богатството.

Необходимо е да бъде уточнена и терминологията, използвана по отношение на миниатюрните златни елементи, обект на това проучване. В публикуваните изследвания на различни езици се срещат термините „Schmuck“ (DE) (украшения), Perlen (DE), beads (EN) (перли, мъниста); златинки или украшения (BG). В по-ранни публикации (Grierson 1977, 14) се използва и терминът „primitive money”. По наше мнение миниатюрните стандартизирани златни елементи не са подходящи за украшения, притежават съответните качества да измерват стойност и би било добре да бъдат наричани протопари (BG) – proto-money (EN).

Друг важен въпрос, който трябва да намери своя отговор е този за произхода на златото, използвано за производството на миниатюрните златни протопари. Много от тях не съдържат изобщо мед или други метали. Д-р Калин Димитров от НАИМ предполага, че извършването на анализ на участието на елементи от групата на платината в златните депозити на територията на България ще даде достоверен отговор. Интересно е да отбележим, че на повърхността на някои златни елементи се виждат включвания от паладий и иридий (Dimitrov 2013, 55-80). Двата химически елемента имат по-висока температура на топене от златото и затова не се смесват с него в процеса на производство. До момента в научната литература са застъпени две тези: за алувиален произход на златото (разсипно злато) и за неизвестен произход на суровината (Бояджиев 2022, 49-50).

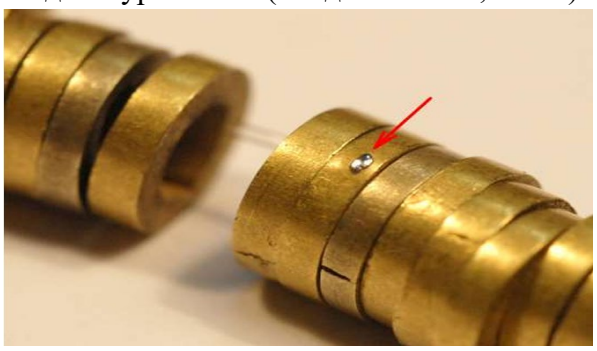

Сн. 12. Включвания от платина на повърхността на златни предмети,Варненски некропол, гроб 43, сн. К. Димитров, НАИМ БАН

Отговор на поставените въпроси и потвърждение или отрицание на нашите хипотези ще има, ако археолозите открият подобен на Варненския халколитен некропол или добавят нови материали от текущите проучвания на Варненските некрополи II и III. Фактът, че следи от подобен „костюм-трезор“ се откриват през различните периоди на бронзовата епоха (3-2 хил. пр. Хр.) не би следвало да го датира категорично именно там. По-скоро това е финалът на проявлението. Важно е да се отчете разпадането на целостта му и постепенното включване на части от него в други култови и ритуални комплекси или укриването им като съкровища. Не е ясно кога първообразът на облечения в златните одежди вожд, жрец и войн престава да битува. Едно е сигурно: още в зората на човешката цивилизация (в периода 8000-6000 г. пр.Хр.) високоразвита обществена група извършва акт с огромна значимост и актуалност до днес: инициира златото като гарант на търговските сделки, символ на връзката с божественото и властта и преносим авоар-измерител на богатството. Процесът се разпространява и обхваща тогавашната търговска мрежа. Ние сме убедени, че първите златни протопари се появяват през V хил. пр.Хр., като различни по вид, но обработени и стандартизирани от човека златни предмети.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Бориславов, Б., Иванова, С., Спасителни археологически проучвания на обект № 11Б (етап I) по трасето на „Междусистемна газова връзка България – Сърбия (КМ 58+270 – КМ 48+370), с. Чуковезер, общ. Драгоман. В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, с. 184–187.

Б. Бориславов, С. Иванова, П. Василева, Г. Грозданова, Спасително археологическо проучване на обект от бронзовата, ранножелязната, римската епохи, късната античност и ранното средновековие в землището на с. Чуковезер, община Драгоман. В: Археологически открития и разкопки през 2021 г. под печат.

Бояджиев, Я., Бояджиев, К., Селищна могила Юнаците. Проучвания и перспективи, фондация „Балканско наследство“, Стара Загора, 2022.

Димитров, К., Медната металургия по Западния бряг на Черно море /средата на V-началото на IV хил. пр.Хр./, автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“, научна специалност „Стара история /праистория/“, София, 2007.

Иванов, И., Аврамова, М. (1997) Варненски некропол, София

Костов, Р., Праисторическа тегловна система при златните изделия от Варненския халколитен некропол, сп. „Геология и минерални ресурси“, 3, 2004, с. 25-28.

Лазаров, М. (2009) Древното корабоплаване по Западното Черноморие, Варна

Николов, В., Сол и злато: Провадия-Солницата и Варненския халколитен некропол, сп. „Археология“, 2010, 1/2, с. 7-18.

Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия – Солницата, каталог към изложба под редакцията на проф. В. Николов, София, 2010.

Христов, Н., Провадийското солно находище, в Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия – Солницата, каталог към изложба под редакцията на проф. В. Николов, София, 2010, с. 19-30.

Davies, G. (2002) A History of Money from Ancient Times to the Present Day, Cardiff

Dimitrov, K., Evolution of the Gold Working Technology in the necropolis of Varna, in International conference Where are the sites? Research, Protection and Management of Cultural Heritage 5-8 December 2013 Ahtopol Bulgaria – Turkey IPA Cross-Border Programme CCI No: 2007CB16IPO008 Cross-border Cooperation for Capacity Development in the Field of Archaeological Heritage CrossCoopArch, Proceedings, pp. 55-80.

Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder, herausgegeben von Henrieta Todorova, Deutsches Archäologisches Institut – Berlin, Publishing Haus Anubis Ltd., Sofia, 2001, Teil 2 (2002).

Fitzpatrick, A.P., Great Britain and Ireland in 2200 BC in: Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, Band 12/II, 2015, pp. 805-832.

Grierson, Ph. (1977) The origins of money, London

Hristov, M., Dubene and its Probable Contacts with the Aegaeo-Anatolian Region, in Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts. Proceedings of an International Conference held at the University of Tübingen May 8–10, 2009, Bonn 2016, pp. 229-237.

Kostov, R., Pelevina, O., Complex faceted and other carnelian beads from the Varna chalcolithic necropolis: archaeogemmological analysis, in Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008, Sofia, pp. 67-72.

Leusch, V. A., „Zur Rolle der kupferzeitlichen Goldmetallurgie im westlichen Schwarzmeerraum. Untersuchungen der Goldfunde aus dem Gräberfeld Varna I (Bulgarien)“. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie in der Philosophischen Fakultät der Eberhard Karls Universität Tübingen, 2019.

Nikolov, V., Salt and Gold: Provadia-Solnitsata and the Varna Chalcolithic Cemetery, Archäologisches Korrespondenzblatt 40/2010, pp. 487-501.

Nikolov, V., The prehistoric salt-production and urban center of Provadia-Solnitsata, Northeastern Bulgaria, Méditerranée, 126/2016, pp. 71-78.

Quiggin, A. H. (1949). Primitive Money. London

Standish, C.D., Dhuime, B., Hawkesworth, C.J. and Pike, A.W.G. (2015) A non-local source of Irish Chalcolithic and Early Bronze Age gold. Proceedings of the Prehistoric Society, 81/2015, pp. 149-177.

Tsintsov, Z., Hristov, M., Karatsanova, V., Tsaneva, Sv., Preliminary Results from the Study of Early Bronze Age Golden Artefacts from Ritual Structures by the Village of Dubene, Karlovo District, South Bulgaria. Archaeologia Bulgarica XIII, 3 (2009), pp. 7-21.

https://www.southampton.ac.uk/research/institutes-centres/centre-for-maritime-archaeology/black-sea-map

https://www.provadia-solnitsata.com

https://muzei-provadia.com/galeria/solnicata.html

POSSIBLE GOLD AND MINERAL PREMONETARY FORMS IN BULGARIAN PREHISTORY

Prof. Ruslan I. Kostov, D.Sc.

Минно-геоложки университет „Св. Иван Рилски“

rikostov@yahoo.com

Abstract

The study of the earliest forms of weight, along with other measurements, is an important part of the origins of metrology as a major function of the development of civilization. Premonetary forms of weight are presented with examples of gold and mineral artifacts from the Chalcolithic (5th mill. BC) Varna II and Varna I necropolis in northwestern Bulgaria. A Chalcolithic unit of weight was introduced, 1 van equal to 0.415 g. The standardization by shape of different types of artifacts, leading to multiple values of the measured weight, has been demonstrated. The existence of a system of weight relationships is also assumed between different in colour and composition artifacts. It is possible that this unit of weight is related to those in later centers of civilization. It is proposed to study the weight of artifacts in the earlier Neolithic period as well.

Keywords: gold; minerals; artifacts; Chalcolithic; weight unit

JEL: E40, N01

INTRODUCTION

Premonetary forms are objects used as money before standardized coinage, acting as pieces or tokens for exchange (for example, shells, mineral, rock or metal objects, salt, cattle, grain, or other specific goods, representing early economic systems). Also, as commodity money usually are listed some items supposed to be valuable, like grain, livestock, or salt, of specific value and form of exchange.

Several factors contributing of confusion of studying prehistoric weight systems are listed: the physical condition of the weights – the oldest are made of stone, all usually chipped to some extent (thus less than its original weight; the metal weights that come later in the record are even worse in this respect); the mixing together of weights belonging to different weight standards (centers of trade in which weights are typically found used more than one system of weights); interpretation of weights whose values are not derived from the set of ordinary decimal-based (5, 10, 20, 50, 100, ...), binary (2, 4, 8, ...), or sexagesimal/duodecimal-based (12, 15, 30, 60, 120, ...) factors, known as “round numbers” or “significant numbers” (Bosak, 2014). When analyzing the variability of ancient weights, two separate problems arise: the “margin of tolerance”, according to the perception of ancient people and the statistical concept of “dispersion” (Ialongo et al., 2018). The accuracy of measured values depends also on the size of the object, on the type and statute of the analytical facility, as well as on the number of measurements at standard conditions.

THE VARNA NECROPOLIS WEIGHT UNIT (VAN)

The gold objects (total ~6 kg) from the Varna I Late Chalcolithic necropolis (4600-4350 BC) are assumed to be the earliest and largest gold treasure of mankind (Ivanov, 1978a; 2002; Slavchev, 2010; 2022). Three of the richest in gold artifacts graves are grave N43 (1524 g), symbolic grave N4 (1555 g) and symbolic grave N36 (782 g) with total ~4 kg gold (data on weight of gold artifacts: Rusev et al., 2010).

Analysis of the measured weight of different types of gold artifacts (beads, appliqués, rings, bracelets, pectorals and diadems) and mineral (carnelian) beads revealed at least two minimal weight units of 0.145 g and 0.415 g (Kostov, 2004; 2007; Kostov, Pelevina, 2008). The second value is suggested as a basic (standard) Chalcolithic weight unit named “van” after the first letters of “**Va**rna **n**ecropolis”. The

approximate value of 1 van corresponds twice to the value of the modern international unit for measuring gem minerals (1 carat = 0.200 g). Related to the van and common multiples are weight values as follows: 2 (0.83 g), 3 (1.24 g), 4 (1.7 g), 20 (8.3 g), 28 (11.6 g), 30 (12.4 g), 40 (16.6 g) and 60 (24.9 g).

Three groups of gold objects are described according to their weight (Kostov, 2004; 2007): below 10 g (gold beads and appliqués); between 10-20 g (gold diadems); above 20 g (gold pectorals and bracelets). The first group of small gold objects includes mainly beads (average value for a single bead is ~0.4 g). This value is exactly the same as the average weight of all big carnelian and agate beads (Varna and Durankulak sites), some of them with recorded for the first time complex and constant number of 32 (16+16) facets along the elongation of the bead (Kostov, Pelevina, 2008).

The second group of gold objects is represented mainly by gold diadems, found only in symbolic graves. The average weight of the three big gold diadems (11.71, 12.42 and 13.26 g) is 12.47 g (exactly = 30 vans, introduced as a "diadem unit"), and 2/3 of this value is 8.31 g (close to the value of the smallest diadem with 8.13 g, or ~20 vans).

The third group includes gold bracelets and pectorals. Four gold pectorals are described from the Varna I necropolis, three in the form of rectangular plates (symbolic graves N1 and N4; cenotaphs) and one in the form of a round plate (grave N43). Their weight is as follows: 31.55 g (N4), 42.67 g (N43), 189 g (N1) and 252.55 g (N4). The weight of the first pectoral corresponds exactly six times to the weight of the third one and equals eight times the weight of the fourth pectoral. The weight of the second pectoral equals six times the weight of the fourth pectoral. The described average weight of a gold diadem (12.47 g) equals 15 times the weight of the third pectoral and 20 times the weight of the fourth pectoral.

If pectoral A (N4) 253.27 g : 6.23 g (15 vans) = 40; B (N1) 189 g : 6.23 g (15 vans) = 30; C (N43) 42.67 g : 6.23 g (15 vans) = 6.8; D (N4) 31.47 g : 6.23 g (15 vans) = 5, then the weight ratio is B:A = 0.75, A:D = 8, B:D = 6 and A:C = 6. The square area (cm^2) ratio of the largest pectorals A and B (231.82 cm^2 : 116.39 cm^2) is exactly 2:1.

Among gold objects over 20 g (bracelet and pectorals) the difference in weight of the gold artifacts is equal to or a multiple of 16.6 g or 40 vans (Kostov, 2017).

The 31 gold beads from Varna II Middle Chalcolithic (4910-4720 BC) necropolis are in fact the earliest gold artifacts from the area (Ivanov, 1978b) with a total weight of 4.522 g or with an average value of 0.145 g per bead (Kostov, 2004; 2007). Two important artifacts from the earlier Varna II necropolis – a nephrite hair pin (N1931) and a serpentinite spool (N1930) for a bow drill are with correspondent weight of 6.36 g (16 vans) and 50.85 g (~8x16 vans) (Kostov et al., 2003; Kostov, 2007).

NEW DATA ON WEIGHT RATIOS OF GOLD AND MINERAL ARTIFACTS

Both the Varna II and I necropolis treasure a lot a different in colour, shape and size mineral (green malachite, green antigorite serpentinite, white calcite marble, red to orange carnelian) and biomineral (white shells; white bone material; black jet) beads or other artifacts. The weight of all the different beads (with different size) is supposed to fit a "Fibonacci type" sequence, starting with tiny jet beads (Kostov, 2017). The sequence of the proper Fibonacci row comprises the numbers: 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144… and so on, and each of the Fibonacci numbers equals the sum of the two preceding ones. The ratio of two consecutive Fibonacci numbers roughly approximates to the "Golden mean" (φ=1.618…). Such scheme unites all the studied data for mineral and metal beads or other objects in a possible system, where colour, morphology and size may play an important prestigious role as social sign and symbolic value. In several of the graves both stone and gold scepters are found, pointing to the highest level of the hierarchy of power.

Several polished stone (of different mineral or rock composition) tools from some of the richest in gold graves in both Varna I and Varna II necropolis have been also studied according to their weight value and correspondent van ratio (Table 1). The obtained data can be compared also to those of metal (gold) and mineral beads and artifacts.

Table 1. Weight values for mineral artifacts compared to van units

Artifact – mineral/rock	Weight (g; van)
Marble (calcite)	
Axe-hammer, model (N2896)	4.1 g : 0.415 = 10 vans
Plates, average of 3 (N1575; 1796; 2855)	166 g : 0.415 = 400 vans
Plate (N3084)	249 g : 0.415 = 600 vans
Na-pyroxenite (omphacitite/jadeitite)	
Adze (grave N4; N2834)	56.28 g : 0.401 = 140 vans
Adze (grave N43; N2844)	295 g : 0.415 = 710 vans
Adze (grave N43; N2845)	23.47 g : 0.415 = 56 vans
Adze (grave N153; N2877)	37.40 g : 0.415 = 90 vans
Adze (Varna II, grave N1; N1904)	124.80 g : 0.415 = 300 vans
Adze (Varna II, grave N1; N1905)	48.14 g : 0.401 = 120 vans
Adze (Varna II, grave N3; N1929)	80.78 g : 0.404 = 200 vans
Serpentinite (antigorite)	
Axe-hammer (grave N260; N2535)	207.5 g : 0.415 = 500 vans
Adze (grave N13; N2837)	33.07 g : 0.415 = 80 vans
Adze (grave N170; N2882)	19.87 g : 0.401 = 50 vans
Actinolitite/nephrite	
Axe-hammer (grave N4; N2835)	202 g : 0.404 = 500 vans
Needle (Varna II, grave N3; N1931)	6.36 g : 0.415 = 15 vans
Sandstone	
Axe-hammer (grave N43; N2846)	210 g : 0.420 = 500 vans
Quartz	
Grinders (grave N41, N2843; grave N90, N2857, grave N150, N2873, average of 3)	16.91 g : 0.415 = 40 vans

Additional new studies are carried out for gold artifacts from some of the richest in gold and other gem mineral beads graves in the Varna I necropolis:

- For gold artifacts in graves N4 and N15 (:0.415 g = 1 van): 180 short cylindrical beads (N2085) average 0.365 g : 0.145 g = 2.5; spheroid central bead (N2085) 4.135 g : 0.415 g = 10; spherical bead (N2085) 1.034 g : 0.415 g = 2.5; nail (N2092) 1.277 g : 0.415 g = 3; diadem (N2093) 8.139 g : 0.415 g = 20; "eye"-plate (N2094) 0.844 g : 0.415 g = 2; ring-shaped amulet (N2100) 4.165 g : 0.415 g = 10; 7 "bow" decorations (N1988, N1999, N2008, N2017; N2048, N2049 and N2050) with weight ratio (:0.4 g) 12, 16, ~20, 10, 4, 6 and 3.5.
- For gold artifacts in grave N36 (:0.415 g = 1 van): zoomorphic figure (N1633) 11.71 g : 0.415 g = 28; zoomorphic figure (N1634) 6.72 g : 0.415 g = 16; diadem (N1635) 11.71 g : 0.415 g = 28; bone 'astragalus' (N1636) 23.14 g : 0.415 g = 56; crescent applique (N1637) 17.06 g : 0.415 g = ~40; boomerang (N1638) 5.48 g : 0.415 g = 13; semi-sphere (N1639) 16.65 g : 0.415 g = 40; sceptre (N1643) 11.10 g : 0.4 g = 28; and according to the 0.145 g weight unit – horn amulets (27 samples <2 g; N1657-1686) with weighted mean value 1.40 g, as well as horn amulets (7 samples) with a double weight of 2.80 g.
- For gold artifacts and stone tools in grave N43 (:0.415 g = 1 van): convex applique (N2155) = 2 vans; 11 nails with heads (mean value) = 2.5 vans; 134 beads (mean value) = 3 vans; 7 hemispheric beads (mean value) = 3 vans; 3 biconical beads (mean value) = 8 vans; 10 convex plates (mean value) = 15 van; ring bead (N2197) = 15 vans; 2 rectangular plates (mean value) = ~15 vans; applique (N2192) = 24 vans; tip applique (N2171) 23.43 g = 56 vans; Na-pyroxenite adze (N2845) 23.47 g = 56 vans; stone scepter-hammer (N2846) 210 g = 9 x 56 vans, or 210 g : 0.420 = 500 vans; Na-pyroxenite axe (N2844) 295 g = 13 x 56 vans.

Similar data, linked to van values, are obtained for gold ring-shaped (in most publications and catalogues described as gold anthropomorphic pendants, idols or amulets) artefacts from several sites in Bulgaria, Greece and Romania (Kostov, 2017). Their standard form and size variability suggest that they can serve also as units for both weight and length measurement (in the second case with an introduced "vul" unit of 0.75 cm).

COMPARISON AND DISCUSSION

According to Renfrew and Morley (2010): "Considering the use of standard units of weight allows one to define the relative values of commodities – that a unit of bronze may be 'worth' (regarded as equivalent to) 100 units of wheat. These abstractions enable individuals and societies to reach out in a systematic way, and to give effective structure to their world." Their "'belief systems' can naturally be concerned with all aspects of the world, terrestrial, celestial, natural and supernatural, often without the same distinctions made between those categories as we might make."

Two proper questions are of importance in this respect (Rahmstorf, 2010): (1) was the concept of weighing invented at one place and did it spread from there, or are independent inventions at various places possible, and (2) is the concept of weight and weighing connected to a certain degree of development in societies, and to other major changes, like intensive metallurgy, long distance trade and urbanisation?

Research must to be done also for the Neolithic period. Numerous nephrite zoomorphic and other amulets are reported from Early Neolithic sites dominant in Bulgaria. Probably one of the first Neolithic nephrite cultures in the world is introduced as Balkan Nephrite Culture in comparison to similar cultures in Neolithic and Medieval China (c. Kostov, 2007). Hundreds of standardized small illite-chlorite beads are known from the Early Neolithic Galabnic site in SW Bulgaria, as well as a nephrite sceptre and other nephrite and Na-pyroxenite bearing tools and artifacts. The nephrite artifacts are listed among several other prestigious objects made of different materials in the Neolithic period (Nikolov, 2005).

Three nephrite-bearing artifacts from the Early Neolithic site Kardzhali in the Eastern Rhodopes (Regional Historical Museum, Kardzhali) are studied in respect to their weight: zoomorphic amulet (N4532) 19.22g : 0.415 = 46 vans; adze (N3699) 30.62 g : 0.415 = 74 vans; mini adze (N4534) 5.00 g : 0.415 = 12 vans (possible weight ratio 4 : 6 : 1).

Similar to the finds from the Varna necropolis, gold and carnelian artifacts of a possible later Chalcolithic age are reported from the territory of Turkey near the Black Sea at Trabzon ("Trabzon hoard"; cit. after Ivanova, 2012) and at the İnönü Cave, Zonguldak (Yalçin et al., 2021). For a later period, applying the Kendall formula on spool-shaped balance weights (n=156) from the Early Bronze Age Aegean, are listed peaks at 8.55, 9.25 and 11.75 g (Rahmstorf, 2010), which correspond to 20, 22 and 28 vans.

In Mesopotamia, the most ancient unit of weight is known as *halluru* (in Akkadian) or *hlr* (in Aramaic) with a mass of 0.21 g, equal to 1/40 of the shekel (8.4 g), known later from the reform under Darius (Bihar, 1985). The *halluru* equals exactly 5 vans and 1 shekel corresponds exactly 20 times to the value of van: 8.3 g (1 shekel) : 20 = 0.415 (1 van). Usually three barley corns (the smallest unit of weight) comprised 1/60 of a shekel (8.3-8.4 g), 60 shekels formed a mina, and 60 minas made a talent.

Along the Indus Valley (Harappan culture; 3rd mill. BC) a standard unit of weight of 13.4-13.6 g (13.4 g : 0.415 g = 32 vans) is introduced, as well as its larger multiples (2, 4, 8, 16, 32, 64, 160). In Medieval Persian and Arabic sources one can find weight measures linked to the mustard seed (*hardala* = 0.004 g), the barley grain (*shaira* = 6 *hardala* = 0.023 g) and the wheat grain (*habba* = 2 *shaira* = 0.044 g).

CONCLUSION

The introduction of systems for measuring distance, weight and time is of importance for understanding the development of early societies. Standardization (counting, measuring, weighting, documentation, precision) of different artifacts and tools is a major sign and characteristic of the first civilizations. Main part of this study are the Chalcolithic Varna sites in NE Bulgaria with the oldest for the region gold artifacts (Varna II necropolis) and the largest number of gold artifacts for mankind (Varna I

necropolis) so far. Specific and new techniques are applied to a spectrum of different gemmological materials of mineral and biomineral composition, as well as gold and copper (including standardization and miniaturization of artifacts). The prestigious real (in some cases linked to regalia) or imaginative value (power, capacity) of artifacts points also to their social significance and exchange importance. The introduced Chalcolithic weight unit (van) and its multiples ratio values are confirmed on the example of a large number of gold and mineral artifacts. Future investigation on other prehistoric sites is required in this respect, also on the territory of the Balkans. The reported artifacts from both the Varna prehistoric sites demonstrate that standardized forms of gold implements and stone tools were used in similar ways on a wider time span. Our knowledge on the origin and early development of metrology has to be extended not only to the Chalcolithic and later periods, but also back to the Neolithic period.

REFERENCES

Bivar, A. D. H. (1985). Achamenid coins, weights and measures. – In: Gershevitch, I. (ed.). The Cambridge History of Iran. Volume 2. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 610-639.

Ialongo, N., Vacca, A., Vanzetti, A. (2018). Indeterminacy and approximation in Mediterranean weight systems, in the third and second millennia BC. – In: Brandherm, D., Heymans, E., Hofmann, D. (eds.). Gifts, Goods and Money. Comparing Currency and Circulation Systems in Past Societies. BAR International Series 2386, Oxford: Archeopress, pp. 9-44.

Ivanov, I. (1978a). Les fouilles archéologiques de la nécropole chalcolithique a Varna (1972-1976). – Studia Praehistorica, 1-2, pp. 13-26.

Ivanov, I. (1978b). Rannokhalkolitni grobove do grad Varna. – Izvestiya na Narodniya muzeĭ Varna, 14 (29), pp. 81-93 [Иванов, И. (1978б). Раннохалколитни гробове до град Варна. – Известия на Народния музей Варна, 14 (29), с. 81-93] (in Bulgarian).

Ivanov, I. (2002). Varna Archaeological Museum. Guide – Prehistory of the Varna Region. Varna: Slavena.

Ivanova, M. (2012). Perilous waters: early maritime trade along the western coast of the Black Sea (Fifth millennium BC). – Oxford Journal of Archaeology, 31(4), pp. 339-365. doi.org/10.1111/j.1468-0092.2012.00392.x

Kostov, R. I. (2004). Praistoricheska teglovna sistema pri zlatnite izdeliya ot Varnenskiya khalkoliten nekropol. – Geologiya i mineralni resursi, 11(3), pp. 25-28 [Костов, Р. И. (2004). Праисторическа тегловна система при златните изделия от Варненския халколитен некропол. – Геология и минерални ресурси, 11(3), с. 25-28] (in Bulgarian).

Kostov, R. I. (2007). Arkheomineralogiya na neolitni i khalkolitni artefakti ot Bŭlgariya i tyakhnoto znachenie v gemologiyata. Sofia: Izdatelska kŭshta „Sv. Ivan Rilski“ [Костов, Р. И. (2007). Археоминералогия на неолитни и халколитни артефакти от България и тяхното значение в гемологията. София: Издателска къща „Св. Иван Рилски“] (in Bulgarian).

Kostov, R. I. (2017). Symmetry of form and weight: standardization of gold and mineral artifacts from the Varna Chalcolithic necropolis (5th millennium BC). – Symmetry: Culture and Science, 28 (4), pp. 421-430. doi:10.26830/symmetry_2017_4_421

Kostov, R. I., Pelevina, O. (2008). Complex faceted and other carnelian beads from the Varna Chalcolithic necropolis: gemmological analysis. – In: Kostov, R. I., Gaydarska, B., Gurova, M. (eds.). Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Sofia: Publishing House “St. Ivan Rilski”, pp. 67-72.

Kostov, R. I., Pelevina, O., Slavchev, V. S. (2003). Mineralogichna i gemologichna kharakteristika na nemetalnite yuvelirni izdeliya ot srednokhalkolitniya nekropol Varna II. – Geologiya i mineralni resursi, 10(9), pp. 23-26 [Костов, Р. И., Пелевина, О., Славчев, В. С. (2003). Минералогична и гемологична характеристика на неметалните ювелирни изделия от среднохалколитния некропол Варна II. – Геология и минерални ресурси, 10(9), с. 23-26] (in Bulgarian).

Nikolov, V. (2005). Prestizh i belezi na prestizh v neolitoto obshtestvo. – Arkheologiya, 46(1-4), pp. 7-17 [Николов, В. (2005). Престиж и белези на престиж в неолитото общество. – Археология, 46(1-4), с. 7-17] (in Bulgarian with English abstract).

Rahmstorf, L. (2010). The concept of weighing during the Bronze Age in the Aegean, the Near East and Europe. – In: Morley, I., Renfrew, C. (eds.). The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 88-105. doi.org/10.1017/CBO9780511760822.012

Renfrew, C., Morley, I. (2010). Measure: Towards the construction of our world. – In: Morley, I., Renfrew, C. (eds.). The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-4. doi:10.1017/CBO9780511760822.002

Rusev, R., Slavchev, V., Marinov, G., Boyadzhiev, Y. (2010). Varna – praistoricheski tsentar na metaloobrabotkata. Varna, Dangrafik [Русев, Р., Славчев, В., Маринов, Г., Бояджиев, Й. (2010). Варна – праисторически център на металообработката. Варна: Данграфик] (in Bulgarian with English abstract).

Slavchev, V. (2010). The Varna Eneolithic cemetery in the context of the Late Copper Age in the East Balkans. – In: Anthony, D. W. (ed.). The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC. Princeton: Princeton University Press, pp. 192-210.

Slavchev, V. (2022). Golden Antiquity of Varna. Celebrating 50th Anniversary of Varna Necropolis Discovery. Varna: New Art Advertising.

Yalçin, Ü., Ekmen, F. G., Ekmen, H. (2021). Chalcolithic Age gold beads from İnönü Cave, Zonguldak. – Anatolica, 47, pp. 275-296. doi:10.2143/ANA.47.0.3289564

Относно размера на двата масивни потока на монетизирани благородни метали в земите на днешна България след завръщането на тракийските воини, служили при Александър III и Диадохите, както и в римската армия[1]

Франсоа дьо Калатай

Royal Library of Belgium

Francois.deCallatay@kbr.be

Abstract

From a numismatic perspective, Bulgaria turns out to be surprisingly rich. In the comprehensive statistics by country on Roman hoards, Bulgaria ranks fifth (out of 34), with one hoard for every 130 square kilometers. The mid-3rd century represents the true peak of undiscovered hoards in Bulgaria. No less than three-quarters (600 out of 800) of all Roman coin hoards discovered in Bulgaria were buried during the 3rd century.

When examining the hoards buried in Bulgaria during the Hellenistic period, two peaks stand out: one in the 4th century BC, but concentrated at the end of the century, which may be linked to the return of Thracian auxiliary troops who served in the army of Alexander the Great; and a second, more impressive one, at the end of the 2nd and the first half of the 1st century BCE, which may be linked to the return of Thracian auxiliary troops who served primarily in the army of the Roman Republic. With more than 150 hoards discovered over the course of several decades, the last third of the 4th century BCE represents the first widespread phenomenon of hoard accumulation in Bulgaria. It is linked to Alexander the Great—initially through his northern campaign, but much more so through the Thracian auxiliary troops who returned to their homelands after the end of their service. For the latter part of the 4th century BCE, Bulgaria and Romania account for nearly half (44%) of all finds of gold hoards containing coins of Alexander the Great—more than three times those in Macedonia or mainland Greece. At that time, the Thracian auxiliary troops preferred gold, with the two Hellespontine mints—Abidos and Lampsacus—focusing on the production of staters, while the mints in Asia Minor produced mainly drachmas. The second major influx of monetized precious metals into Bulgaria occurred two centuries later, peaking in the last decade of the 2nd century and the first three decades of the 1st century BCE. It included various coin types: specifically the Roman tetradrachms of the First Macedonian Merida and those of Ezylas, the civic tetradrachms of Thasos and Maroneia, the drachmas of Dyrrhachium and Apollonia, as well as the Athenian stephanophoros. The circulation pattern varied among the individual issues: the tetradrachms of the First Macedonian Merida are found in the northwestern part, similar to the Roman Republican denarii (Vratsa region), while the tetradrachms of the Thassians are found in large numbers in the Shumen and Stara Zagora regions. None of these issues is concentrated along the coast.

In summary, modern-day Bulgaria is the region that has accumulated coin hoards on a scale three times greater than any other area during the same period, and for which a military cause can clearly be identified in every case. These three massive accumulations were caused by: the return of Thracian auxiliary troops who had served under Alexander the Great and later under the Diadochi; the return of Thracian auxiliary troops who had served in the army of the Roman Republic; the unrest of the 240s, which reached its climax in the Battle of Abritus in 251 AD. These coin strikes have been thoroughly studied, and die analyses are available for most of them. This makes it possible to determine the initial number of obverse dies, the equivalent in talents at an average productivity of 20,000 coins per die, and the average annual volume in talents. On this basis, estimates can be proposed for the volume of monetized precious metals brought by the Thracian auxiliary troops: approximately 50,000 Attic talents reached the region in the Early Hellenistic period, and for the Late Hellenistic period, as a working hypothesis, approximately 15,000 talents, if Roman Republican denarii and the drachmas of Apollonia are included.

[1] Тази статия е адаптирана версия на български език на оригиналната публикация на английски (Callataÿ 2023).

Keywords: hoards of gold and silver coins, coin circulation in Thrace, Hellenistic period, Roman period, Thracian mercenaries and auxiliary troops.

JEL: N13, E42, Z13

Съвременна България често е описвана като земя на съкровища, с естествена препратка към великолепните тракийски съкровища. И действително, някои от най-тежките златни артефакти, откривани някога в ново време, произхождат от северноегейската област. За средиземноморския свят lato sensu златният ларнакс от Вергина (11 кг) и Панагюрското съкровище (6,2 кг) отстъпват единствено на саркофага на Тутанкамон (Callataÿ 2017c).

И от нумизматична гледна точка България се оказва изненадващо богата. Дължим на Николай Теодосиев един неотдавнашен обзор на всички откривани някога монетни съкровища, независимо от периода им (Teodossiev 2017). При общо около 3400 монетни депозита на територията на България, т.е. върху площ от приблизително 110 000 кв. км, това дава средно по едно находище на всеки 32 кв. км, което се сравнява благоприятно с резултатите, събрани от Portable Antiquities Scheme за Великобритания – друга област, известна с огромното количество монетни съкровища (Callataÿ 2017b).

Монографията на Теодосиев представя за всяка от 27-те административни области броя на съкровищата по периоди, както и общи карти на плътността, които позволяват да се проследи как струпванията на съкровища са се премествали във времето (Фиг. 1).

Табл. 1. Плътност на находките по области и епохи, брой на 1000 km^2

Област	Общ брой[1]	Средна плът.	Елинист. епоха	Рим реп.[2]	Рим имп.	Средно-вековие	Късно среднов.
Благоевград	129	20,00	6,20	0,46	2,95	7,60	2,64
Бургас	213	27,49	11,49	0,13	5,81	6,07	3,48
Варна	156	40,84	9,69	0,52	11,26	13,09	6,02
Велико Търново	270	57,92	9,01	-	18,88	22,31	7,29
Видин	93	30,66	0,99	0,66	10,88	7,25	10,22
Враца	148	40,89	10,50	3,59	15,75	4,97	6,08
Габрово	44	21,75	2,47	0,99	8,90	6,43	2,47
Добрич	110	23,31	2,54	0,42	9,32	8,69	2,19
Кърджали	44	13,71	6,23	-	3,12	4,05	0,31
Кюстендил	135	44,24	8,85	0,66	13,11	12,45	8,52
Ловеч	129	31,24	8,72	0,48	14,53	6,54	0,97
Монтана	90	24,76	4,95	3,85	9,08	1,93	4,95
Пазарджик	135	30,29	6,28	0,22	7,40	10,54	5,61
Перник	68	28,40	9,61	1,25	7,10	8,35	2,09
Плевен	188	40,40	9,45	1,29	14,83	6,66	8,17
Пловдив	211	35,33	9,04	0,50	10,38	8,71	6,53
Разград	87	32,96	8,71	-	17,81	3,79	2,27
Русе	101	36,03	8,92	0,36	11,77	10,70	3,57
Силистра	80	28,11	5,62	0,35	5,97	14,40	1,41
Сливен	86	24,26	9,59	-	7,34	5,08	2,26
Смолян	50	15,66	7,83	0,31	3,76	2,82	0,63
София	199	23,66	2,97	0,59	8,56	5,35	5,59
Стара Загора	167	32,42	10,68	0,58	9,51	8,54	2,91
Търговище	103	40,26	6,64	0,78	20,32	10,16	1,56
Хасково	89	16,08	6,69	-	5,60	2,35	1,44
Шумен	227	66,97	13,57	0,88	20,95	21,83	9,44
Ямбол	52	15,50	5,66	-	3,87	2,98	2,68
Средна стойност		**31,22**	**7,51**	**0,70**	**10,32**	**8,28**	**4,13**

1) Включително домонетните форми, находките с неопределено местонамиране и тези, които са открити извън територията на България. Поради малкия си брой тези три групи не присъстват в следващите колони на таблицата.
2) Включени са само хомогенните находки.

Фиг. 1. Оценка на плътността на монетните съкровища за България (по Teodossiev 2017, 12)

В една съвсем скорошна статия Роджър Бланд представя пълната статистика по държави за римските съкровища (Bland 2019, 121, Table 1, 122, Fig. 1). С едно съкровище на всеки 130 кв. км България заема пето място (от общо 34), след недостижимия Люксембург, Великобритания и Уелс, Израел и Белгия. Но тя има повече от два пъти по-висока плътност от Франция (1 съкровище на 285 кв. км) и повече от пет пъти по-висока от Италия (1 съкровище на 777 кв. км) (Фиг. 2).

Table 1. Number of Roman coin hoards on CHRE database by country (for Germany, Hungary and the Netherlands only hoards from within the Roman Empire are included).

Country	No. of hoards	Area (km²)	Km² per hoard
Luxembourg	84	2,586	30.8
England (south of Hadrian's Wall) and Wales	3,219	149,361	46.4
Israel	347	20,073	57.8
Belgium	395	30,510	77.2
Bulgaria	861	110,994	128.9
Netherlands (within Empire)	139	18,778	135.1
Switzerland	304	41,450	136.3
Slovenia	103	20,273	196.8
France	1,938	551,695	284.7
Hungary (within Empire)	105	36,615	348.7
Austria	186	83,858	450.8
Germany (within Empire)	78	47,705	611.6
Greece	214	131,940	616.5
Lebanon	15	10,452	696.8
Italy	388	301,338	776.6
Croatia	62	56,594	912.8
Romania	240	238,397	993.3
Portugal	91	91,658	1007.2
Serbia	63	77,453	1229.4
Cyprus	5	9,251	1850.2
Macedonia	13	25,713	1977.9
Spain	218	498,468	2286.6
Slovakia	21	49,036	2335.0
Syria	72	185,180	2571.9
Tunisia	46	163,610	3556.7
Bosnia	10	51,129	5112.9
Egypt	180	1,001,449	5563.6
Turkey	137	783,562	5719.4
Jordan	12	89,342	7445.2
Albania	3	28,748	9582.7
Montenegro	1	13,812	13812.0
Morocco	19	446,550	23502.6
Algeria	99	2,381,741	24058.0
Libya	27	1,759,540	65168.1

Фиг. 2. Оценка на плътността на монетните съкровища в Европа (по Bland 2019, 119–132)

Тук е уместна кратка методологическа бележка, която да подчертае някои отклонения при най-добре документираните страни: Люксембург поради удивителната активност на Реймон Вайер, а Израел поради мащабната дейност на Израелската служба за антики.

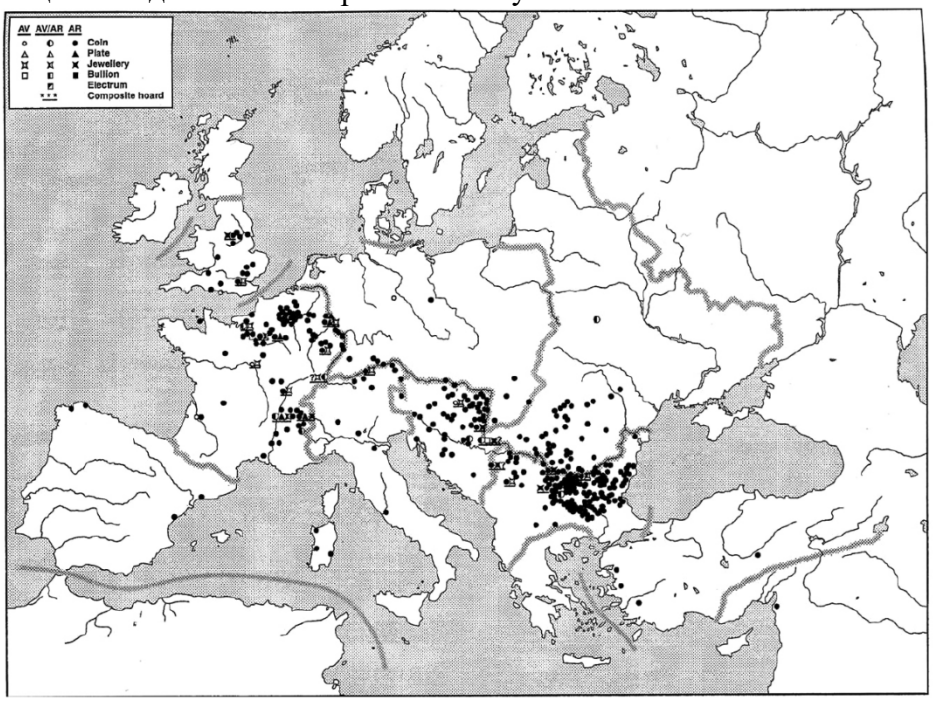

Фиг. 3. Депозити от благородни метали 238–259 г. сл. Хр. (по Hobbs 2006, фиг. 11)

Както нагледно показват картите, изготвени от Ричард Хобс за депозираните благородни метали, заровени в Римската империя между 238 и 259 г. сл. Хр. (Фиг. 3), съществува забележителна

корелация между тези депозити на благородни метали и limes или районите с военна активност. Обратно, наблюдава се значителна оскъдност на съкровища във вътрешните части на Империята (Hobbs 2006; Bland 2013, 225–227), както и ясно изместване от изток (България) към запад (Англия) през последните две трети на III век.

Фиг. 4. Хронологично разпределение на римските монетни съкровища в България (по Teodossiev 2017, 958)

Средата на III в. сл. Хр. безспорно представлява върховия момент на невъзстановените депозити в България. Като цяло не по-малко от три четвърти (600 от 800) от всички римски монетни съкровища, открити в България, са били заровени през III век (Фиг. 4). Това е максимална концентрация, каквато не се наблюдава никъде другаде и в никой друг период от римската епоха.

Но онова, което изглежда действително драматично, е огромната хронологична концентрация в рамките на самия III век: 400 от тези 600 съкровища (или едно на всеки двадесет, ако се разглежда цялата Римска империя) се смята, че са били заровени през едно-единствено десетилетие – 240-те години – в най-размирните години преди битката край Абритус, при която Траян Деций загива през 251 г. сл. Хр. (вж. Teodossiev 2017, 958). Връзката между съкровищата и военните размирици тук е извън всякакво съмнение.

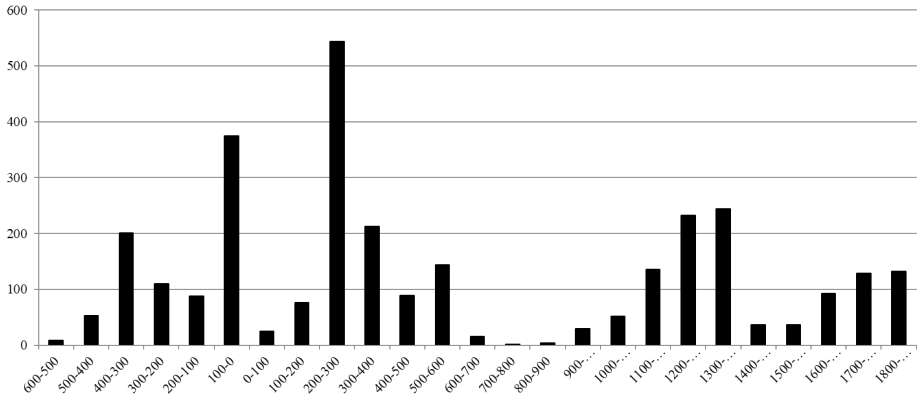

Фиг. 5. Брой монетни съкровища, депозирани по векове в България 600 г. пр. Хр.–1900 г. сл. Хр. (по Callataÿ 2018, по Teodosiev 2017)

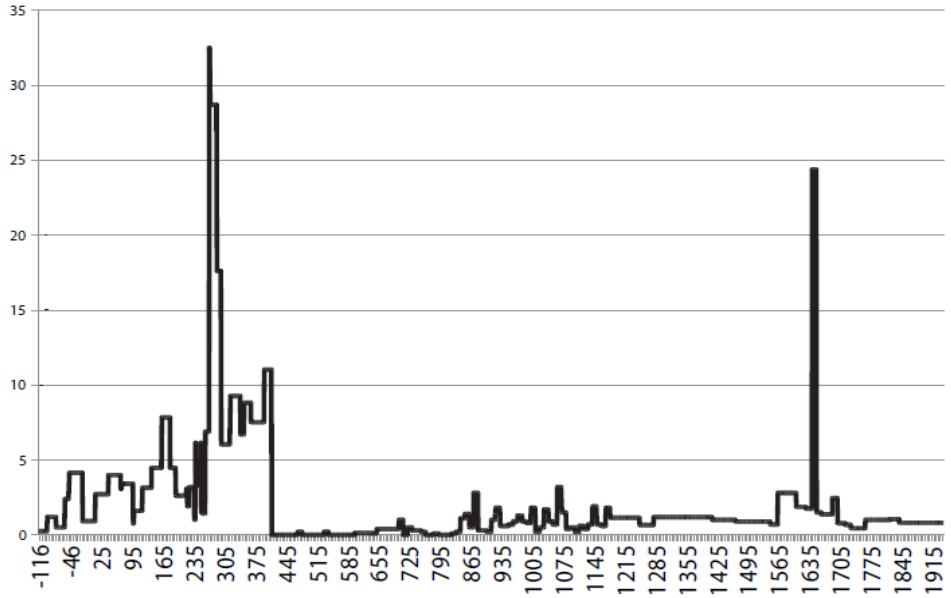

Фиг. 6. Брой монетни съкровища, депозирани по години за Англия и Уелс, 120 г. пр. Хр.–1937 г. сл. Хр. (по Bland 2013, 217, фиг. 2)

В по-широк план, ако сравним България с Великобритания в дългосрочна перспектива, се оказва, че освен отчетливия пик, достигнат през римскоимперско време (през III век за България и през IV век за Великобритания), останалите върхове се различават, но общото обяснение остава същото и е свързано с политическа нестабилност: войни, и преди всичко граждански войни, както ясно показва Английската гражданска война и нейният впечатляващ пик през годините 1642–1651 (Фиг. 5-6). Това съответства на общата оценка, извлечена от 10 добре документирани случая, за които разполагаме със стотици съкровища за период от няколко века (Callataÿ 2017a). Като цяло приблизително две трети от откритите заровени съкровища изглежда могат да бъдат свързани с военни конфликти, както се вижда от примерите с елинистическа Сирия, Римската република и модерната френска история.

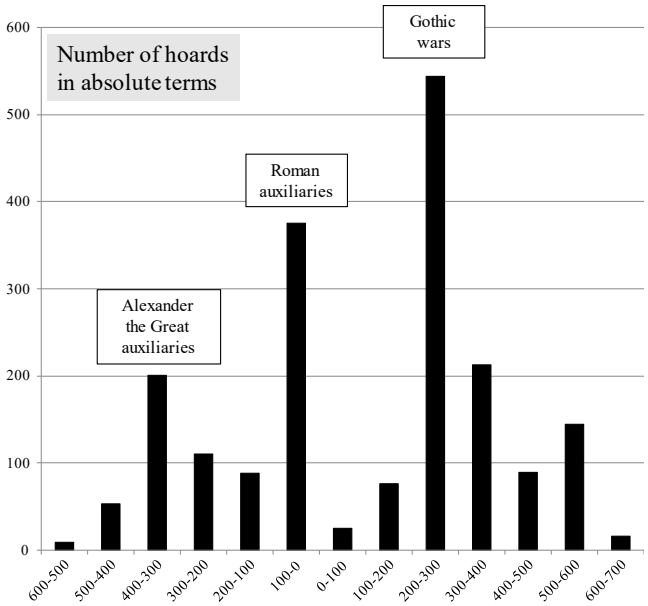

Фиг. 7. Брой монетни съкровища, депозирани по векове в България 600 г. пр. Хр.–700 г. сл. Хр. (по Callataÿ 2017b: 459, по Teodosiev 2017)

Ако разгледаме съкровищата, заровени в България през гръцките времена (Фиг. 7), се открояват два пика: единият през IV в. пр. Хр., но фактически концентриран в края на века, което може да се свърже със завръщането на тракийски помощни войски, служили в армията на Александър Велики; и втори, още по-впечатляващ, през I в. пр. Хр., по-точно в края на II и първата половина на I в. пр. Хр., който може да се свърже със завръщането на тракийски помощни войски, служили предимно в армията на Римската република.

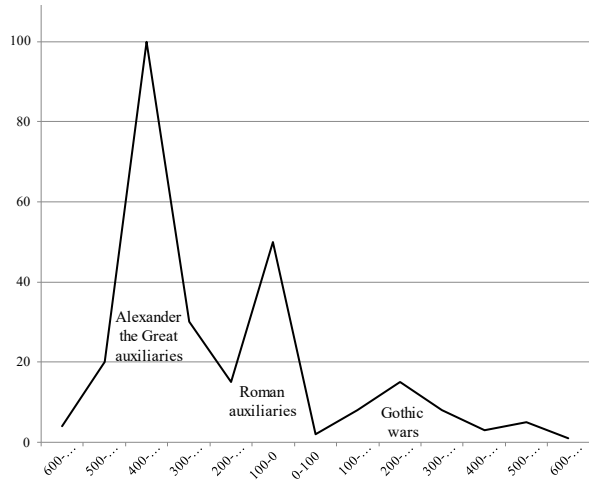

Фиг. 8. Оценки на кумулативната стойност по векове (със 100 за IV в. пр. Хр.)

Ако вземем предвид стойността на заровеното, става ясно, че пикът не е достигнат през римско време, когато находките са доминирани от обезценени антониниани и бронзови монети, а по-скоро през гръцката епоха – със златните статери на Александър Велики или елинистическите сребърни тетрадрахми, донесени обратно от тракийските помощни части най-вече през първите десетилетия на I в. пр. Хр. Представената тук графика (вж. Фиг. 8) е интуитивна и не отчита точния резултат от всички необходими изчисления. Възможно е тя дори да подценява реалната разлика в стойността, която може да е още по-голяма в полза на гръцкия период. Въпреки това тя дава визуална представа за реалния мащаб на онова, което е било положено в земята.

Николай Теодосиев предлага по-прецизно хронологично разпределение по полувековни периоди. Той също така представя обща карта за всеки период с относителната плътност за всяка административна област. Тенденцията е ясна при римските републикански денарии, които се откриват предимно в северозападна България, и още по-ясна при римските императорски емисии, при които се наблюдава почти съвършена закономерност: колкото по-близо до Дунав, толкова повече съкровища.

Моделът не е толкова ясен за елинистическия период. Най-високи концентрации се наблюдават в областите Шумен, Стара Загора, Враца и Бургас. Черноморското крайбрежие с гръцките градове е очевидно много по-привлекателно в този случай, а единствената област, в която гръцките съкровища са два пъти повече от римските, е Бургас.

С повече от 150 съкровища в рамките само на няколко десетилетия, последната третина на IV в. пр. Хр. представлява първия мащабен феномен на натрупване на съкровища в България. Той идва с Александър Велики – първоначално чрез северния му поход, но в още по-голяма степен чрез тракийските помощни войски, които се завръщат по родните си места след края на службата си (като показателен пример може да се посочи съкровището от Пистирос). Ако поставим в перспектива депозитите от златни монети на Александър, се оказва, че България е районът с най-висока концентрация (Callataÿ 2019).

За последната част на IV в. пр. Хр. България и Румъния обхващат почти половината (44%) от всички известни находки на съкровища със златни монети на Александър Велики – повече от три пъти над броя на тези, открити в Македония или континентална Гърция (Таб. 1).

Таблица 1. Разпределение по периоди от 50 години на съкровища със златни монети на Александър, според тяхната находка и предполагаемите им дати на заравяне (вж. Callataÿ 2019).

	332–300	299–250	Общо 331–250	След 250	Общо
Сицилия и Южна Италия	3 (6%)	3 (19%)	6 (9%)	-	6 (8%)
Континентална Гърция	7 (14%)	4 (25%)	11 (17%)	-	11 (14%)
Македония	7 (14%)	3 (19%)	10 (15%)	-	10 (13%)
България + Румъния	22 (44%)	4 (25%)	26 (39%)	1 (10%)	27 (36%)
Мала Азия	4 (8%)	-	4 (6%)	-	4 (5%)
Кипър и Финикия	3 (6%)	1 (6%)	4 (6%)	-	4 (5%)
Египет	2 (4%)	-	2 (3%)	-	2 (3%)
Украйна и Грузия	-	-	-	5 (50%)	5 (7%)
Неопределени	2 (4%)	1 (6%)	3 (5%)	1 (10%)	4 (5%)
Общо	50 (65.8%)	16 (21.1%)	66 (86.8%)	10 (13.2%)	76 (100%)

Ключовата роля на България при тетрадрахмите на Александър също е очевидна, макар и по-малко доминираща (Touratsoglou 1998, 83, карта 3). Както златните, така и сребърните монети с името на Александър са откривани предимно на север от Стара планина. Това не е изненадващо, тъй като, както убедително аргументира Маргарет Томпсън, тракийските помощни войски по онова време предпочитали златото, като двата хелеспонтски монетарни центъра – Абидос и Лампсак – насочвали производството си към статери, докато монетарниците в Мала Азия се концентрирали върху драхмите (Thompson 1984, 241–247, pl. 38–39).

Вторият период на значителен приток на монетизирани благородни метали към България настъпва два века по-късно, с връх през последното десетилетие на II в. пр. Хр. и първите три десетилетия на I в. пр. Хр. Той включва разнообразни монетосечения. Някои са ясно римски, като тетрадрахмите на Първа македонска мерида и тези с името на Езилас. Други дълго време са били разглеждани като чисто граждански емисии – като тетрадрахмите на Тасос и Маронея, драхмите на Дирахион и Аполония, както и атинските стефанефори, чието производство в продължение на четири последователни години е било насочено основно към северноегейската област.

Илия Прокопов е изследователят, допринесъл най-съществено за изясняването на общата рамка на тези монетосечения чрез създаването на обширна база данни и публикуването на редица анализи на щемпелите (Prokopov 2006; 2009; 2012). Днес е общоприето, че всички тези монети са били отсичани основно през тези десетилетия за нуждите на римляните и техните помощни войски, дори когато гражданските емисии са предхождали римската власт. Те са били граждански; впоследствие са станали псевдограждански и са били произвеждани, за да поддържат военни усилия далеч от самия монетен двор. Тъй като са заменяли римските републикански денарии, които дълго време не са били използвани на Изток, Питър Тонеман ги определя като „сурогатни“ монетосечения (срв. Thonemann 2015, 60).

Моделът на циркулация се различава при отделните монетосечения, но никое от тях не е концентрирано по крайбрежието. Тетрадрахмите на Първа македонска мерида са откривани в северозападната част, подобно на римските републикански денарии (област Враца), докато тетрадрахмите с името на тасосците са намирани масово в областите Шумен и Стара Загора (Prokopov 2006; 2012).

Аз самият съм посветил множество изследвания на тези псевдограждански монетосечения като цяло, както и няколко конкретно на този модел, наблюдаван в западнопонтийския регион на границата между II и I в. пр. Хр. Ако се вземат предвид 515-те регистрирани сребърни съкровища в

IGCH (от общо 2387, т.е. около 22%), заровени между 150 и 30 г. пр. Хр., се оказва, че 228 от тях (44%) са открити на територията на съвременна България и Румъния (Callataÿ 2016a).

С други думи, едно от всеки десет гръцки съкровища, откривани някога – от Испания до Инд и от ранноархаичния до късноелинистическия период, независимо от метала – принадлежи към този изключителен регион. За цялата гръцка нумизматика не съществува сходен или дори близък по мащаб феномен.

Поставени върху карта, тези 228 сребърни съкровища са обградени от почти празни зони: едва 10 съкровища за бивша Югославия и Албания, 11 съкровища за Македония и само 10 съкровища за Украйна и Южна Русия (Фиг. 9).

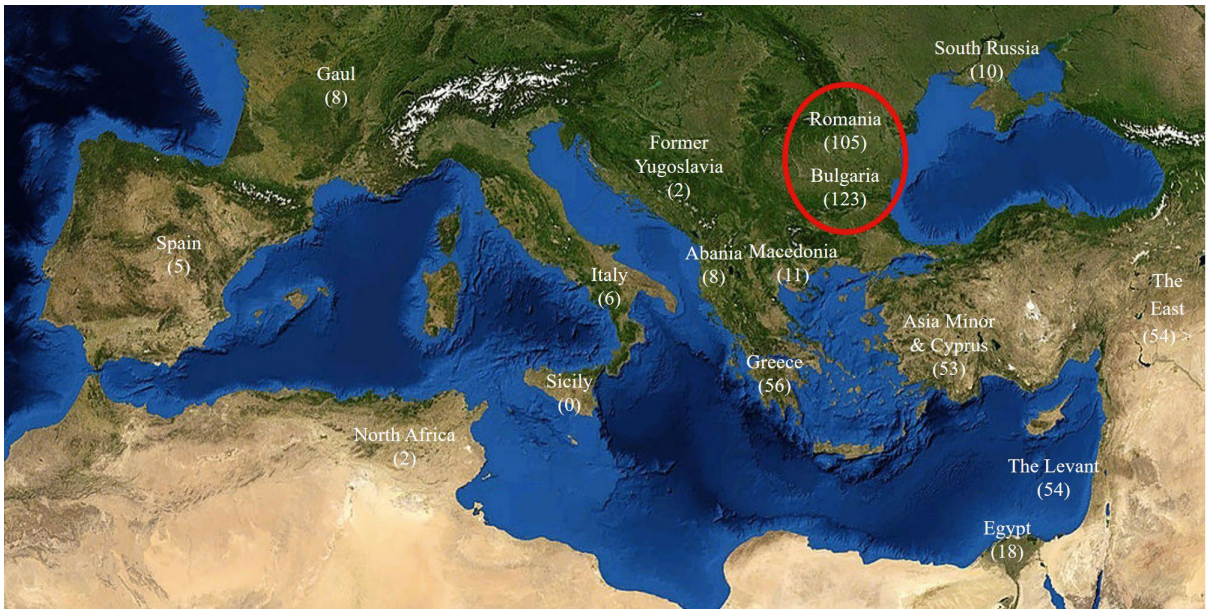

Фиг. 9. Брой сребърни съкровища, регистрирани в IGCH, с предполагаема дата на заравяне след 150 г. пр. Хр. и преди 30 г. пр. Хр.

В обобщение, съвременна България е регионът, в който трикратно се наблюдава натрупване на монетни депозити в мащаб, несравним с който и да е друг район за същото време, като всеки път може ясно да бъде идентифицирана военна причина. Тези три мащабни вълни на заравяне са били предизвикани от: завръщането на тракийски помощни войски, служили под командването на Александър Велики, а по-късно и на диадохите; завръщането на тракийски помощни войски, служили в армията на Римската република; размириците през 240-те години, достигнали кулминация в битката при Абритус през 251 г. сл. Хр.

Всеки път мащабът на натрупването достига значителна част от общия брой. За елинистическата епоха няма друга област в античния западен свят, която да може да претендира за нещо подобно. Контрастът е особено силен между този многократно повтарящ се масивен приток, от една страна, и факта, че вътрешна България представлява територия, лишена от монетарници, както напомня (макар и донякъде остарялата) карта, публикувана от Дейвид Р. Сиър през 1978 г. (Sear 1978, 130).

С малкото изключение на Кабиле (Draganov 1993), монетното производство е било съсредоточено в гръцките монетарници по крайбрежието. Тези монетосечения са подробно изследвани и за повечето от тях разполагаме с анализи на щемпелите. За всяко монетосечение от благороден метал Таблица 2 посочва приблизителната дата, номинала, препратката – ако съществува – към Recueil quantitatifs, теглото, първоначалния брой лицеви щемпели (O), еквивалента им в лицеви щемпели за атическа драхма (OAD), какъв обем в таланти представляват при средна

продуктивност от 20 000 монети на лицев щемпел и – което е най-важно тук – средногодишния обем в таланти. Първоначалният брой лицеви щемпели не е подложен на висока степен на несигурност, тъй като са били изключени слабите съотношения, както например при Византион. Средната стойност от 20 000 монети на лицев щемпел вероятно е по-подходяща за елинистическите тетрадрахми, отколкото за архаичните тетроболи, но предвид систематичната добра съгласуваност на досегашните изследвания има сериозни основания да се счита, че подобен подход може да даде резултати, значително по-прецизни от просто ориентировъчен порядък на величината.

Таблица 2. Изследвания на щемпели

Хронология	Номинал	Тегло	O	OAD	Таланти (20 000)	Годишни таланти
Истрос (Callataÿ 2007)						
Dima (2014) предлага подробна типология, но без изследване на щемпелите за голямото сребърно монетосечене на Истрос.						
ок. 100–72 г. пр.н.е.	Златни статери (Лизимахов тип)	ок. 8,2 г	ок. 1	ок. 20	67	ок. 2,3
Томис (Callataÿ 2007)						
ок. 100–72 г. пр.н.е.	Златни статери (Лизимахов тип)	ок. 8,2 г	ок. 7	ок. 140	467	ок. 12,3
Калатис (Marinescu, Lorber 2012/ Callataÿ 2007)						
ок. 250–225 г. пр.н.е.	Тетрадрахми (тип Александър“)	ок. 17,1 г	ок. 13	ок. 52	172	ок. 5,7
ок. 120–72 г. пр.н.е.	Златни статери (Лизимахов тип)	ок. 8,2 г	ок. 6	ок. 120	400	ок. 8,3
„Дионисополис“ (Marinescu, Lorber 2012)						
ок. 250–225 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 16,8 г	ок. 2	ок. 8	27	ок. 0,9
Одесос (Marinescu, Lorber 2012/ Callataÿ 1994)						
ок. 275–225 г. пр.н.е.	тетрадрахми (тип Александър“)	ок. 16,8 г	ок. 12	ок. 48	156	ок. 3,1
ок. 130–80 г. пр.н.е.	тетрадрахми (тип Александър“)	ок. 16,4 г	ок. 39	ок. 156	496	ок. 9,9
Кабиле (Draganov, 1993)						
ок. 230–200 г. пр.н.е.	тетрадрахми (тип Александър“)	16,8 г	ок. 11	ок. 44	143	ок. 4,8
Цар Скостокос (край Plovdiv?) (Gerassimov 1957)						
ок. 218 г. пр.н.е.	тетрадрахми (тип Александър“)	16,8 г	ок. 1	ок. 4	13	ок. 13
Цар Скостокос (край Plovdiv?) (Fischer-Bossert 2005 [Dimitrov 1984])						
ок. 290–281 г. пр.н.е.	тетрадрахми (тип „Лизимах“)	ок. 16,9 г	ок. 14	ок. 56	183	ок. 20,4
Месембрия (Karayotov 1994/ Marinescu, Lorber 2012)						
ок. 450–350 г. пр.н.е.	диоболи	ок. 1,3 г	(100)	ок. 30	101	ок. 1,0
ок. 275–225 г. пр.н.е.	тетрадрахми (тип Александър“)	ок. 16,8 г	ок. 6	ок. 24	78	ок. 1,6
ок. 160–80 г. пр.н.е.	тетрадрахми (тип Александър“)	ок. 16,4 г	ок. 53	ок. 212	674	ок. 8,4
Аполония (Paunov 2017/ Draganov, Paunov 2017)						
ок. 442–405 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 17,0 г	ок. 25	ок. 100	329	ок. 8,9
Цар Мостис (Callataÿ 2016b/ Yordanov, Agre 2016)						
ок. 150–130 г. пр.н.е.	тетрадрахми (тип „Лизимах“)	ок. 16,6 г	ок. 9	ок. 36	116	ок. 5,8
Византион (Schönert-Geiss, 1970)						
Данните за архаичния и класическия период не са достатъчно надеждни, за да бъдат използвани (съотношение n/o под 2)						
ок. 250–220 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 13,6 г	ок. 36	ок. 114	380	ок. 12,7
	октоболи	ок. 5,3 г	(20)	ок. 25	82	ок. 2,7
ок. 120–72 г. пр.н.е.	златни статери (тип Лизимах)	ок. 8,3 г	(17)	(340)	1 133	ок. 23,6
	тетрадрахми (Лизимахов тип)	ок. 16,5 г	(327)	(1 255)	4 182	ок. 87,1
Селимбрия (Schönert-Geiss, 1975)						
ок. 492–470 г. пр.н.е.	драхми	ок. 4,2 г	ок. 12	ок. 12	39	ок. 1,8
Перинтос (Schönert-Geiss, 1965)						
ок. 357–338 г. пр.н.е.	дидрахми	ок. 10,5 г	ок. 1	ок. 2	7	ок. 0,3
Бизанте (Schönert-Geiss, 1975)						
Данните не са достатъчно надеждни за използване (съотношение n/o под 2)						

Милтиад (Kardia) (Davis and Sheedy, 2019)						
ок. 478–466 г. пр.н.е.	три-сигли	ок. 16,2 г	ок. 8	ок. 30	100	ок. 8,4
Енос (May, 1950)						
ок. 474–408 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 16,3 г	ок. 64	ок. 243	809	ок. 12,3
ок. 431–406 г. пр.н.е.	тетроболи	ок. 2,7 г	ок. 7	ок. 4	15	ок. 0,6
ок. 469–406 г. пр.н.е.	диоболи	ок. 1,3 г	ок. 185	ок. 56	186	ок. 3,0
ок. 405–356 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 15,4 г	ок. 48	ок. 172	573	ок. 11,7
ок. 405–359 г. пр.н.е.	тетроболи	ок. 2,4 г	ок. 38	ок. 21	71	ок. 1,5
ок. 405–399 г. пр.н.е.	диоболи	ок. 1,3 г	ок. 17	ок. 5	17	ок. 2,9
ок. 357–342 г. пр.н.е.	драхми	ок. 3,8 г	ок. 62	ок. 55	183	ок. 12,2
Маронея (Schönert-Geiss, 1987)						
ок. 510–495 г. пр.н.е.	драхми	ок. 3,5 г	ок. 18	ок. 15	50	ок. 3,3
ок. 495–449 г. пр.н.е	дидрахми	ок. 7,3 г	ок. 9	ок. 15	51	ок. 1,1
	драхми	ок. 3,5 г	ок. 27	ок. 22	73	ок. 1,6
ок. 436–410 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 13,9 г	ок. 63	ок. 204	679	ок. 26,1
ок. 410–398 г. пр.н.е.	статери	ок. 12,8 г	(52)	(155)	(516)	ок. 43,0
ок. 398–385 г. пр.н.е.	триоболи	ок. 2,7 г	ок. 97	ок. 61	203	ок. 15,6
ок. 386–348 г. пр.н.е.	тридрахми	ок. 16,5 г	ок. 19	ок. 73	243	ок. 6,4
	статери	ок. 10,9 г	ок. 48	ок. 122	406	ок. 10,7
	триоболи	ок. 2,4 г	ок. 38	ок. 21	71	ок. 1,9
ок. 189–60 г. пр.н.е., масов период 90–70 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 16,4 г	ок. 120	ок. 458	1 526	ок. 11,7
Абдера (May, 1966)						
ок. 540–492 г. пр.н.е.	окто-драхми	ок. 29,8 г	ок. 70	ок. 485	1 616	ок. 33,7
	тетрадрахми	ок. 14,9 г	ок. 20	ок. 69	230	ок. 4,8
ок. 492–449 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 14,9 г	ок. 135	ок. 468	1 559	ок. 36,3
	драхми	ок. 3,3 г	ок. 13	ок. 10	33	ок. 0,8
ок. 439–410 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 13,9 г	ок. 25	ок. 81	27	ок. 0,9
ок. 410–386 г. пр.н.е.	статери	ок. 12,4 г	ок. 48	ок. 27	89	ок. 3,7
	тетраоболи	ок. 2,8 г	ок. 39	ок. 25	85	ок. 3,5
ок. 386–360 г. пр.н.е.	статери	ок. 11,2 г	ок. 15	ок. 39	130	ок. 5,0
	драхми	ок. 2,7 г	ок. 56	ок. 35	117	ок. 4,5
Тасос (Prokopov, 2006)						
ок. 180–70 г. пр.н.е. масово (90–70 г.)	тетрадрахми	ок. 16,8 г	ок. 425	ок. 1 660	5 534	ок. 50,3 масово
Македония (LEG ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ) (MacKay, 1968)						
ок. 148–147 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 16,8 г	ок. 7	ок. 27	182	ок. 91,2
Македония (Първи мерис) (Prokopov, 2012)						
ок. 148–90 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 16,8 г	ок. 170	ок. 664	2 213	ок. 38,2
Есилас (Bauslaugh, 2000)						
ок. 90–60 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 16,8 г	ок. 105	ок. 410	1 367	ок. 45,5
Дирахиум (Meta, 2015)						
ок. 270–120 г. пр.н.е.	драхми	ок. 3,3 г	(900)	ок. 691	2 302	ок. 15,3
ок. 120–55 г. пр.н.е.	драхми	ок. 3,3 г	ок. 1 465	ок. 1 124	3 748	ок. 57,7
Атина (четири последователни години към Македония) (Thompson 1961)						
ок. 126–123 г. пр.н.е.	тетрадрахми	ок. 16,7 г	ок. 64	ок. 249	829	ок. 207

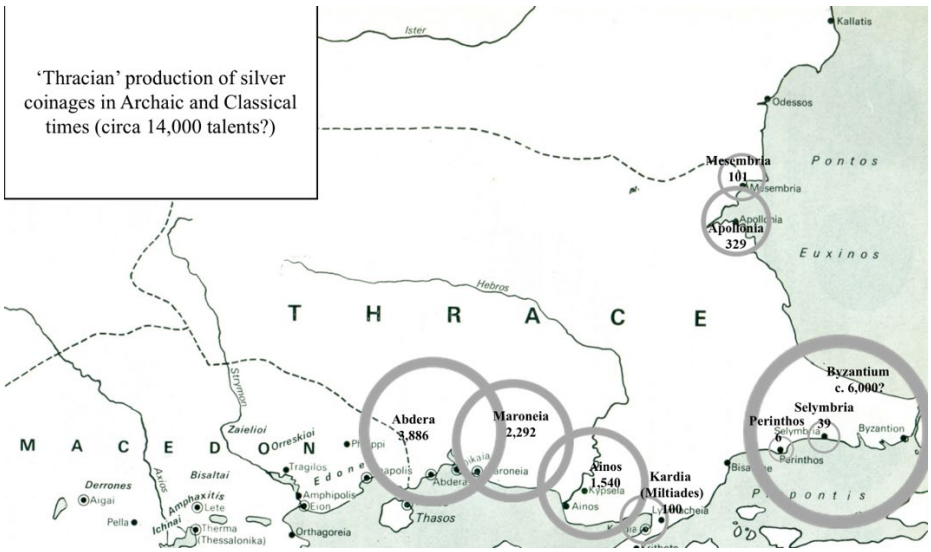

Фиг. 10. „Тракийско" монетно производство на сребърни монетосечения през архаичния и класическия период (в таланти)

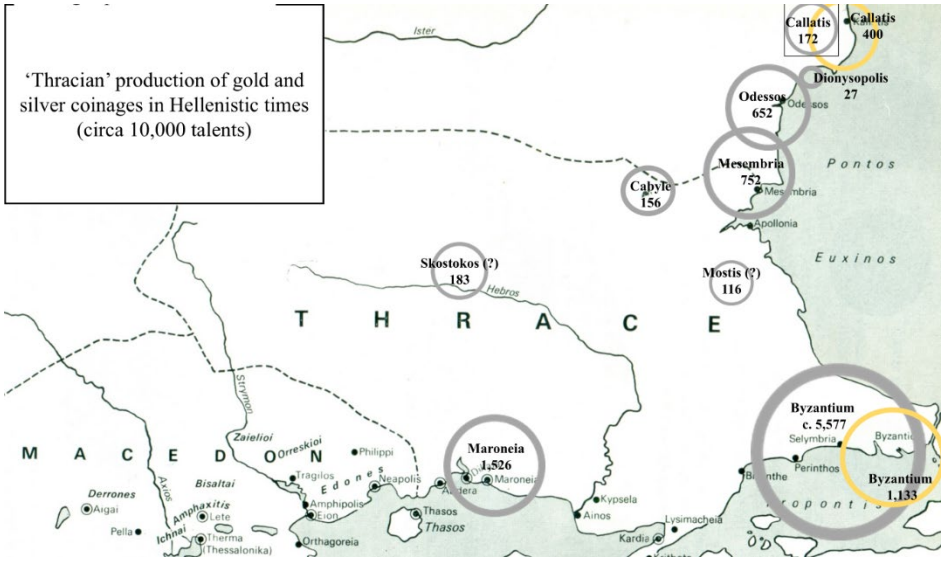

Фиг. 11. „Тракийско" монетно производство на златни и сребърни монетосечения през елинистическия период (в таланти).

Макар това да е извън непосредствения обхват на настоящото изследване, интересно е да се види как е било разпределено монетното производство през архаичната и класическата епоха. Сребърните монетосечения са били съсредоточени по егейското крайбрежие, с ограничена активност по западнопонтийския бряг (Фиг. 10). Моделът е различен през елинистическия период, когато се наблюдава обръщане на преобладаването между егейското и понтийското крайбрежие, като това е особено изразено в късноелинистическата епоха (Фиг. 11).

Ако се разгледа цялото производство заедно (макар че тук е донякъде подвеждащо Тракия да бъде отделяна от Македония), то може грубо да бъде оценено за двата региона на около 10 000–15 000 таланта, тоест средно около 60 таланта годишно.

Как това се съпоставя с двата разглеждани масивни притока на монетизирани благородни метали? Разполагаме с надеждни оценки за общото производство на монети с името на Александър Велики. За златните монети производството през последните три десетилетия на IV в. пр. Хр. е в

порядъка на 1000 лицеви щемпела за статери, което се равнява на 20 000 еквивалентни лицеви щемпела за атически драхми, или не по-малко от 66 666 таланта, ако се приеме среден добив от 20 000 монети на щемпел (за приблизително две трети от тях разполагаме с щемпелни анализи; вж. Таблица 3).

Таблица 3. Щемпелни изследвания за златните монетосечения на Александър

Златно монетосечение	Дата	RQ	Номинал	Тегло	O	OAD	Таланти
Македония (Troxell 1997)	332–323	-	Дистатери	17,20 г	24	960	3 200
Македония	332-323	-	Статери	8,60 г	134	2 680	8 933
„Коринт“ (Newell, Noe 1950)	325–318	165	Дистатери	17,20 г	10	400	1 333
„Коринт“	325–318	166	Статери	8,60 г	9	180	600
Лампсак (Thompson 1991)	329-302	200	Статери	8,55 г	111	2 220	7 400
Абидос	325-302	204	Статери	8,55 г	91	12 820	6 067
Сарди (Thompson 1983)	325-298	213	Статери	8,55 г	69	1 380	4 600
Милет	325-294	223	Статери	8,55 г	53	1 060	3 533
Тарсос (Newell 1918)	332–319	268	Статери	8,55 г	22	440	1 467
Арадос (Duyrat 2005)	332–320	-	Статери	8,55 г	14	280	933
Екбатана (Boillet 2009)	312–290	-	Статери	8,55 г	24	480	1 600
Общо						11 900	39 666

Сходен резултат се получава и за сребърните емисии: около 3000 лицеви щемпела за тетрадрахми и 3300 за драхми, което дава общо около 15 300 еквивалентни лицеви щемпела за атически драхми и съответно 51 000 атически таланта, ако се следва тази методика (Callataÿ 1989; 1993, 13–18). Общо, ако към това се добавят златните и сребърните монетосечения на Филип II и Лизимах, отсичани до края на IV в. пр. Хр., се изчислява, че приблизително 50 000 OAD са били емитирани под формата на царски елинистически златни и сребърни монети, което съответства на около 167 000 таланта – сума, не твърде далеч от приблизително 180 000-те таланта, за които се смята, че Александър Велики е иззел от персийските съкровищници.

Ако приемем, че около 30% от тази обща сума е достигнала България и Румъния (около 40% за злато и около 20% за сребро), трябва да заключим, че приблизително 50 000 атически таланта сребро са достигнали региона. От тях вероятно около 30 000 атически таланта само за България, внесени в рамките на няколко десетилетия, вместо максимум 15 000, отсечени от всички монетарници в региона за период от три века.

Тук става дума за различни порядъци на величина, като в рамките на 30 години годишният приток е около 20 пъти по-голям от средното годишно производство на региона.

Разполагаме също с добре документирани големи емисии, отсечени за римляните в края на II и началото на I в. пр. Хр., за които имаме щемпелни изследвания за всяко монетосечение (Таблица 4).

Таблица 4. Щемпелни изследвания на късноелинистически монетосечения, отсечени за римляните в северноегейската област.

Хронология	Номинал	Тегло	O	OAD	Таланти (20 000)	Годишни таланти
Маронея						
ок. 110–70 масово	тетрадрахми	16,4 г	ок. 90	ок. 343	1 144	28,6
Тасос						
ок. 110–70 масово	тетрадрахми	16,8 г	ок. 300	ок. 1 172	3 907	97,7
Македония (Първа мерида)						
ок. 148–90	тетрадрахми	16,8 г	170	664	2 213	38,2
Езилас						
ок. 90–60	тетрадрахми	16,8 г	105	410	1 367	45,5

Дирахион						
ок. 120–55	драхми	3,3 г	ок. 1465	ок. 1 124	3 748	57,7
Атина (четирите последователни години, насочени към Македония)						
ок. 126–123	тетрадрахми	16,7 г	ок. 64	249	829	207,1
Общо (ок. 148–55)	тетрадрахми	16,7 г		ок. 3 962	13 208	142,0

Като цяло това представлява над 13 000 таланта, без да се вземат предвид римските републикански денарии. Интересно е тези резултати, получени чрез щемпелните изследвания, да бъдат съпоставени с данните за циркулацията, събрани в обширната база данни, изградена от Илия Прокопов (Таблица 5).

Таблица 5. Брой монети, регистрирани в базата данни на И. Прокопов

Монетосечение	Номинал	Тегло	Южна България	Северна България	Общо	%	AD	AD%	OAD
Републикански денарии	Денарии	3,9 г	700	12 000	12 700	48,0	12 700	23,9	-
Дирахион/ Аполония	Драхми	3,3 г	-	4 900	4 900	18,5	4 900	9,2	1 124
Македония, Първа мерида	Тетрадрахми	16,8 г	20	1 600	1 620	6,1	6 480	12,2	664
Езилас	Тетрадрахми	16,8 г	250	-	250	0,9	1 000	1,9	410
Тасос	Тетрадрахми	16,8 г	4 200	1 600	5 800	21,9	23 200	43,7	1 172
Маронея	Тетрадрахми	16,8 г	1 100	100	1 200	4,5	4 800	9,0	343
Атина	Тетрадрахми	16,8 г	1 100	21	1 121	-	4 484	-	249
Тетрадрахми					26 470	99,9	53 080	99,9	

Съотношението „4:1“ между Тасос и Маронея се потвърждава. Корелацията, установена за четирите последователни години на атинските стефанефори, насочени към север, също е в същата линия. Дирахион и Аполония са значително по-слабо представени в България в сравнение с мащаба на тяхното производство, но това се дължи на факта, че те се откриват предимно в Румъния.

Тетрадрахмите на Първа македонска мерида са донякъде подпредставени, но не в такава степен, както тетрадрахмите на Езилас, чиято силна недопредставеност вероятно поне отчасти може да се обясни с мащабен феномен на презсичане (по този въпрос вж. Callataÿ 2017d и Callataÿ 2018).

Следователно, ако ограничим обхвата си до съвременна България, какъв е бил размерът на притока на монетизирани благородни метали, донесен от тракийските помощни войски, служили в римската армия? От общата сума от 13 000 таланта, изчислена за всички разглеждани монетосечения, с изключение на римските републикански денарии и псевдогражданското производство на Аполония, трябва да се извади значителен дял, който е достигнал Румъния (преди всичко драхмите от Дирахион). Но ако към това се добавят римските републикански денарии и, в по-малка степен, драхмите на Аполония, бих се осмелил да предложа 15 000 таланта като най-вероятната работна хипотеза (Фиг. 13).

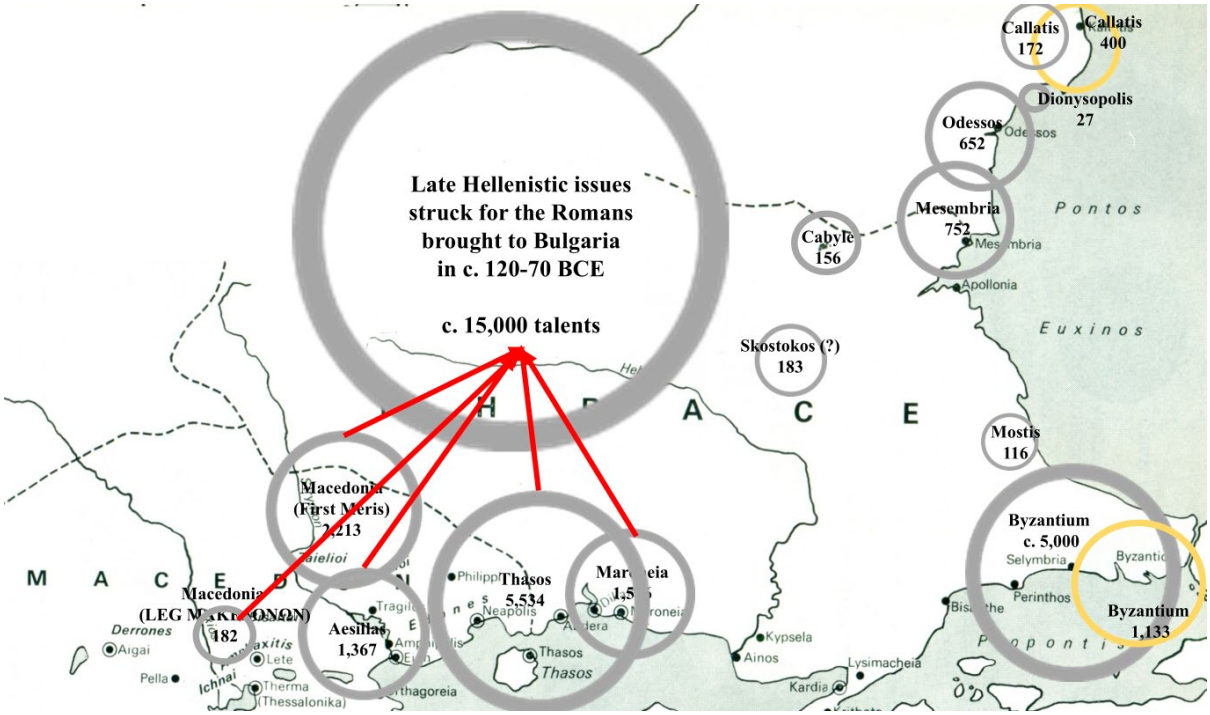

Фиг. 13. Късноелинистически емисии, отсечени за римляните и донесени в България около 120–70 г. пр. Хр.

Това е сравнително по-малко – около половината – от количеството, донесено от ветераните на армията на Александър, но въпреки това остава гигантски трансфер на монетизирани благородни метали. За да завършим с няколко сравнения, които помагат да се осмисли мащабът на явлението, достатъчно е да се каже, че 30 000 таланта са равни на 777 тона сребро. За да се дадат някои нумизматични еквиваленти, това съответства на 9 024 лицеви щемпела за атически драхми (OAD), което е почти два пъти цялото производство на атинските стефанефори за век и половина (5 328 OAD), 20 пъти цялото производство на Милет за почти три века (451 OAD; ок. 294–84 г. пр. Хр.) или 30 пъти цялото производство на Халкида за два века и половина (305 OAD; ок. 338–87 г. пр. Хр.). Ако се предпочете друг начин на измерване, тези 777 тона монетизирано сребро биха заели куб от чисто сребро с размер малко над 4 метра от всяка страна (74 м³ – специфично тегло на среброто = 10,5). Но в същото време това е сума, която съответства на две пълни години приходи на Селевкидската или Птолемеевата империя (около 10 000–15 000 таланта), с която биха могли да се построят около 300 храма с размерите на тези в Посейдония (средна цена: 100 таланта), или 150 като в Селинунт (средна цена: 200 таланта), и поне 15 Партенона, включително хризелефантиновата статуя на Фидий (оценена на 2 000 таланта) (Martin 1987, 536). И накрая, ако се опита да се влезе в донякъде фрустриращата игра да се даде съвременен паричен еквивалент на древен разход, тези 30 000 таланта се намират в порядъка на около 9 милиарда съвременни евро (при древна дневна заплата от 1 драхма и съвременна от 50 евро).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Bauslaugh, R., 2000. Silver Coinage with the Types of Aesillas the Quaestor. (ANS NS 22). New York.

Bland, R., 2013. Hoarding in Britain: an overview. British Numismatic Journal, 83, 214-238.

Bland, R., 2019. Coin hoards in the Roman Empire: a long-range perspective. Some preliminary observations. Journal of Ancient History and Archaeology, 7.1, 2020, 119-132.

Boillet, P.-Y., 2009. Ecbatane et la Médie d'Alexandre aux Arsacides (c. 331 a.C.- c. 234 p.C.). Histoire monétaire et économique, unpublished PhD, Bordeaux.

Callataÿ, F. de, 1989. Les trésors achéménides et les monnayages d'Alexandre : espèces immobilisées et espèces circulantes ? Revue des Etudes Anciennes, XCI/1-2, 259-276.

Callataÿ, F. de, 1993. Le monde grec hellénistique. In: F. de Callataÿ, G. Depeyrot, L. Villaronga. L'argent monnayé d'Alexandre le Grand à Auguste, Travail du Cercle d'Etudes Numismatiques 12, Brussels, 13-46.

Callataÿ, F. de, 1994. Les derniers alexandres posthumes frappés à Odessos et Mésembria, in : Settlement Life in Ancient Thrace. IIIrd International Symposium "Cabyle", 17-21 May 1993. Yambol, 300-342.

Callataÿ, F. de. 2007. La révision de la chronologie des bronzes de Mithridate Eupator et ses conséquences sur la datation des monnayages et des sites du Bosphore cimmérien. in : Bresson, A., Ivantchik, A., Ferrary, J.-L. (eds.) Une 'koinè' pontique : cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire : VIIe s. a.C.-IIIe s. p.C., Bordeaux, 271–308.

Callataÿ, F. de, 2009. Armies poorly paid in coins (the Anabasis of the Ten-Thousands) and coins for soldiers poorly transformed by the markets (the Hellenistic Thasian-Type tetradrachms) in Ancient Greece. *Revue belge de Numismatique*, 155, 2009, 51-70.

Callataÿ, F. de, 2016a. The coinages struck for the Romans in Hellenistic Greece: a quantified overview (mid 2nd-mid 1st c. BCE)", in: F. Haymann, W. Hollstein, M. Jehne (eds.), *Neue Forschungen zur Münzprägung der römischen Republik. Beiträge zum internationalen Kolloquium im Residenzschloss Dresden 19.-21. Juni 2014* (Nomismata 8). Bonn, 315-338.

Callataÿ, F. de, 2016b. review of D. Agre (ed.), A Thracian Ruler's Residence near the Village of Sinemorets. Volume 1, Sofia, Avalon Publishing, 2016, in: *Revue belge de Numismatique*, 162, 361-367.

Callataÿ, F. de, 2017a. Coin deposits and civil wars in a long-term perspective (c. 400 BC-1950 AD). *Numismatic Chronicle*, 177, 313-338.

Callataÿ, F. de, 2017b. Review of Nikolay Milchev Teodossiev, *Опис на колективните монетни находки от България* (Inventaire des trésors monétaires trouvés en Bulgarie), 3 vol., Sofia, 2017, in: *Revue belge de Numismatique*, 163, 457-460.

Callataÿ, F. de, 2017c. Gold jewellery and gold coinage in ancient Greece: towards a quantified pattern, in: K. Liampi, C. Papaevangelou-Genakos, D. Plantzos (eds.), *Coinage/Jewellery. Uses – Interactions – Symbolisms from antiquity to the present. International Conference Proceedings. Ios, 26-28 June 2009*, (KERMA IV). Athens, 197-223.

Callataÿ, F. de, 2017d. Overstrikes of late Mesambrian Alexanders: the great unbalance of their distribution and what they tell us about the logic behind, in: D. Boteva (ed.), *Ex nummis lux. Studies in Ancient Numismatics in Honour of Dimitar Draganov*. Sofia, 145-161.

Callataÿ, F. de, 2018. Overstrikes in the Greek world: an overview on the full landscape and an explanation for punctual occurrences with silver coinages. *Revue belge de Numismatique*, 164, 2018, 26-48.16

Callataÿ, F. de, 2019. Apparition, utilisation et disparition de l'or monnayé au nom d'Alexandre le Grand: une monétisation massive sans croissance économique ?, in: S. Kremydi, M.-Chr. Marcellesi (eds.), *Les alexandres après Alexandre : histoire d'une monnaie commune* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 81), Athens, 207- 248.

Callataÿ, F. de, 2023. On the size of the two massive inflows of monetized precious metals in present day Bulgaria after the return of the Thracians having served for Alexander III and the Diadochi, as well as in the Roman army. Bulgarian Numismatic Journal, 1/1, 1-17.

Davis, G., Sheedy, K., 2019. Miltiades II and his alleged mint in the Chersonesos. *Historia - Zeitschrift fur Alte Geschichte*, 68, 11-25.

Dima, M., 2014. *The Silver Coinage of Istros During the Hellenistic Period*. (Moneta 179). Wetteren.

Dimitrov, K., 1984. The coinage of the Thracian ruler Skostokos according to the coin hoard from Plovdiv, 1907 (IGCH No 869). Bulgarian Historical Review, 4, 71-87.

Draganov, D., 1993. The coinage of Cabyle, Sofia.

Draganov, D., Paunov, E., 2017. A hoard of Apollonia Pontica tetradrachms. Revue belge de Numismatique, 163, 413-422.

Duyrat, F., 2005, Arados hellénistique. Étude historique et monétaire, Beyrouth.

Fischer-Bossert, W., 2005. Die Lysimacheier des Thrakers Skostokos. Revue belge de Numismatique, 151, 49-74.

Gerassimov, Th., 1957. Rare coins of Thrace. Numismatic Chronicle, 6th ser., 7, 1-5.

Hobbs, R., 2006, Late Roman Precious Metal Deposits, c. AD 200-700: changes over time and space. (BAR Int. Ser. 1504). Oxford.

Karayotov, I., 1994. The coinage of Mesambria. Vol. I. Silver and gold coins of Mesambria, Sozopol.

MacKay, P. A., 1968. Macedonian tetradrachms of 148-147 B.C. ANS Museum Notes, 14, 15-40, pl. 4-8.

Marinescu, C. A., Lorber, C. C., 2012. The 'Black Sea' tetradrachm hoard, in: E. Paunov, S. Filipova (eds.), ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Studia in honorem Iliae Prokopov sexagenario ab amicis et discipulis dedicata, Tirnovo, 197-259.

Martin, R., 1987. Aspects financiers et sociaux des programmes de construction dans les villes grecques de Grande-Grèce et de Sicile, in: J. Pouilloux, G. Vallet (eds.), Architecture et urbanisme, (Publications de l'École française de Rome 99), Rome, 533-547.

May, J. M. F., 1950. Ainos. Its history and coinage 474-341 B.C. Oxford.

May, J. M. F., 1966. The coinage of Abdera. (RNS Spec. Publ. 3). London.

Meta, A., 2015. Le monnayage en argent de Dyrrachion, 375-60/55 av. J.-C. Recherches Archéologiques Albanaises 1, Athens.

Newell, E. T., 1918. Tarsos under Alexander. American Journal of Numismatics, 52, 69-115, pl. 1-8.

Newell, E. T., Noe, S. P., 1950. The Alexander coinage of Sicyon. (NS 6), New York.

Paunov, E., 2017. The Tetradrachm Coinage of Apollonia Pontica: iconography, issues and magistrates, in: D. Boteva (ed.), Ex nummis lux - Studies in Ancient Numismatics in Honour of Dimitar Draganov, Sofia, 59-89.

Prokopov, I., 2006. Die Silberprägung der Insel Thasos und die Tetradrachmen des "thasischen Typs" vom 2.-1. Jahrhundert v. Chr. Berlin.

Prokopov, I., 2009. Basic coin types in Thrace? Recorded quantities and their participation in the coin circulation during the 2nd-1st centuries BC, in: S. Drougou et al. (eds.), ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου. Athens, 247-253.

Prokopov, I., 2012, The silver coinage of the Macedonian regions 2nd-1st century BC. (Moneta 131), Wetteren.

Schönert-Geiss, E., 1965. Die Münzpägung von Perinthos. Berlin.

Schönert-Geiss, E., 1970. Die Münzpägung von Byzantion. Teil 1. Autonome Zeit. Berlin.

Schönert-Geiss, E., 1975. Die Münzpägung von Bisanthe, Dikaia, Selymbria. Berlin.

Schönert-Geiss, E., 1987. Die Münzpägung von Maroneia. Berlin.

Sear, D.R. 1978, Greek Coins and Their Values. Volume I: Europe.London,

Teodossiev N. M., 2017., Опис на колективните монетни находки от България, I. От домонетната епоха до 498 г. сл Хр. Sofia.

Thompson, M., 1961. The New Style Silver Coinage of Athens. (Numismatic Studies 10), New York.

Thompson, M., 1983. Alexander drachm's mints. I. Sardes and Miletus. (NS 16). New York.

Thompson, M., 1984. Paying the mercenaries, in: A. Houghton et al. (eds), Studies in honor of Leo Mildenberg. Numismatics, art history, archaeology. Wetteren, 241-247, pl. 38-39.

Thompson, M., 1991. Alexander drachm's mints. II. Lampsacus and Abydus. New York.

Thompson, M., Mørkholm, O., Kraay, C. M., 1973. An Inventory of Greek Coin Hoards. New York.

Thonemann, P., 2015. The Hellenistic World: Using Coins as Sources. (Cambridge University Press).

Touratsoglou, I., 1998. Back to the future. Alexander the Great's silver and gold in the Balkans. The hoard evidence, in: A. Burnett, U. Wartenberg, R. Witschonke (eds.), Coins of Macedonia and Rome. Essays in honour of Charles Hersh. London, 71-101.

Troxell, H. A., 1997. Studies in the Macedonian coinage of Alexander the Great. (Numismatic Studies 21), New York.

Yordanov, S., Agre, D., 2016. The coin treasure from Sinemorets, In: D. Agre (ed.), A Thracian Ruler's Residence near the Village of Sinemorets. Vol. 1, Sofia.

БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАНТСКА ПРЕСА И ПЕЧАТАНЕТО НА ПАРИ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

доц. д-р. Християн Атанасов

Университет за национално и световно стопанство

hristiyan.atanasov@gmail.com

Abstract

The article examines attitudes toward the paper money (kaime) issued by the Ottoman government in the 1870s, focusing on the Bulgarian émigré press during the Bulgarian National Revival period. The study is based on an analysis of 25 published materials, most of them consisting of correspondence from various Bulgarian cities. These sources reveal the predominantly negative attitude of the Bulgarian population toward the kaime, which was met with widespread distrust and frequent attempts to avoid its use in everyday circulation. At the same time, they illustrate the efforts of the Ottoman authorities to enforce the circulation of paper money through administrative pressure and coercive measures. The article also argues that negative reactions to the Ottoman kaime were likely amplified and politically instrumentalized by the Bulgarian émigré press, which generally maintained an oppositional stance toward the government in Tsarigrad (Istanbul). During the Eastern Crisis and the Russo–Turkish War of 1877–1878, these negative reactions and assessments became increasingly radicalized.

Keywords: paper currency; kaime; fiat money; Ottoman Empire; Bulgarian National Revival; émigré press

JEL: N01, N23

УВОДНИ ДУМИ

Във времето след втората половина на XVIII и през целия XIX век сравнително често се случва по време на кризи от различен характер правителства или революционни власти да използват книжни пари като инструмент за облекчаване на финансови проблеми. Доминиращи в този период са монетарни системи изградени върху стокови пари[1] – обикновено монети отсечени от злато, сребро, мед или друг метал, но във времена на затруднения започват да се печатат и книжни пари, които са и фиатни[2]. Средата на 70-те години на XIX век са подобен период на криза и за Османската империя. Държавата се среща с трудности от най-разнообразен характер. От една страна се появяват значителни вътрешно и външно политически смущения, които ще кулминират в т.нар. „Източна криза“. През 1875 г. започват поредица от бунтове и въоръжени надигания (в Херцеговина и Босна), на следващата година, през април, избухва въстание и в България. Събитията са последвани от въоръжен конфликт със Сърбия и Черна Гора (от 30 юни 1876 г.) и последвала война с Руската империя (от 24 април 1877 г.).

Политическите трудности се комбинират със значително социално напрежение – например наличието на голям брой преселили се черкези, извършващи насилие върху местното население, и с икономически затруднения. Последните са както външни – от 1873 г. започва т.нар. Дълга депресия, която подкопава международната търговия, така и вътрешни – климатични аномалии, и дори гладни епидемии в някои части на империята. След 1854 г. Османската империя започва да взима и големи международни заеми, които постепенно се натрупват и това ще доведе до значителен бюджетен дефицит и в крайна сметка фалит – през 1875/76 г.

---

[1] Т.е. пари, които имат присъща стойност – например металът, от който са отсечени.

[2] Т.е. пари, които само по себе си нямат стойност, а са декларирани от правителството като легално платежно средство.

Тези фактори, както и невъзможността на Високата порта да девалвира своите монети, защото от 1844 г. османците възприемат биметален стандарт (злато и сребро) при строго фиксирана цена между металите и определено тегло и чистота на монетите, ще принудят управляващите да използват един от малкото останали инструменти – да напечатат фиатни парични знаци. Така отново в държавата на падишаха се появяват книжните пари – т.нар *кайме* (*kaime*; в мн. ч. *кеваим*/*kevaim*). Паралелни пари, използвани заедно с циркулиращите на пазара монети от всякакъв вид, номинал и произход. Това са по същество фиатни пари, които не са покрити с благороден метал, а имат стойност, защото правителството е определило така. Втори опит на османците с тях – те имат и по-ранни емисии (печатани до 1862 г.). Така за пореден път Високата Порта използва често срещаната практика за решаване на финансови затруднения във времена на монетни системи базирани на „златен“, или „златно-сребърен“ стандарт. Печатане на книжни пари е извършвал например Американският конгрес по време на революцията и войната за независимост между САЩ и Британия (1775 – 1783 г.) – т. нар. „континентален долар“ (“*continental dollar*”)[3]. Същото прави и френското Учредително събрание, което по време на революцията (1789 – 1799 г.) започва да печата т.нар. „асигнации“ (“*assignats*”)[4], както и конгресът на Конфедерацията, по време на Гражданската война в САЩ (1861 – 1862 г.), който от 1862 г., стартира емитирането на т.нар. „държавни съкровищни квитанции“ (“*treasury notes*”)[5] и т.н. Така, че емитирането на фиатни пари по време на криза не е османско изобретение, а инструмент, който е познат в Европа и Северна Америка от дълго време. Тук ще представя как този механизъм се възприема от българската възрожденска преса в навечерието на Освобождението.

ИСТОРИОГРАФИЯ, ИЗТОЧНИЦИ И МЕТОДОЛОГИЯ

Книжните пари в Османската империя са като цяло изследван проблем. Има няколко ключови публикации, които си струва да бъдат споменати, без с това да изчерпвам въпроса. На първо място следва да се посочи обобщаващата монография на Шефкет Памук посветена на монетарната история на държава на падишаха (Pamuk, 2000), както и други разработки от същия изследовател, вече в съавторство (Tunçer, Pamuk 2014). Важна е студията на Едхем Елдем (Eldem, 2011) и особено подробната монография на Кристофър Клей (Clay, 2000). В тези изследвания книжните пари са представени, без да са нарочен акцент.

Историците и икономистите в България почти не обръщат внимание на въпроса. Като изключение могат да се посочат трите странички посветени на книжните пари в първи том на обобщаващата „История на финансовата и кредитната система на България“ (Istoria, 1981, pp. 370–372) и някои по-подробни разяснения в мои изследвания (Atanasov, 2017; Atanasov, 2021; Atanasov, 2025a). Конкретно на емисията, която е обект на изследване и тук, е посветена една моя статия (Atanasov, 2025), която обаче постави повече проблеми, отколкото отговори. Така, че книжните пари до Освобождение, тяхното емитиране, въвеждане в обращение, циркулация, обеми, ефекти, позитиви, негативи, отношение и възприемане, са все още изследователски въпроси, на които българската наука няма задоволителни отговори.

Целта на настоящата статия е да се представи и обясни как се посреща втората емисия на книжни пари конкретно от българската емигрантска преса. И да се отговори на въпроса дали всъщност действията на османските власти, в този конкретно случай, не се използват от българските медии зад граница за стимулиране и по-добра аргументация на тяхната антиосманска реторика, която се засилва особено много в хода на Руско-турската война и усещането за предстоящо освобождение на българските земи.

---

[3] Grubb, 2023.
[4] Harris, 1930; Aftalion, 1990; Spang, 2015; Cutsinger, Rouanet, Ingber, 2023.
[5] Виж: Todd, 1954.

За целта бяха изчетени вестниците, издавани в емиграция, конкретно в периода – началото на 1876 до края на 1878 г., т.е. времето преди и в края на емисиите на кайметата. Общо се прегледаха материали публикувани в 10 вестника и списания: „Българин“ (място на издаване: Букурещ, период на издаване: 1877 – 1878 г.), „Български глас“ (Болград, 1876 – 1877 г.), „Възраждане“ (Браила, 1876 г.), „Дунавска зора“ (Браила, 1867 – 1877 г.), „Нова България“ (Букурещ-Гюргево, 1876 – 1877 г.), „Стара планина“ (Букурещ, 1876 – 1877 г.), „Знание“ (Букурещ, 1875 – 1876 г.; 1878), „Славянско братство“ (Букурещ, 1877 – 1878 г.), „Ступан“ (Букурещ, 1874 – 1876 г.) и „Училище“ (Букурещ, 1870 – 1876 г.). Съответно материалите бяха разделени в три групи: „дописки“, „аналитични статии“ и „кратки съобщения“. Като цяло направих опит да идентифицирам цялостно материалите свързани с книжните пари, както пряко, така и косвено. Поради това в представената по-долу таблица 2 са включени всички материали, в които се споменава термина „кайме“, дори и тези, които правят това помежду другото. На читателя ще стане видно, че в таблицата са включени и издания, в които не бяха намерени подобни данни. Направил съм го, защото и липсата на информация може да се счита за вид информация и индикативен маркер, да подсказва за липса на интерес и прочее. Долу в текста материалите ще бъдат представени и анализирани в контекста на икономическите ефекти, които книжните пари предизвикват, общественото им възприемане, мерките на властите за тяхното налагане на пазара и т.н. Разбира се ще бъде направен и анализ на езика и реториката, с цел установяване на оценъчни нагласи към кайметата, но и с цел да въздейства за усилване на нагласите. Поради архаизирания език, на който са изписани значителна част от материалите, по-старите термини са обяснени в бележки под линия. Тяхното значение е проверявано и предадено според речника, в шест тома, на Найден Геров (Gerov, 1895 – 1908).

Преди да представя резултатите от прочита на емигрантската преса ще маркирам в общи линии и основните факти покрай емисията на каймета от 70-те години на XIX век.

РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ПРОЧИТА НА ВЕСТНИЦИТЕ

Емитирането на кайметата и бързата загуба на стойност

Книжните пари започват да се печатат през август 1876 г., поради посочените по-горе причини, а именно: политически, икономически и бюджетни трудности. Първоначално, на два пъти, са емитирани 300 мил. гроша в кайме, като номиналите варират между 5 и 100 гроша. Въвеждането в обращение на кайметата става чрез различни правителствени покупки, изплащане на заплати на чиновници, войници и т.н. В края на годината, и през следващата, са емитирани още няколко стотици милиона гроша в кайме, като се регламентира и как ще бъдат изтегляни от обращение част от парите. Османското правителство се опитва да редува вкарването в употреба на пари, заедно с тяхното поетапно изтегляне и унищожаване, но като цяло не успява да спечели доверието на населението и каймето непрекъснато губи своята стойност (Atanasov, 2025, pp. 162–166; Sabev, 2025, p. 179).

Таблица 1. Обменен курс на каймето в цариградския квартал Галата спрямо една османската лира (при фиксиран курс 1 златна лира = 100 сребърни гроша), в средата и края на всеки месец в периода от август 1876 до октомври 1878 г.

Дата	Книжни грошове (каймета)	Дата	Книжни грошове (каймета)
13 авг. 1876 г.	106 – 108	**20 септ.**	184 ¼ – 184 5/8
26 авг.	114 – 116	**15 окт.**	186
31 авг.	118 ½ – 121	**30 окт.**	193 – 193 ¼
15 септ.	110 ¾ – 111	**15 ноем.**	198
30 септ.	114 – 115	**30 ноем.**	207 ½
14 окт.	113 ½ – 113 5/8	**15 дек.**	227 ½ – 232 ½
31 окт.	116 7/8 – 117 ¾	**31 дек.**	240 – 242
15 ноем.	121 7/8 – 122 ¼	**15 ян. 1878 г.**	259 ½ – 261

30 ноем.	119 – 119 3/8	**31 ян.**	293
15 дек.	122 ¼ – 123	**15 фев.**	297 ½
30 дек.	133 – 136	**28 фев.**	325
15 ян. 1877 г.	155 – 164 ½	**15 март**	280 ½
31 ян.	167 – 170 ½	**30 март**	279
15 фев.	158 – 159 ½	**15 апр.**	263 ½
28 фев.	162 – 164	**30 апр.**	270
15 март	163 – 164 1/8	**15 май**	278 ½
31 март	158 – 158 ½	**30 май**	268 ½
14 апр.	162 – 163	**15 юни**	---
30 апр.	176 – 177 ½	**30 юни**	---
15 май	176 ¼ – 179 ½	**15 юли**	291 ½
30 май	179 ½ – 179 ¾	**31 юли**	286 ½
15 юни	179 ¾ – 180 ¼	**14 авг.**	291 ¾
30 юни	178 ¾ – 179 ½	**31 авг.**	300
14 юли	178 ½ – 178 5/8	**14 септ.**	304 – 305
31 юли	178	**30 септ.**	324 ½
14 авг.	178 – 178 ½	**15 окт.**	335 ½
31 авг.	181 – 181 1/8	**31 окт.**	331 ½
15 септ.	180 ¼ – 180 ½		

Източник: Clay, 2000, p. 348.

Данните ясно показват, че още със самото си появяване на пазара каймето губи около 6 – 8 % от номиналната си стойност. Както е видно впоследствие то непрекъснато се обезценява – всъщност почти всеки месец губи част от стойността си. За периода август 1876 г. до октомври 1878 г. каймето се обезценява повече от 3 пъти (виж: Таблица 1), а според някои други данни дори 4, до 5 пъти (Atanasov, 2025, p. 166). Причините за това бързо обезценяване са много и без претенции за изчерпателност ще маркирам някои. На първо място самите управляващи са непоследователни при изпълнение на собствените си нормативни разписания около емитирането на кайметата и особено около тяхното приемане като законно разплащателно средство в правителствените каси. Известни са случаи, при които османски официални лица отказват да приемат книжни пари, или ги приемат, но не според техния номинал. Историческият опит на населението с предходните емисии на книжни пари, които са изтеглени през 1862 г. (Atanasov, 2017, pp. 74–82), вероятно също подсказва, че и тези бързо ще инфлират. Опасенията подхранвани от миналото според мен са стимул за обезценката на каймето. Добре известно е, че в повечето случаи пазарите реагират съобразно миналия си опит и очаквания за бъдещето (Lo, 2019). Може да се посочат още по-дълбоки аргументи. Реално погледнато османското, и по-конкретно българското, общество е особено консервативно, чувствително и с вековен опит с метални, „стокови“, пари, който го кара да бъде подозрително към всеки опит за емитиране на книжни такива. Така по същество се сблъсква една традиционна представа за „истински“ пари, с държавно наложените книжни пари. С оглед недобронамерената и недоверчива среда, в която се пускат кайметата, те веднага стават инструмент за спекулации и измами, както и обект на фалшификации, което допълнително ерозира доверието в тях. Така, че по същество конкретно в този случай съдбата на кайметата е очаквана и прогнозирана пазарите. Те се появяват, посрещнати са с огромно недоверие и предвиждане за бързо обезценяване. Това и се случва.

Вестниците в емиграция и книжните пари

Горе споменах, че за материали носещи информация за емитираните османски каймета са прегледани общо 10 емигрантски медии. Всъщност не всички от тях публикуват такива. В половината от изданията, по-конкретно – „Дунавска зора“, „Знание“, „Славянско братство“, „Ступан“ и „Училище“, подобни материали не се срещат. Това вероятно е следствие на характера на самите медии – „Знание“ и „Училище“ са профилирани в сферата на просветата и културата, а

икономическото списание „Ступан“ спира да излиза преди отпечатването на кайметата. Освен това темата е като с по-тесен финансов профил и не попада на страниците на списанието и преди това. Т.е. не са публикувани някакви материали информиращи за очакването на подобна емисия или представящи книжните пари в по-теоретичен план. В другите пет издания обаче – „Българин“, „Български глас“, „Възраждане“, „Нова България“ и „Стара планина“, материали за каймето се публикуват. Общо, както е видно и от Таблица 2, книжните пари се споменават в 25 материала (100 %). Разпределени по номинал те са както следва – 20 „дописки“, 4 кратки „съобщения“ и един по-аналитичен материал, който обаче не е посветен конкретно на книжните пари.

Таблица 2. Материали публикувани в емигрантски вестници и списания, в които има информация за книжните пари (кайме).

Вестник/номинал на публикацията	**„Дописка“ (място от което е получена)**	**„Съобщение“**	**„Аналитичен текст“**	**Брой материали**
„Българин“	1 (Пловдив)	---	1	2
„Български глас“	2 (Болград (дн. Украйна); Цариград)	1	---	3
„Възраждане“	---	1	---	1
„Дунавска зора“	---	---	---	0
„Нова България“	10 (Свищов; Нашенско; Русе – 5; Търново; Гюргево (Румъния); Силистра;	2	---	12
„Стара планина“	7 (Цариград - 3; Търново - 2; Одрин; Русе)	---	---	7
„Знание“	---	---	---	0
„Славянско братство“	---	---	---	0
„Ступан“	---	---	---	0
„Училище“	---	---	---	0
Общо – 10 вестника и списания	**20**	**4**	**1**	**25**

Източник: периодични издания със следните заглавия – „Българин“, „Български глас“, „Възраждане“, „Дунавска зора“, „Нова България“, „Стара планина“, „Знание“, „Славянско братство“, „Ступан“ и „Училище“.

Първи, сред емигрантската преса, за пускането на книжни пари в обращение информира вестник „Нова България“, с брой от 21 юли 1876 г. В рубриката „Съобщения“ вестникът пише накратко: „*Притъкмяваните турски каймета са излезле вече и влизат в кръгообращение.* ***От тие нови каймета повечето щат да са натоварят пак на българете. Ето още едно турско средство за осиромашаването на народът!*** [**bold**, мой]“.[6] Вестник „Възраждане“ също публикува кратък материал, през септември 1876 г., в който съобщава, че заедно с пускането на нови каймета, правителството строго забранява да се използват старите такива – има се предвид тези изтеглени от обращение още през 1862 г. Т.е. около 13-14 години след това в населението още е имало такива пари.

[6] Нова България, I, 16, 21 юли 1876 г.

Медията пише, също с негативен оттенък: „*Наистина твърде приятно назидание за ония, които са принудени да употребят новите каймета, кога виждат колко цени и почита правителството вехтите си каймета издадени в много по-благоприятни финанциални обстоятелства!*“.[7]

Макар и доста кратки съобщенията, които се публикуват, винаги представят книжните пари с черни краски. „Нова България“ обнародва в рубриката си „Кратки новини“ материал за „турските финанции“ и в няколкото реда, писани по повод ново емитиране на каймета от началото на 1877 г., не пропуска да изкаже твърдението, че емисията се прави с цел да се вземат благородните метали от ръцете на българите: „*По този начин, ако има някоя пара останала в ръцете на християните, ще може лесно да я истегли.* ***За напред, вместо злато, сребро или бакър, ще имат жителите на отоманската държава само книги, които нямат никаква стойност*** [**bold**, мой]. *Метхад-паша*[8] *знае що прави*“.[9] Всъщност този наратив, че книжните пари са инструмент за взимане от населението на златото и среброто, който се вижда тук, дори в такъв кратичък материал, е доста силно застъпен в дописките, които ще представя по-долу.

Последните представляват най-голям дял от публикуваните материали. Общо те са 20 на брой, като по низходящ ред могат да бъдат изброени по следния начин: най-много са от Русе (6 на брой) и както следва – Цариград (4), Търново (3) и по една от Пловдив, Свищов, Силистра, Болград, Гюргево и Одрин. За едно дописка е посочено, че е от „нашенско“.

Фиг. 1. Карта с населените места, от които са изпратени дописките.

Източник: Дописките от посочените периодични издания. Таблицата е създадена посредством изкуствен интелект (AI), по конкретно – ChatGPT 5.5. по информация и критерии зададени от автора

Фигура 1 показва, че повечето дописки са изпратени от градове от Дунавския вилает, но има и някои от южните български земи, както и Цариград, който по това време е град със значителна българска

[7] Възраждане, I, 17, 12/24 септември 1876 г.
[8] Има се предвид известният османски реформатор и държавник Мидхат паша, който януари 1877 г. е заемал поста велик везир. За него виж: Bakarjieva, 2009.
[9] Нова България, I, 57, 1 януари 1877 г.

диаспора. Две от дописките са изпратени от българи живеещи в емиграция на север от река Дунав – от градовете Гюргево (дн. Румъния) и Болград (дн. Украйна). В една от тях се предава информация касаеща българското население в Македония. Т.е. може да се каже, че макар и само 20-тина на брой те са изпращани от почти всички територии, които българския етнос населява по-масово – както и от българи в емиграция, така и от жители на Северна България, Добруджа, Тракия и Македония.

Горе споменах и за един аналитичен материал. Той е публикуван във вестник „Българин“. По същество не е посветен на книжните пари, а ги споменава само между другото. Главен герой на материала е унгарския капитан Георги Клапка **(**György Klapka)[10], който по време на Руско-турската война е военен съветник на османците и се опитва да убеди Австро-Унгария да се намеси в конфликта в полза на Високата Порта. Материалът е озаглавен „*Пак Клапка и пак глупости!*“ и в него се описват действията на унгареца, който е представен като „храненик на Турция“. В него се чете: „*Генерал Клапка е пълнил джобовете си с лири, а Султановите слуги харчат дрипавите каймета*“ [11] и макар, че книжните пари се споменават само мимоходом все пак те са епитирани негативно.

Отношението към книжните пари в дописките – липса на доверие и пазарни трудности

Особено негативно книжните пари са описани в дописките. В тях анализите и мненията са представени най-разгърнато и много ясно си личи дълбока криза на доверие към книжните пари. Търговците отказват да продават, дюкяните се затварят, а пазарната активност рязко намалява. С оглед информацията в материалите от пресата, може да се каже, че се наблюдава учебникарски пример за разпад на паричното обращение. Особено натрапчиво се изказва мнението, че населението предпочита метални пари пред обезценяващите се каймета. Така например „Нова България“ публикува дописка от Русе (от 23 декември 1876 г.): „*Злочестите каймета стават причина за много скандали. На заптиите и войската са плащат месечените се с каймета, търговците не искат да продават нищо за кайме, и щом видят, че иде някое заптие или войник към дюкяна им или затварят вратите на дюкяна си, или казват, че няма това, що искат те да купят…“*. [12] После анонимният дописник добавя: „*Разбира се, че на търговците не е приятно да земат бакър*[13] *за стокицата си, за която те си давале чисто сребро и желти желтици; но се пак те са по-благодарни да земат бакър, от колкото* ***калпавите каймета, които не са обезпечени с никакъв фонд*** [**bold**, мой]. *Дошло време да са земе пепел за сапун, казват клетите сиромаси, като въздишат дълбоко*“.[14] В началото на следващата година „Нова България“ обнародва друга дописка от Русе, в която авторът пише за предстоящите реформи, а по отношение на кайметата изказва следното мнение: *„…Освен това народа са намира пред едно ново зло, което ще упропасти страната.* ***Турския министър на финанциите наводнява България с каймета, които постоянно падат в цената си и които със сичката си тежест налягат на населението*** [**bold**, мой]. *Предвижда са едно съвършенно падание на тие книги и като следствие от това едно всеобщо усиромашавание“*.[15] „Стара планина“ пък публикува дописка от Одрин (30 януари 1877 г.). В нея се описват насилия, грабежи, събирания на помощи за войската, а по повод османските книжни пари авторът, който остава неизвестен, пише: *„… А що да ви река за кайметата.* ***За тези дрипели или халваджийски книги? Те са още повече побъркали земание-даването*** [**bold**, мой].“[16]

Отново „Стара планина“ обнародва информация от Русе (10 март 1877 г.). В нея се чете: „*В Търново аз намерих населението повече от убито. Търговците отварят магазините си, не за да*

[10] За неговото участие в унгарските борби за независимост виж: Deak, 2001.
[11] Българин, I, 14, 23 ноември 1877 г.
[12] Нова България, I, 56, 25 декември 1876 г.
[13] Т.е. медни монети с малък номинал.
[14] Нова България, I, 56, 25 декември 1876 г.
[15] Нова България, I, 58, 6 януари 1877 г.
[16] Стара планина, I, 50, 12 февруари 1877 г.

продават, но за да не ги земат турците на око. Станат нашите базиргени[17]*, отворят диогеня си, сложат един стол на вратата, уж че са отишли на близо и хайде в кафенето.* ***Те знаят, че алъш-верисичиите носят не друго освен кайме, за което треба да дават и стока и врънина пари: две джиримета***[18]***. Турците, разбира са, узнали този шийретлик***[19] ***на нашите злочески маазаджии и какви нещеш сцени не са ставали и несстават в това време!*** [**bold**, мой]"[20]. Вестник „Стара планина" публикува интересна дописка, в която кайметата са сравнени със страховития „Страшен съд".[21] Мнението е получено за обнародване от Велико Търново (24 януари 1877 г.). Авторът пише следното: „*Вий знаете, Г-не редакторе, че книжните пари на нашето Турско правителство са казват каймета. Но етимологията на тази дума не вярвам да знаете, както и ази не знам, макар и да съм едно парче турско ефенди.* ***Къямета, както са види, по мяза да са наричат. Защото наистина са достигнали да станат за угодените коститутционални подданици един цял целеничак къямет [bold****, мой]. Тази дума разбирате и вий и аз, и всякой Българин, с действителността и наедно,* ***защото при другите турски къямети (ужасности) които теглим, дойде ни на главата и този нов турски къямет с кайметата на упросялото наше правителство [bold****, мой]. Къямет, ти казвам, в цялото значение на думата. Правителството поддържа войската си с тези* ***халваджийски книги*** [**bold**, мой]*, които още от сега имат едно отдаването 60 на %. Но ислямския аскер не разбира от монетната разлика, и с бой иска да въздигне кредит на ислямските книги. Псувни, бой, заканяния, запирания, ето състоянието на пияцата ни! За един пакет тютюн от един грош, двама аскерлии, като неможаха да си развалят каямета от 10 гр. на един дюген, малкото момче (едва 14 годишно) в отсъствието на господаря му, испита по гърба си конституционалните юмруци на аскерлиите. Биха го добили ако не са притичаха хора да го отърват. Ден не са минава без тези констициционални алъш-вериши в пияцата ни. Трагически явления!*" [22]. Впоследствие дописникът допълва, че тези случки: „*… не са лишени и от комическа доза. Снощи един аскерлия зема два хляба от едно малко фурунджийче, и дава каеме да му развали. Фурунджийчето извади мазната си кисийка, преброява парите си и нямаше нето за половината на каемета. Аз не казвам, че малкото фурунджийче не е имало осторожността да държи на страна у себе си сребърните двайсетачета и с невнимание да отговаря на къеметските си мющерии*[23]*, в случай даже и когато би изяло няколко люснници от тях, както и от този аскерлия. Но и подир този комплимент, аскерлията като нямаше какво да прави на фурунджийчето, а да земе хлебовете без пари не можеше, захвърли му хлебовите, зема си къемето и сърдито измармора: бу каймелери чикарън да верен да кйор олсун! (който ги е извадил, и който ги е дал да услепей) Амин! Казах и аз в ума си, като са случих да бъда очевидец на този алъш-верии"*.[24]

Вестник „Нова България" публикува друга дописка от Русе (14 февруари 1877 г.), в която се твърде, че в последна сметка населението се примирило. „***От начало уплаквахме са, скачахме, викахме срещу кайметата, а сега вече привикнахме да ги приемаме без глъчка и със смирение. Доди аскерията, подаде каймето и ти го развалиш, та гледаш час по-скоро да са чисти из дюгеница ти*** [**bold**, мой]". Впоследствие се описват още кражби на войниците от османската армия.[25] Да се говори за примирение е силно преувеличено и други дописки, получени по-късно и от други градове показват, че негативното отношение към книжните пари, пасивната или по-активна съпротива остават трайно явление.

---

[17] Т.е. търговци.
[18] От „джерим" – глоба.
[19] Т.е. хитрост, дяволък.
[20] Стара планина, I, 56, 16 март 1877 г.
[21] На османски език „къямет" означава буквално „Ден на Страшния съд".
[22] Стара планина, I, 48–49, 5 февруари 1877 г.
[23] Мющерия – „клиент", „купувач".
[24] Стара планина, I, 48–49, 5 февруари 1877 г.
[25] Нова България, I, 65, 17 февруари 1877 г.

Маркираните случаи на информации за използване на насилия за приемане на кайметата не са единични и изолирани, а много често срещани. От дописките става ясно, че книжните пари не функционират като доброволно приета валута. Напротив, тяхното въвеждане е съпроводено с насилие и административен натиск. Войници и чиновници принуждават търговците да ги приемат, а отказът често води до побоища, грабежи и/или затваряне на магазини. Така държавата се опитва да замени пазарното доверие с физическа сила и натиск. „Стара планина“ съобщава, чрез дописка (от Цариградски, 19 август 1876 г.), че каймето се налага с насилие: „…**Големо вълнение стана вчера и завчера тука заради тия каймета; всички сарафи са туриха в тъмница че ги не развалят, а ако някой бакалин или друг търговец не би кабулил**[26] **тая калпава книжна монета, отведнъж маазата**[27] **му са нападва и обира от подивелите от гладост, войскаре и башобозуци**. [**bold**, мой]“.[28] „Нова България“ също обнародва дописка от Русе (1 януари 1877 г.), в която анонимният автор пише: „Е, кажете ни, молиме ви са, каква сигурация може да има един търговец когато продава с книжни каймета стоката си, за която той е броил чисто злато или сребро? А от сичко са види, че нашия мюхлюзин[29] е решил да прибере от раята сичкото сребро и злато, и да го заменя с книжни каймета, които не след много време ще станат **непотребни пачаври** [**bold**, мой]…“ После се описва ситуация, при която български търговец на име Стоян отказал да обмени 20 хартиени гроша в сребърни монети: „Преди десетина дена един аскерлия отишал да купува за 20-30 пари нещо от бакалина Стоян, комуто дюкения е срещу банката, и го заставил да му промени едно кайме за 20 гроша. Стоян не искал нето да погледне този мющерия, а за това ето що си истегли от манафина-солдатин[30]: аскерлията, който насила искал да промени хартията на сребро, распасва пояси си, свързва за вратът Стояна, и го водил по улиците, като мечка, дори до конака“. Впоследствие се разказва как, вероятно и поради напрегнатата политическа ситуация около войната на империята с Русия, друг османски военнослужещ, с по-висок ранг, отказал да защити българина и го обвинил, че неговите сънародници нарочно не искат да приемат книжните пари на султана, но щели да приемат такива на руския император: „На пияцата срещнал ги един мюлязимин[31], комуто бакалина Стоян със сълзи на очите ся молил да го отвърже от дивия аскерия, во този мюлязимин изстласкал Стояна с псувня, като му избарборил: **„Да видите московски каймета, ще ги зимате с радост, а турата на падишаха не искате и да познавате, ха?**“ [**bold**, мой] И така, насърчил манафеца да следва пътя си. Стояна бакалина глобили и го пуснали да си отиде и да си гледа алъш-вериша. Селянете не смеят да донесат нещо на пазара, защото стокицата им ще са земе или бадехава[32], или треба да зимат махлюските каймета[33], и – да мълчат“.[34] „Стара планина“ публикува кратко донесение от Търново, в което се съобщава за злополучен инцидент станал на 23 март 1877 г.: „Един аскерлия […] удари толкова силно Костадина Сапунджията, от който удар ще услепей едното му око, и то защо? Защото нямал да му развали едно 5 гр. кайме“.[35]

„Нова България“ отпечатва друга дописка от Търново (16 януари 1877 г.). В нея анонимният дописник твърди: „От как са излезе кайметата много скандали стават по града ни. **Аскерите бият секиго, бил турчин, бил българин, който не иска да приема и разменява кайметата** [**bold**, мой]. За да отбегнат злата случка, да бъдат бити или да им дадат **калпави каймета** [**bold**, мой], нашите търговци си направиха една шайна […], които са харзалят по 7-8 души и така преминават деня. Ето

[26] Т.е. не приема.
[27] Т.е. магазина.
[28] Стара планина, I, 5, 25 август 1876 г.
[29] Обидно – „банкрутирал“, „мързеливец“, „беден човек“.
[30] Вер. се има предвид войник от Мала Азия.
[31] Т.е. сержант.
[32] Т.е. без заплащане.
[33] Т.е. „оръфаните книжни пари“.
[34] Нова България, I, 58, 6 януари 1877 г.
[35] Стара планина, I, 63, 14 април 1877 г.

до какво благоденствие докара Портата поданиците си, те са харзалят по цел ден само да са избавят от земането-даването с каймета!“. Накрая иронично пита: „Има голяма надежда, че търговия огромна ще са развие, под едни такива добри условия. Нали е така?“.[36] В същия брой вестникът публикува и информация от Свищов (3 февруари 1877 г.). В нея авторът пише: „С кайметата е наводнена цяла Турция. Те станаха причина, щото и така спрялата търговия в турско съвършено да са парализира. Търговците, за да не земат каймето, готови са нищо да не продадат, да не правят никакво земане-даване. В Свищов, пишат нашите кореспонденти, по причина на кайметата, почти сичките дюгени и български и турски ето вече десят дена, как стоят затворени. Никой не ще да продава. **Уголелите анадолци бият до смазване секи търговец, без разлика на религия и народност (види са, те да прилагат в това отношение законите на равенството на турските поданици, според конституцията[37]) който не иска да приема и кайметата им и да ги разменява с звонка-монета“** [**bold**, мой].[38] Впоследствие авторът яростно критикува действията на османското правителство и накрая заключва: „Дълговете на държавата от ден на ден стават се по-големи, благодарение на огромните лихви, както и на баснословната расточнителност на Султана – портата беше принудена да спре плащането даже и на лихвите, то е да банкрутира, а днес, тя вместо да са старае да са избави от това унизително и безизходно положение, прави и нови заеми, че нещо и повече – издава каймета!“.[39]

Кайметата като средство за ограбване

Дописките във възрожденските емигрантски медии често представя книжните пари като съзнателно създаден инструмент за ограбване на населението. Според авторите им държавата изземва злато и сребро, като ги заменя с обезценени книжни знаци. Това е водещ наратив, примери, за който може да се видят по-горе в текста, но тук ще му отделя малко повече внимание. Според него се извършва някаква форма на икономическа експлоатация и дори принудително преразпределение на богатството. Вестник „Български глас“ публикува материал[40] от Болград (10 септември 1876 г.): В него авторът пише надълго и нашироко „турско-сръбското-черногорско премирие“, международното положение, но и критикува предстоящото емитиране на каймета: „А днескашните каймета, които са пущат в ход, са пущат се с тая цел, т.е. да ограбят народът и да го докарат в крайно положение. Ето кои са условията на новите каймета“. После дописникът добавя: „Турското правителство само гледа да си продаде фалшивите асигнации, да прибере златото и среброто от народът, та после, като няма бедният селянин да си заплати данъкът, правителството да му продаде сичко с една най-ничтожна цена, а после бедният селянин да мре от глад – **разбойничество**.“ Накрая управляващите в Цариград са наречени: „**Зло“**.[41] „Нова България“ публикува сходна дописка от Свищов (13 септември 1876 г.). Първоначално анонимният автор се оплаква от действията на преселниците черкези, после от действията на управителя (каймакама), а по отношение на кайметата в заключение емоционално обобщава: „Това, и още много други работи, са извършват само да са обере парата от сиромашта и да й са тикнат **банкрутските султанови нови каймета**, хора!“ [**bold**, мой].[42] Отново вестник „Нова България“ (11 ноември 1876 г.), предава кратко съобщение, че както „пишат […] из нашенско“: „бедността ни са увеличи още повече по причина на турските каймета, които турс. правителство ни продава насила. **Златото и среброто са обра вече! Грозна бедност!** [**bold**, мой] До сега

[36] Нова България, I, 63, 4 февруари 1877 г.
[37] Има се предвид приетата от османците в края на 1876 г. конституция.
[38] Нова България, I, 63, 4 февруари 1877 г.
[39] Нова България, I, 63, 4 февруари 1877 г.
[40] Този материал условно е сложен в групата на дописките, доколкото самият вестник излиза в Болград. Има аргументи и да се причисли към аналитичните материали.
[41] Български глас, I, 22, 11 септември 1876 г.
[42] Нова България, I, 33, 19 септември 1876 г.

правителството е събрало два милиона т.л. и сега ще пусне каймета още за един милион. Тежко нам!“[43] Същият вестник публикува и дописка от Русе (12 януари 1877 г.). В нея се чете: „Състоянието ни става от ден на ден по-тежко и несносно, и ние са чудеме, какво да правим. **Сиромашия до крайна степен! С кайметата и с ежедневните имдадиета[44] конституционното правителство на Метхада събира и последната парица от сиромасите** [**bold**, мой]. Много българи, които преди година-две са биле в добро състояние, сега мрът от глад и от студ“.[45]

„Български глас“ пише в брой от 7 май 1877 г. „Турското правителство издало заповед да са земе из християнските черкови сичкото злато и сребро за в полза на войната и сетне да са заплати с кайме“.[46] А „Българин“ публикува дописка от Пловдив (10 октомври 1878 г.), в която се описва лошата ситуация в Македония, действията на башибозука и прочее, и пише дословно: „Освен другити обири и безчинства които извършват тия злодеи [има се предвид башибозука], те безмилно бият селянити, **които нямат да платят даждието си с златни и сребърни пари, като казват, че падишахът не ще кайме** [**bold**, мой], а тежко томува, който няма да плати! Както всякога, тъй и сега гръкоманити неиспущат и те случаят да си отземат от нещастнити българи.“[47]

Последните две цитирани информации се нуждаят от известно прецизиране. На първо място, на мен, на този етап поне, не ми е известна подобна заповед на османските власти, както и официален отказ да се събират данъци в кайме. В случая вероятно се описват спекулации, които се правят от събирачи на данъци, подвеждащи местното население с цел лично забогатяване. Вестник „Нова България“ съобщава за подобни злоупотреби и спекулации с каймето, чрез препечатка на дописка до френския вестник „Сиекл“[48]: „Някои от областите на даноците отричат да са приемат кайме в плата за данока и принуждават платците да дават звонка монета. Злоческите селяне, заплащвани с тъмница, с голям труд намират металически пари. **С тия пари събирателя на даноците копува кайме у сарафите и го внася в господарствената хазна, като печели по тоя начин по 40 на стотехъ“** [**bold**, мой].[49] Тази публикация ясно разкрива непочтена схема за забогатяване на правителствени чиновници и събирачи на данъци. Населението е принудено, без за това да има официално разпореждане, да плаща с метални монети, събирачите впоследствие купуват с монетите кайме и заплащат с книжни пари, в правителствените каси. Така се облагодетелстват от разликата.

Език и реторика

Езикът, използван в дописките, е силно емоционален и оценъчен. Може лесно да се състави списък на използваните по отношение каймето епитети. Книжните пари са описвани като: „*книги, които нямат никаква стойност“, „дрипавите каймета“, „калпавите каймета“, „махлюските каймета“, „фалшивите асигнации“, „банкрутските султанови нови каймета“, „непотребни пачаври“, „къямета“, „халваджийски книги“, „дрипели или халваджийски книги“*, а действията на правителството за тяхното вкарване в обращение: *„разбойничество“*, „Зло“ и т.н. Това не е само непосредствена емоционалност, а по същество индикатор за дълбока липса на доверие към османската държава и нейната финансова система. Кайметата никъде в дописките, публикувани от емигрантската преса, не са представени като „пари“ в пълния смисъл на думата, а като нещо фалшиво, непълноценно и опасно. По този начин се извършва своего рода „демонетизация“ на кайметата. Те са лишена от всякакъв вид легитимност – икономическа, социална и морална.

---

[43] Нова България, I, 45, 11 ноември 1876 г.
[44] Т.е. помощи.
[45] Нова България, I, 61, 21 януари 1877 г.
[46] Български глас, I, 47, 7 май 1877 г.
[47] Българин, II, 99, 19 октомври 1878 г.
[48] Има се предвид вестник Le Siècle („Векът“), издаван във Франция от 1836 до 1932 г.
[49] Нова България, I, 70, 11 март 1877 г.

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Така представените и анализирани материали от емигрантската възрожденска преса показват ясно и последователно негативно отношение към книжните пари (кайметата). Те не се възприемат като модерна финансова иновация, а като инструмент на държавна принуда, средство за икономическо ограбване и симптом на дълбоката финансова криза в Османската империя. Този образ много упорито се повтаря в различните дописки и други публикации, което свидетелства за много трайно и устойчиво възприятие. Османските книжни пари се възприемат като инструмент на принуда, причина за икономическа нестабилност и фактор за обедняване.

Важно е да се спомене, че отрицателната реторика спрямо кайметата несъмнено е част от политическия език срещу османската власт. Много напрегнатата обстановка вътре в България, както и военно-политическата ситуация около Руско-турската война несъмнено на катализатор в това отношение, но и самите книжни пари се явяват отлично гориво за допълнително захранване на огъня на негативните настроения сред българското население към Високата Порта. В това отношения всяка мярка на властите за налагане на книжните пари се представя негативно и използва от пресата за допълнително нагнетяване на напрежение. Епитети като „банкрутски“, „фалшиви“, „махлюски“ и определения като „разбойничество“ превръщат паричната политика на империята в доказателство за нейното морално и управленско разложение. Така икономическата критика започва да изпълнява и национално-политическа функция – финансовата криза се представя като симптом на общата разруха на Османската империя и аргумент за по-бързо политическо освобождение на българите.

Впечатление прави и честата употреба на по-битов и разговорен език, чрез който сложни финансови механизми и процеси се представят и превеждат на разбираем за широката публика език. Чрез представянето на изградените образи на кайметата като „дрипели“, „пачаври“, „халваджийски книги“ емигрантската преса превръща абстрактната парична криза в ежедневно преживявана реалност. От друга страна в текстовете ясно личи сблъсъкът между традиционната представа за „истински“ пари и новата книжна емисия. Под „истински“ пари населението разбира металическата, „звонка“ монета, отсечена от златото и среброто. Пари, които притежават собствена стойност и вдъхват доверие. Срещу тях кайметата са представени като изкуствено наложени и лишени от реално покритие хартийки. Това противопоставяне показва, че може да говорим за не само финансов, но и културен прочит на процесите, който адресира самото разбиране за стойност, размяна и доверие. Разбира се само емигрантските възрожденски вестници не са източникът, който може да осветли в детайл и качествено тези въпроси. Медиите в странство са едностранчиви и това е нормално. Въпреки това тяхното представяне и анализ тук е повече от полезно за изграждането на по-ясна, контрастна и плътна картина на комплицираните процеси около първите докосвания на османското и конкретно българското общество с книжните пари.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Aftalion, Fl. (1990). The French Revolution. An Economic Interpretation. Translated by Martin Thom. Cambridge: Cambridge University Press.

Anderson, M. S. (1966). The Eastern Question, 1774 – 1923. A Study in International Relations. New York: St Martin’s Press.

Atanasov, Hr. (2017). Opit za finansov prochit na Tsarigradski vestnik (1848 – 1862). Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania, t. 2, s. 72–91 [Атанасов, Хр. (2017). Опит за финансов прочит на Цариградски вестник (1848 – 1862). Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, т. 2, с. 72–91] (In Bulgarian).

Atanasov, Hr. (2021). Da si kupish osmanski dalg predi falita: nyakoi nablyudenia varhu emisiyata na novi obligatsii (ESHAM-I CEDID) ot 1871 – 1872 g. Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania, t. 6, s. 86–103 [Атанасов, Хр. (2021). Да си купиш османски дълг преди фалита: някои наблюдения върху емисията на нови облигации (ESHAM-I CEDID) от 1871 – 1872 г. Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, т. 6, с. 86–103] (In Bulgarian).

Atanasov, Hr. (2025). Iztochnata kriza ot 70-te godini na XIX vek i vtorata emisia na knizhni pari v Osmanskata imperia. Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania, t. 10, s. 159–171. DOI: 10.61836/NYUR9172. [Атанасов, Хр. (2025). Източната криза от 70-те години на XIX век и втората емисия на книжни пари в Османската империя. Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, т. 10, с. 159–171. DOI: 10.61836/NYUR9172.] (In Bulgarian).

Atanasov, Hr. 2025a. Osmanskite publichni finansi prez XVIII – XX vek. Vaprosi, otgovori i perspektivi. – V: Ivan Rusev (red.). Stopanska istoria na balgarite v Osmanskata imperia (XV v. – nachaloto na XX v.). Tom 2. Balgarite v stopanskia zhivot na Osmanskata imperia prez XIX i nachaloto na XX v. Sofia: Natsionalno izdatelstvo za nauka i obrazovanie „Az-buki", 2025, s. 15 – 70. https://doi.org/10.53656/978-619-7667-81-3-v2.01. [Атанасов, Хр. 2025а. Османските публични финанси през XVIII – XX век. Въпроси, отговори и перспективи. – В: Иван Русев (ред.). Стопанска история на българите в Османската империя (XV в. – началото на XX в.). Том 2. Българите в стопанския живот на Османската империя през XIX и началото на XX в. София: Национално издателство за наука и образование „Аз-буки", 2025, с. 15 – 70. https://doi.org/10.53656/978-619-7667-81-3-v2.01] (In Bulgarian).

Bakardzhieva, T. (2009). Na krachka pred vremeto: Darzhavnikat reformator Midhat pasha (1822–1884). Ruse: Avangard print [Бакърджиева, Т. (2009). На крачка пред времето: Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884). Русе: Авангард принт] (In Bulgarian).

Clay, Ch. (2000). Gold for the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finance 1856 – 1881: A Contribution to Ottoman ant to International Financial History. London – New York: I. B. Tauris.

Cutsinger, B., Rouanet, L., Ingber, J. (2023). Assignats or death: The politics and dynamics of hyperinflation in revolutionary France. European Economic Review, 157, pp. 1–21. https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2023.104510.

Deak, I. (2001). The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849. London: Phoenix Press, 2001.

Eldem, Ed. (2011). Chaos and Half Measures: The Ottoman Monetary 'System' of the Nineteenth Century. – In: Eldem, Ed., S. Petmezas (eds), The economic development of South-Eastern Europe (1830–1914). Athens: Alpha Bank Historical Archives, pp. 251–305.

Gerov, N. (1895–1908). Rechnik na blagarskыy yazык: s tlakuvanie rechi-tы na blagarskы i na russkы: Ch. 1-6/sabral, naryadil i na svet izvazhda Nayden Gerov. Plovdiv: Druzhestvena pechatnitsa „Saglasie" [Геров, Н. (1895–1908). Речник на блъгарскый язык: с тлъкувание речи-ты на блъгарскы и на русскы: Ч. 1-6/събрал, нарядил и на свет изважда Найден Геров. Пловдив: Дружествена печатница „Съгласие"] (In Bulgarian).

Grubb, F. (2023). The Continental Dollar: How the American Revolution Was Financed with Paper Money. University of Chicago Press.

Harris, S. E. (1930). The Assignats. Cambridge: Harvard University Press.

Istoria (1981). Istoria na finansovata i kreditnata sistema na Bulgaria. Tom 1. Srednovekovna Bulgaria i osmansko vladichestvo. Varna: Knigoizdatelstvo „Georgi Bakalov" [История (1981). История на финансовата и кредитната система на България. Том 1. Средновековна България и османско владичество. Варна: Книгоиздателство „Георги Бакалов"] (In Bulgarian).

Lo, A. (2019). Adaptive Markets: Financial Evolution at the Speed of Thought. Princeton: Princeton University Press.

Pamuk, Ş. (2000). A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge: Cambridge University Press.

Sabev, D. (2025). Osmanskiyat falit ot 1875 godina i rolyata mu za Osvobozhdenieto na Bulgaria, Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania, t. 10, pp. 172–184 [Събев, Д. (2025). Османският фалит от 1875 година и ролята му за Освобождението на България, Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, т. 10, pp. 172–184] (In Bulgarian).

Spang, R. (2015). Stuff and Money in the Time of the French Revolution. Cambridge and London: Harvard University Press.

Todd, C. R. (1954). Confederate Finance. Athens: University of Georgia Press.

Tunçer, A., Pamuk, Ş. (2014). Ottoman Empire: from 1830 to 1914. – In: South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II. Athens, Sofia, Bucharest, Vienna: Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania, Oesterreichische Nationalbank, pp. 171–197.

Част II

Златото като паричен и икономически феномен

ЗЛАТОТО КАТО СТРАТЕГИЧЕСКИ АКТИВ В ГЛОБАЛНАТА ФИНАНСОВА СИСТЕМА

докт. Радко Георгиев

Университет по застраховане и финанси

gradko@fibank.bg

Abstract:

This paper examines gold as a strategic asset within the global financial system. The study analyzes the historical evolution of the gold standard and its transformation into a modern reserve asset under fiat monetary regimes. Special attention is given to macroeconomic indicators such as inflation, interest rates and GDP growth and their influence on gold prices. The research also explores gold's role as a store of value, diversification tool and hedging instrument during economic, geopolitical and health crises, as well as in periods of declining institutional trust.

Keywords: Gold; gold standard; central banks; diversification; liquidity

JEL: E42, E58, G11

УВОД

Цивилизацията в съвременния вид, в който я познаваме, започва да се развива и еволюира в общества с напреднали обществено-икономически отношения, благодарение на откриването на металите и тяхната металургия. Натрупването на знания за извличане на благородни метали от природата и тяхната обработка, води до отсичането на първите домонетни форми и монети, което от своя страна полага основите на стоково-паричните отношения.

Една от основните характеристики на златото е, че се използва като актив за измерване на богатство и носител на стойност. То е универсално платежно средство, стоящо в основата на икономиката. Доверието при приемането на злато под формата на монети изисква унифициране, както на теглата, така и на проби на метала, вложен в тях. По този начин се появяват монетните стандарти като държавата гарантира теглото и съдържанието на благородния метал, вложен в номиналната стойност на монетата. По време на походите на Александър III Македонски в Мала Азия се смесват различни монетни системи, което затруднява търговията и движението на паричните потоци в древните икономики. Извършената монетна реформа води до унифициране на номиналите, теглата и съдържанието на благороден метал в състава на монетите.

С началото на индустриалната революция, характеризираща се с бързо разширяващо се производство на стоки и активно предлагане на услуги, в Европа започва обществен дебат за необходимостта от приемането на обща валута, базирана на златния стандарт. Създаването на Латинския монетен съюз е естествено развитие на икономическите условия в Европа в средата на XIX век. В основата на валутния съюз са златният стандарт и биметализма, като основен номинал е златният френски франк с тегло 6.45 г и проба 900/1000. Латинският монетен съюз се разпада в началото на 1927 г., в резултат на политическата и икономическата нестабилност в Европа след края на Първата световна война.

През този период, правителствата спират емитирането на златни и сребърни монети и започват да печат книжни пари, което води до обезценка на валутите и инфлация. Последвалите глобални кризи като Голямата депресия в САЩ от 1930 г. и Втората световна война на практика слагат край на златния стандарт. В края на Втората световна война става ясно, че е необходима нова система за организация на международните финанси. Споразуменията от юли 1944 г. в Бретън Уудс, налагат долара като световна резервна валута, обвързана със злато, на цена от 35 USD за една тройунция.

Страните, подписали споразумението се задължават да обвържат своите валути към щатския долар в марж от -1 до +1 %. Системата от Бретън Уудс работи на базата на обърната пирамида като златото съхранявано във Форт Нокс на теория трябва да служи за обезпечение и доверие в долара и да не позволява печатането на неограничено количество пари. Господството на щатския долар в международната финансова система превръща САЩ в източник на глобална ликвидност, но също така и в източник на привнесена инфлация. Централните банки на страните, обвързали курса на валутите си към долара, нямат инструменти за борба с инфлацията и не могат да практикуват собствени парични политики. Централните банки на Германия, Япония, Франция, Великобритания и др., с излишъка от собствена си валута, купуват долари като международни валутни резерви. По този начин те разширяват паричната си база, но създават условия за възникване на инфлационни процеси в икономиките си. Последиците от тази парична политика водят до световна инфлация и покачване на цените на стоките и услугите. Бретън-Уудската система вече не може да функционира във вида, в който е била замислена. Последен опит да се спаси системата е направен през декември 1971 г., с т.н. Смитсонианско споразумение, но без успех. През следващите петнадесет месеца системата на фиксирани валутни курсове се срива. Причината е проста: запасите от злато в централната банка не са достатъчни, за да покрият търсенето на валутни резерви от долари с фиксиран курс към златото. Задължението на Съединените щати е да доставят доларови резерви, както и да изкупят тези резерви, осигурявайки злато на цена от 35 долара за една тройунция. Затова Министерството на финансите на САЩ поддържа постоянен дефицит по платежния си баланс. Размерът на непогасените искове на държавите, притежаващи долари и задължението на САЩ да конвертират долара в злато по официална цена, започва да надвишава златните запаси на страната. Решението е девалвация на долара. Появява се парадокс за системата от Бретън Уудс: без допълнителни доларови резерви системата не работи, с допълнителни доларови резерви системата става нестабилна. Нетният ефект от девалвацията на долара е над 10%. Окончателното скъсване със златния стандарт се извършва през 1971 г., когато президентът Ричард Никсън затваря „Златния прозорец“. Министерството на финансите на САЩ налага забрана върху обмена на щатски долари срещу злато за чужди правителства.

След това въведение в проблематиката ще разгледам защо златото е предпочитан стратегически актив в глобалната финансова система. Ще анализирам основните макроикономически показатели като инфлация, лихвени проценти и растеж на БВП и тяхното влияние върху цената на златото. Ще проследя факторите, които правят златото предпочитан актив за съхранение на стойност и хеджиращ инструмент в инвестиционните портфейли при икономически, геополитически и здравни кризи, както и при загуба на доверие в институциите.

КАК ФУНКЦИОНИРА ЗЛАТНИЯТ СТАНДАРТ

Златният стандарт представлява парична система, при която стойността на националната валута е фиксирана спрямо определено количество злато. Тази система осигурява стабилност и доверие в международните разплащания, но ограничава гъвкавостта на паричната политика. Централните банки играят ключова роля в поддържането на фиксирания курс и регулирането на икономическите дисбаланси (World Gold Council, 2024).

Централните банки поддържат златни резерви, които ограничават количеството пари в обращение. Това създава стабилност, но намалява възможността за провеждане на активна парична политика (Bordo, 1995).

Централните банки имат две основни функции:

1. Поддържане на конвертируемостта на валутата в злато по фиксирана цена.
2. Регулиране на дисбалансите в платежния баланс чрез паричната политика.

Основният инструмент е **дисконтовият процент**, който влияе върху лихвените нива и капиталовите потоци. Повишаването на лихвите привлича чужд капитал и стабилизира валутата,

докато намаляването им стимулира икономическата активност, но може да доведе до отлив на злато (Dutton, 1984).

На теория, международните разплащания при златния стандарт се уреждат чрез движение на злато между държавите, т.е системата се самокоригира. Страни с дефицит по платежния баланс губят злато, което води до намаляване на паричното предлагане и спад на цените. Обратното се случва при излишък. Този процес е известен като **механизъм на потока цена-вид**, формулиран от Дейвид Хюм (Bloomfield, 1959).

Терминът „Правилата на играта“ е въведен от Джон Мейнард Кейнс през 20-те години на XX век и дефинира политиките на централните банки за поддържане на златният стандарт. Той описва задължения на централните банки да поддържат фиксираната цена на златото, да позволяват свободен обмен и движение на злато и да използват паричната политика за стабилизиране на системата. Въпреки това, някои банки са „стерилизирали“ потоците от злато, компенсирайки ефекта върху паричното предлагане чрез операции с местни активи (Bloomfield, 1959).

След Първата световна война златният стандарт е временно прекратен. Опитите за възстановяването му през 20 и 30-те година на 20 век се провалят след Голямата депресия в началото на 30-те години. Системата окончателно губи значение след Втората световна война, когато се въвежда Бретън-Уудската система (Bordo, 1995).

Изводите които можем да направим от съвременна гледна точка са, че златният стандарт осигурява стабилност и доверие в международната финансова система, но ограничава гъвкавостта на паричната политика. Централните банки играят ключова роля в поддържането на системата чрез контрол на лихвените проценти и регулиране на паричното предлагане. Въпреки своите предимства, златният стандарт се оказва твърде рестриктивен в условия на икономически кризи и е заменен от по-гъвкави парични режими, които бележат възхода на фиатните пари.

ЗЛАТОТО КАТО ИНВЕСТИЦИОНЕН АКТИВ

Ключовите характеристики, които правят златото предпочитан актив са:

1. Осигурява дългосрочна възвращаемост;
2. Подобрява диверсификацията на инвестиционния портфейл;
3. Представлява високо ликвиден актив;
4. Не носи кредитен риск;
5. То е ограничен природен ресурс.

Съвкупността от тези фактори правят златото предпочитан стратегически актив в порфейла на централните банки, и реално диверсифицира валутните резервии. В подкрепа на гореспоменатите характеристики ще добавя и все по строгите изисквания за ESG политики при добива на злато, които играят съществена роля във веригите на доставка на благородни метали и тяхното отражение върху крайната му цена.

ОСНОВНИ СВОЙСТВА НА ЗЛАТОТО ВЪВ ИНВЕСТИЦИОННИТЕ ПОРТФЕЙЛИ

Първото основно свойство на златото, което е от първостепенно значение за вземане на решение за покупка е неговата дългосрочна възвращаемост. Исторически погледнато, покупката на инвестиционни метали е генерирала дългосрочна положителна възвращаемост не само в периоди на криза, но и в добри времена**.**

Фигура 1. Движението на цената на златото в периода 2006-2026 г.
Източник: www.Gold Price.org

Инвеститорите в злато са както институционални, като централни банки и големи инвестиционни фондове, така и отделни юридически и физически лица. БМ са децентрализиран актив, това им отрежда централно място в глобалната финансова система. Централните банки трезорират злато като част от валутните си резерви, докато частни лица купуват благородни метали основно, за да запазят покупателната способност на парите си. Бижутерийният и технологичният сектор оформят четворката на най-големите потребители на благородни метали в световен мащаб. Разнообразието на инвеститорите в злато спомага за превръщането му в по-малко волатилен актив.

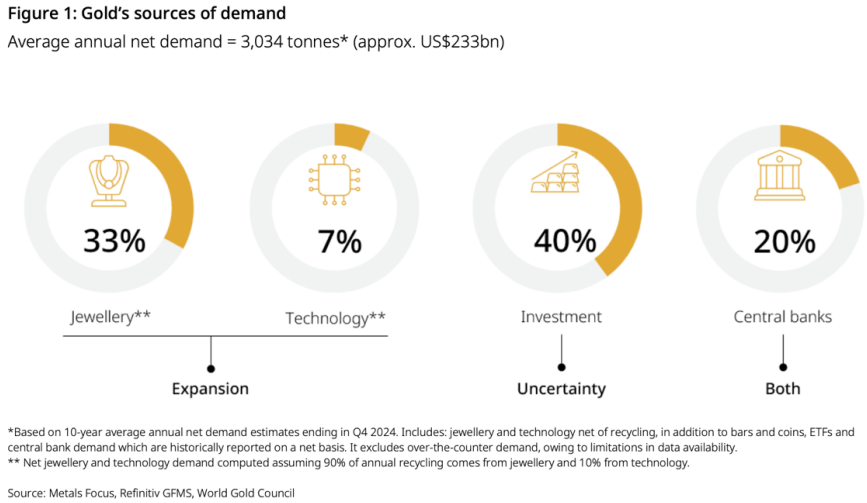

Фигура 2. Употреба на метала по индустрии
Източници: World Gold Council - Gold as a strategic asset 2025 edition

Основен фактор за движение на цените на благородния метал са различните по вид и характер кризи: икономически, геополитически и здравни, както и загубата на доверие в действащата финансова система. По време на икономически кризи и несигурност наблюдаваме антициклично търсене от страна на инвеститорите, което е базисно условие за движението на цената във възходяща посока. В периоди на икономическа експанзия и увеличена икономическа активност наблюдаваме циклично потребителско търсене, което също подкрепя цената на златото и в повечето случаи носи положителна възвращаемост.

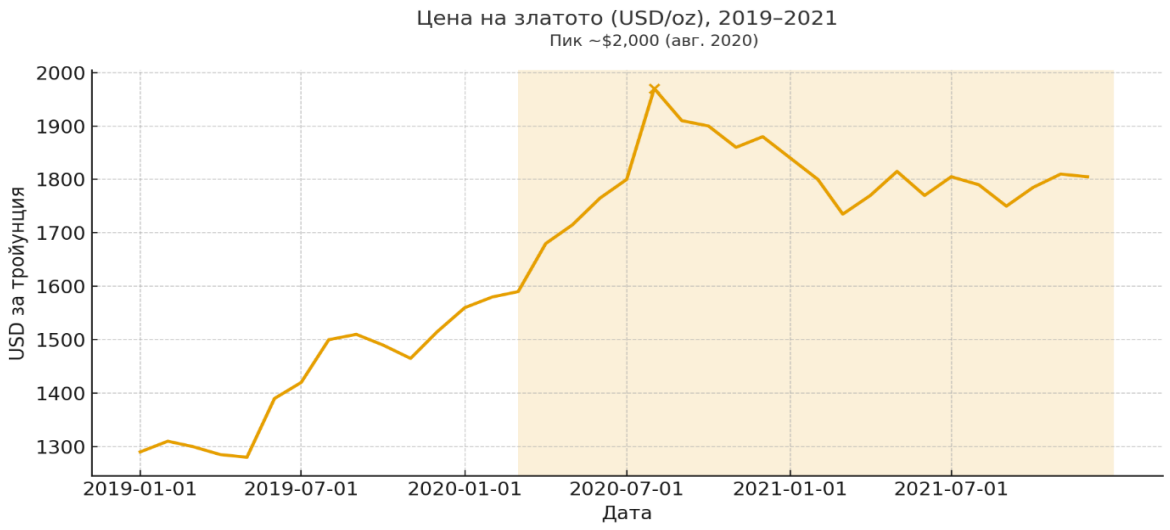

Фигура 3. Движение на цената на златото породена от Ковид 19
Източници: LBMA, World Gold Council, Gold Price

Анализът показва, че цената на БМ през 2019 г. е стабилна, на нива около 1300 щатски долара. В началото на 2020 г., непосредствено преди глобалното разпространение на пандемията от Ковид 19, златото започва да поскъпва. През пролетта на 2020 г. достига около 1700 щатски долара. Покачване на цената с приблизително 30 % в този сравнително кратък период се дължи на търсенето на сигурни активи в условия на икономическа несигурност, породена от глобалната здравна криза и нарушените вериги на доставки. В периода март 2020 - декември 2021 г. цената на златото продължава да расте и достига връх от около 2000 щатски долара за тройунция през август 2020 г. След това се наблюдава лек спад и стабилизиране на нива между 1 750 и 1 850 щатски долара през 2021 г. Причина за това е постепенното адаптиране на икономиките към здравната криза и нормализирането на веригите на доставки. В глобалната икономика започват процеси на преструктуриране, който продължават и до днес.

След краха на Бретън-Уудската система през 1971 г. досега цената на златото в щатски долари се покачва средно с около 8% годишно. Това е резултат, който се доближава до този на акциите и надвишава доходността на държавните облигации.

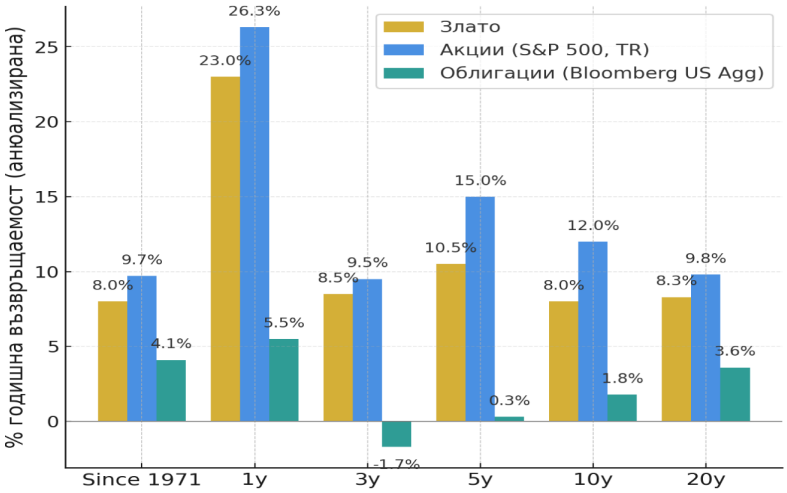

Фигура 4. Възвращаемост от злато, акции и облигации
Източници: World Gold Council, Historical Returns on Stocks, Bonds and Bills (NYU Stern)

Фактът, че златото се представя по-добре от други основни активи не е случаен. Цената на БМ в дългосрочен план се определя от икономически компоненти като производство, пазар, потребление и разпределение, балансирани от финансови компоненти като състояние на пазара, състояние на дълга и активността на капиталовите пазари. Това са фактори които влияят на златото в дългосрочен план. Друг фактор за цената на метала е движението на цената на акциите на миннодобивните компании. Фактори за растежа в котировките на акциите в този сектор са увеличаването на добива и разработването на нови находища. Развойната дейност, свързана с експлоатацията на едно перспективно находище, обикновено отнема повече от 10 години.

Сравнението между нарастването на световния БВП и цената на златото показва, че цената на метала изпреварва растежа, респективно разходите за труд. Нарастването на БВП почти винаги е съпроводено с инфлационни процеси. Моделът на дългосрочната доходност от цената на златото отразява много точно тези процеси. Възвръщаемостта при инвестиция в злато е значително по-висока от инфлацията, съпътстваща растежа. Изводът, който можем да направим от краткия анализ на съотношението „цена на злато - световен БВП“, е че златото може да бъде разгледано като основен източник на доходност, актив, съхраняващ стойности и хеджиращ инструмент срещу инфлация.

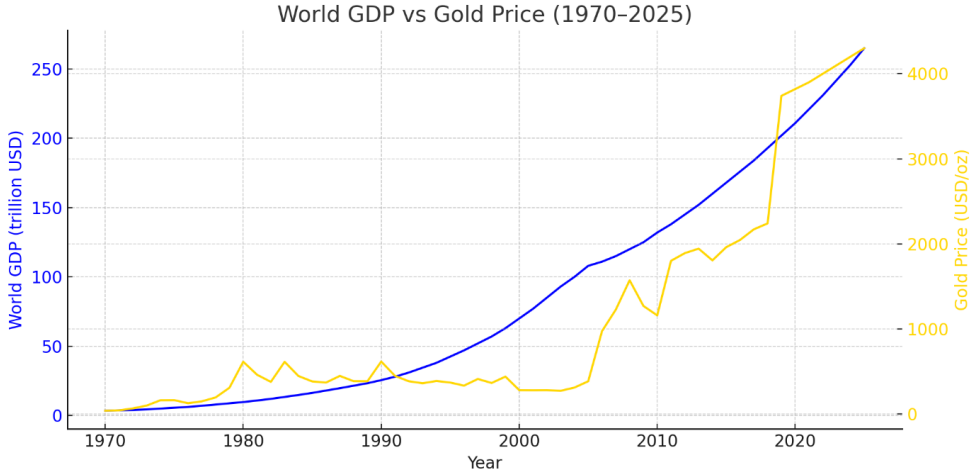

Фигура 5. Съпоставяне на цената на златото със Световният брутен продукт.
Източници: World Bank, Macro Trends, LBMA

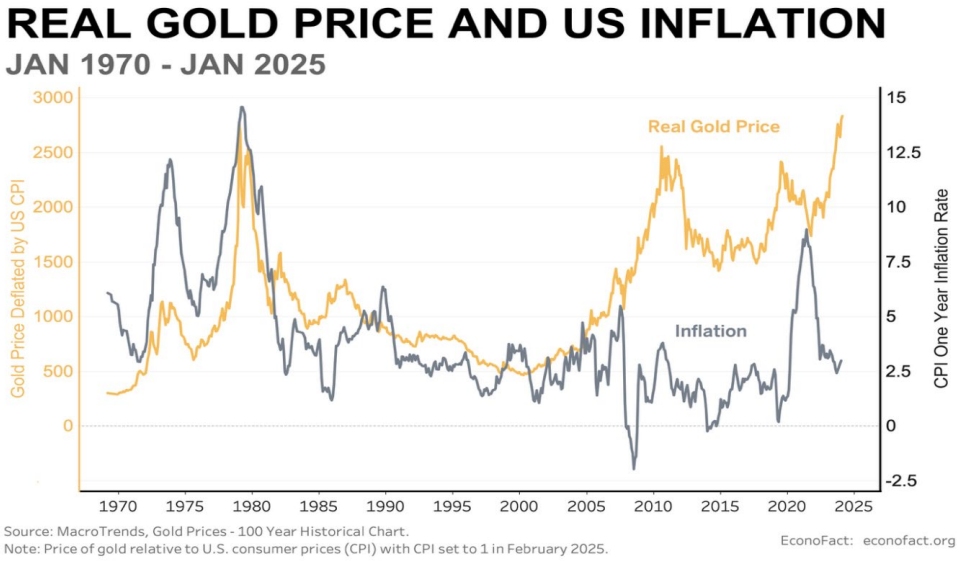

Фигура 6. Съпоставяне на цената на златото с инфлацията.
Източници: Macro Trends, Gold Prices – 100 Year Historical Chart

ЗЛАТОТО КАТО АКТИВ ПРИ ГЕОПОЛИТИЧЕСКА НЕСИГУРНОСТ

Загубата на доверие в съвременната финансова система е особено видна след 2022 г. с началото на войната между Русия и Украйна. Налагането на икономически санкции на Русия, свързани основно с енергоносителите, води до глобална инфлация и насочването на парични потоци към сигурни децентрализирани активи като благородните метали, което се отразява експоненциално на тяхната цена. Изключването на Русия от международната платежна система SWIFT и замразяването на руски активи, деноминирани основно в долари и евро на приблизителна стойност 300 милиарда долара, води до промяна в политиката на централната банка на Русия от нетен купувач на благородни метали до продавач на такива. Приоритетно ЦБР продава метал на вътрешния пазар на институционални инвеститори, което се наблюдава за пръв път в нейната история. Целта на продажбите е попълване на бюджетния дефицит и подкрепа на националната валута. Очаква се продажбите на благороден метал от страна на Русия през 2026 г. да достигнат над 200 тона. По този начин златото се превръща в инструмент за подкрепа на рублата, гарантиране на корпоративна ликвидност и попълване на бюджетен дефицит. Това количество метал е сравнително малък процент от златните резерви на страната, възлизащи на над 2300 метрични тона на стойност над 400 милиарда долара, изчислено на база цена на метала към януари 2026 г.

Финансовата криза през 2008 г., пандемията от Ковид-19, войните в Близкия изток и Европа, преизбирането на Доналд Тръмп за президент на САЩ и продължаващата търговска война с Китай, правят златото стратегически актив в баланса на централните банки и инвеститорите. Налагането на търговски мита от страна на САЩ не само на противниците, но и на най-близките търговски партньори и съюзници, води до загуба на глобално доверие и оспорване ролята на световната резервна валута, американския долар. В Европа се засилват гласовете за емитиране на общи дългови книжа, като целта е оспорване на хегемонията на американската валута. Всичките тези фактори водят до засилени покупки на благородни метали от страна на централните банки. Лидер в покупките е централната банка на Полша, която вече притежава повече злато в сравнение с ЕЦБ. България не прави изключение от тази тенденция, БНБ купи през 2025 г. приблизително 66 000 тройунции злато, което е най-значителната покупка от страна на централната банка от 1997 г. насам. Покупката е продиктувана от правилата на ЕЦБ, тъй като при приемане на еврото БНБ следва да предостави чуждестранни резервни активи на ЕЦБ. Счетоводно, тази вноска се отчита като вземане на БНБ от ЕЦБ и се записва като актив в баланса на БНБ, с което се осигурява достъп на БНБ до дохода на Евросистемата. Това количество метал представлява под 1% от брутните валутни резерви на централната банката. Целта е да се осигури необходимото количество злато, без да се намалява съществуващият златен резерв на БНБ.

Последните действия от страна на ЕС водят до консолидиране на мненията на водещи срани в съюза за еманципация от САЩ, което допълнително ще намали влиянието на долара в международната финансова система. В сравнение с глобалните лидери САЩ и Китай, Европа има фрагментиран капиталов пазар и множество финансови центрове. За да бъде конкурентен ЕС трябва да ограничи регулаторните изисквания към компаниите и да ревизира зелената сделка. Целта е да има една финансова система, един основен финансов център и няколко по-малки такива по подобие на основните геополитически конкуренти. Тази политика може да доведе до значителни покупки на злато от ЕЦБ в следващите години.

Цената на златото е тясно свързана с динамиката на щатския долар, тъй като международната търговия със злато се осъществява основно в долари. При засилено търсене на долара като резервна валута може да се наблюдава обратна корелация със златото. Освен това, реакциите на Федералния резерв – включително намаляване на лихвените проценти с цел стимулиране на икономиката – намаляват алтернативната цена на притежаването на злато (World Gold Council, 2020).

Политическата риторика на Доналд Тръмп представлява значителна опасност за намеса и упражняване на натиск при вземането на решения от Федералния резерв. Натискът, относно решенията при определяне на паричната политика и лихвените проценти, води до риск от увеличаване на публичния дълг, колапс на световната търговия, инфлация и ерозия на доверието във Федералния резерв.

Цената на БМ на международните пазари много ясно индикира тези опасения. Основната функция на Федералния резерв е да поддържа максимална заетост на пазара на труда и да контролира инфлацията без политическа намеса, като това условие е жизнено важно за посоките на движение на капиталовите потоци. Загубата на доверие в централните банки не подминава и Европа. Появилите са публикации за преждевременно освобождаване на поста начело на ЕЦБ от Кристин Лагард и предсрочното прекратяването на мандата на управителя на Френската централна банка, водят до опасения за политически договорки, които не бяха подминати от пазарите, в това число и инвеститорите в злато. Опасенията са породени от евентуалното спечелване на изборите във Франция от крайната десница и нейната роля при определянето на постовете за председател на ЕЦБ и централната банка на Франция.

Друга важна стъпка е политиката на ЕЦБ за откриване на суапови линии с други централни банки, например Южноафриканската централна банка. Тези линии са подобни на линиите, открити от Федералния резерв през 2008 г. и 2020 г., породени от финансова и здравна кризи. Те затвърдиха ролята на САЩ като кредитор от последна инстанция и доведоха до покачване цената на благородните метали. Сега ЕЦБ предприема подобна стъпка с цел укрепване на еврото и във връзка с променящите се нагласи към единната валута, след години на съмнения, породени от дълговите кризи в ЕС. По голямо доверие в еврото като резервна валута ще насърчи използването му в международните разплащания и ще ускори прехода от еднополюсен „доларов свят“ в многополюсен, доминиран от долара, еврото и юана. Тези политики определено ще доведат до покупки на злато от страна на централните банки и покачването на цените на благородните метали до нови пикови стойности.

Противопоставянето на двете най-големи световни икономики води до намаляване на покупките на американски дългови книжа от страна на Китай. Този ход се налага с цел диверсификация на пазарния риск. Загубата на доверие в платежоспособността на САЩ води до търсенето на сигурни активи, като златото.

Изводът, който можем да направим е, че стратегическите резерви от БМ, съхранявани в трезорите на централните банки, ще бъдат неотменна част от стабилността на валутите.

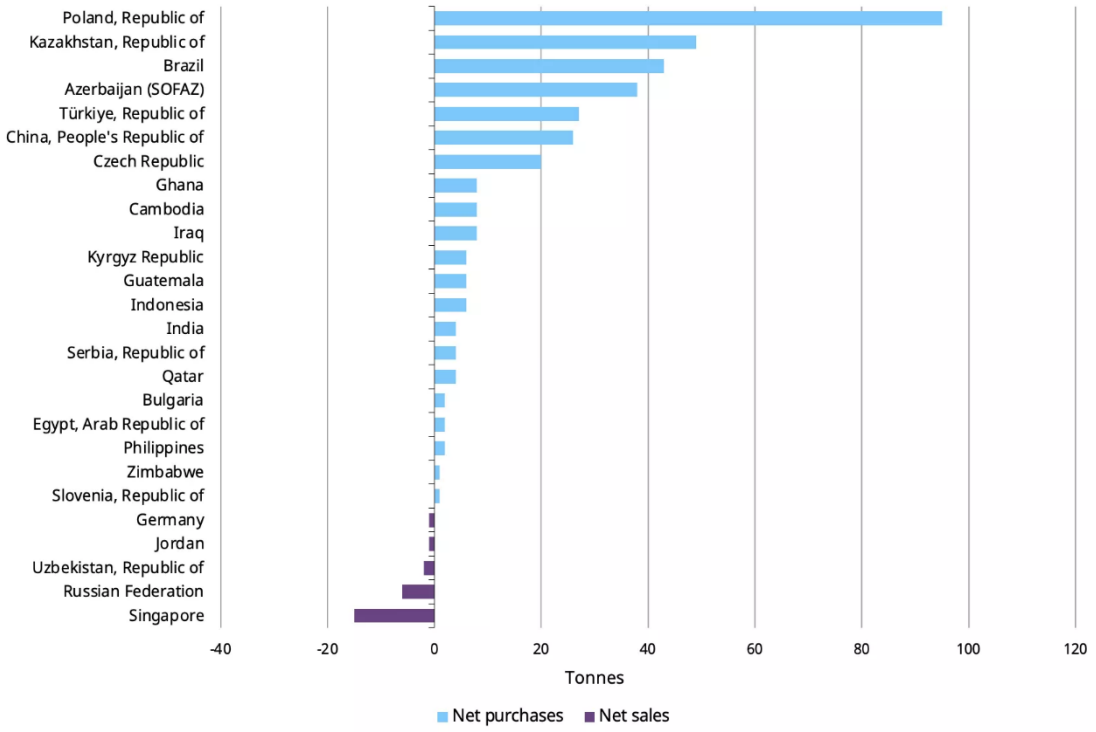

Фигура 7. Покупко-продажби на злато от централни банки по държави за 2025 г.
**Data to 30 November 2025, where available.*
Източник: IMF, respective central banks, World Gold Council

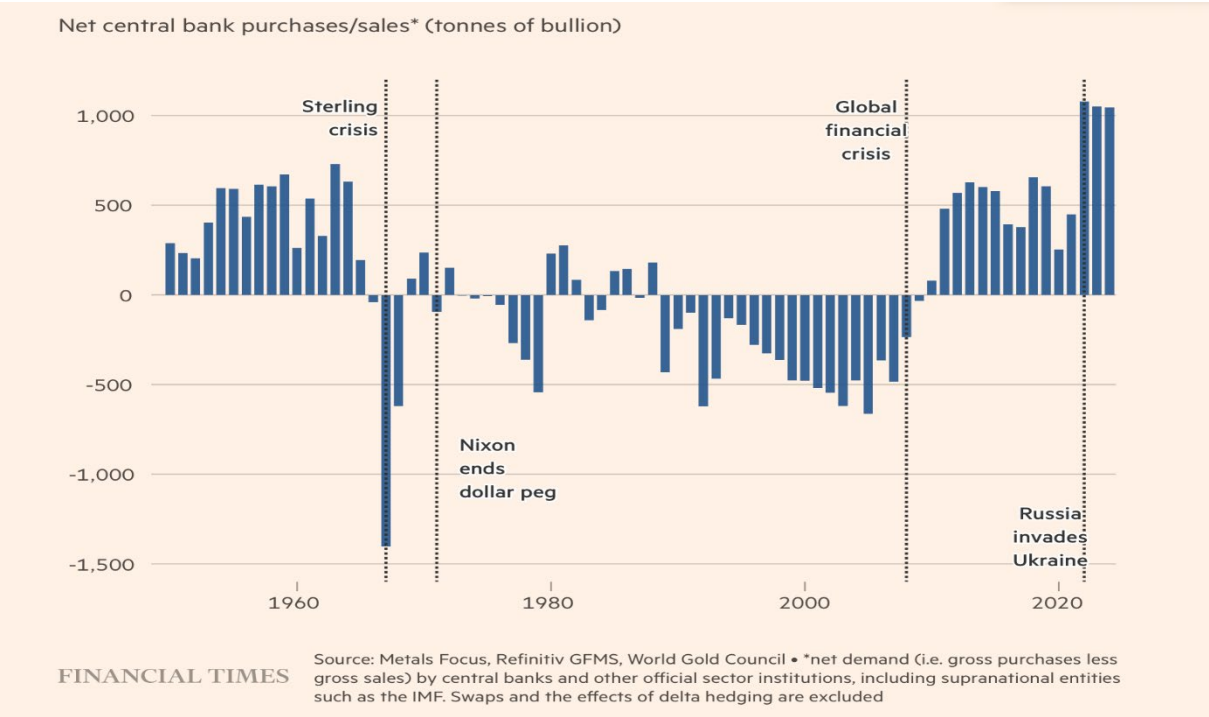

Фигура 8. Покупко-продажба на злато от централни банки по държави за 1960-2022 г. Източници: Financial Times

СЪХРАНЕНИЕ НА СТОЙНОСТ

За да дадем пример за съхранение на стойност, ще направим сравнение как биха нараснали спестяванията ни, ако вложим 10 000 лева в банков депозит или направим покупка на злато за същата сума за периода 2020-2025 г. Графиката по-долу показва съотношението между доходността на двата финансови инструмента.

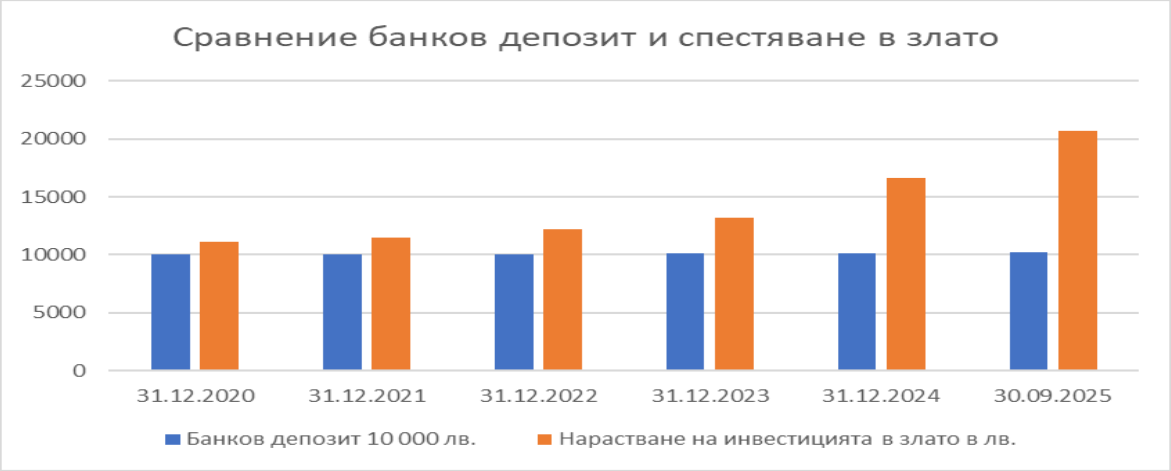

Графика 1. Сравнение на банков депозит и спестяване в злато. Източник: БНБ и LBMA

За да добием пълна представа за съхранената покупателна способност на 10 000 лв., трябва да добавим и ефекта от натрупаната инфлация за периода 2020-2025 г.

Графика 2. Сравнение на банков депозит, покупка на злато и отражението на инфлацията за периода 2020-2025 г.
Източник: БНБ и НСИ

В резултат на гореизложеното, можем да заключим, че банковият депозит генерира много ниска доходност, а като добавим и ефекта на инфлацията се получава реална отрицателна доходност по депозитите. Ако направим сравнение с потребителските цени, ще видим загуба на покупателната способност. Обратно на депозитите, вложението в злато не само надвишава натрупаната инфлация, но и генерира висока възвращаемост, като същевременно запазва и увеличава покупателната способност на парите.

Златото се представя като далеч по-ефективен инструмент за запазване на стойност и увеличаване на покупателната стойност на парите в сравнение с традиционните банкови депозити.

На пазара на благородни метали в България, освен покупка на физическо злато, се предлагат и алтернативи на спестяване в злато под формата на златни сметки, предлагани от различни финансови институции. Вложенията в тези сметки комбинират доходността от цената на благородните метали и отсъствието на разходи за физическо съхранение. При спестяванията във физически налично злато трябва да се вземат предвид разходите за съхранение и курсовата разлика при покупко-продажбата на метала.

Представеният анализ насочва вниманието към алтернативни форми на спестяване. Тази информация е важна за гарантиране на стабилността и доходността на инвестиционните портфейли в периоди на висока инфлация и геополитически кризи.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ

В съвременният финансов свят е изключително трудно да се намери ефективен актив за диверсификация на инвестиционните портфейли. С нарастване на пазарната несигурност, много от считаните за сигурни активи показват все по-негативна корелация и ясно изразена волатилност. За разлика от тях корелацията на цената на златото е обратна на тяхната стойност. Например, при световната икономическа криза от 2008 година, цената на акциите, на хедж фондовете и на недвижимите имоти, които дълго време играеха ролята на сигурни диверсификатори, се понижиха значително. Благородният метал, обаче, реализира доходност от 21 % именно в периода 2007-2009 г.

С малки изключения, златото се оказва много ефективно при системен риск, цената му остава във възходящ тренд, осигурява положителна доходност и намалява загубите в портфейлите, в които е включено.

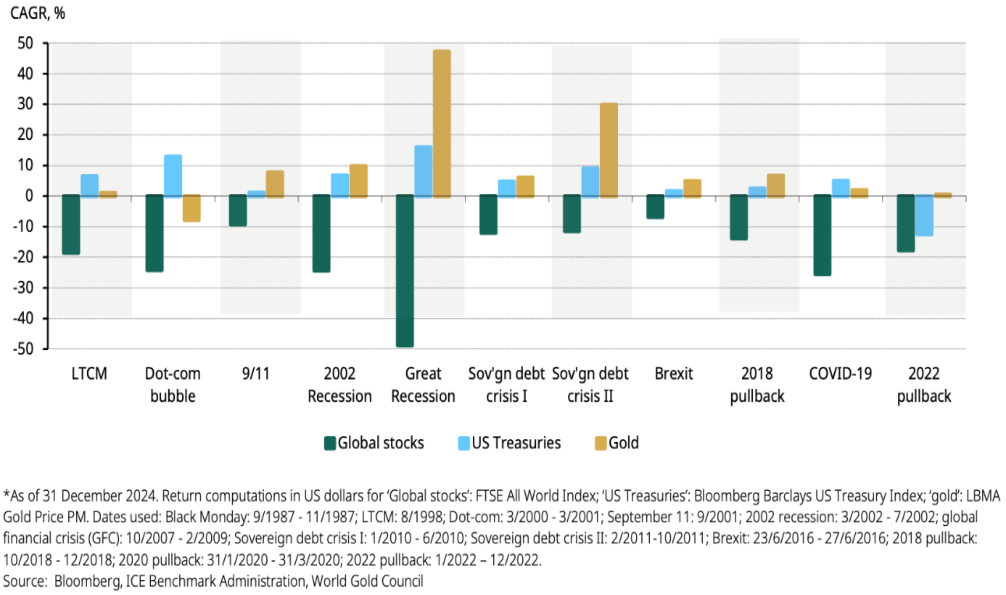

Фигура 9. Сравнение за възвращаемост между акции, американски ценни книжа и злато. Източници: World Gold Council - Gold as a strategic asset 2025 edition

Графиката по-горе, съпоставяща цената на златото с доходността от акции в периода 2007-2024 г. ясно показва, че корелацията на цената на златото спрямо цената на акциите работи в полза на инвеститорите не само по време на пазарни сътресения, но осигурява доходност и при положителни пазари. Това прави благородният метал балансирано и ефективно средство за съхранение на стойност и защита от инфлация.

ВИСОКО ЛИКВИДЕН АКТИВ

Пазарът на злато е с големи обеми на търговия, глобален по характер и високо ликвиден. Златните активи на централните банки и на инвеститори, притежаващи физическо злато надхвърлят 5 трилиона щатски долара към септември 2025 г. Световната дневна търговия на злато през 2025 г. е приблизително 300 милиарда долара.

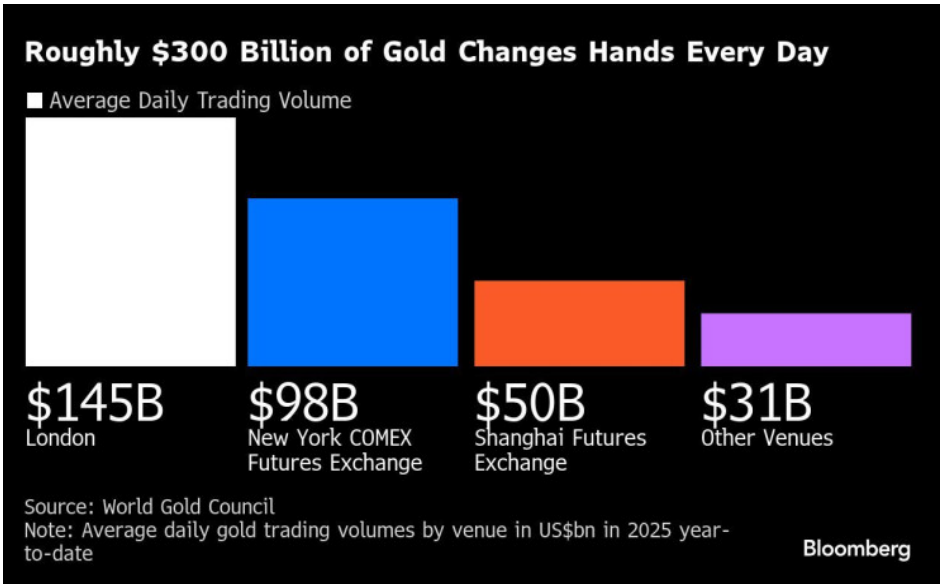

Фигура 10. Сделки със злато на дневна база. Източник: Bloomberg

Златото е най-търгуваният актив след S&P 500, като през втората половина на 2025 г изпреварва обема на търговия на германските държавни ценни книжа, традиционно смятани за сигурни и ликвидни, както и обема на американските корпоративни облигации.

Графиката по-долу показва, че златото е най-сигурният децентрализиран актив с висока възвръщаемост, високо ликвиден инструмент, запазващ и генериращ стойност във времето.

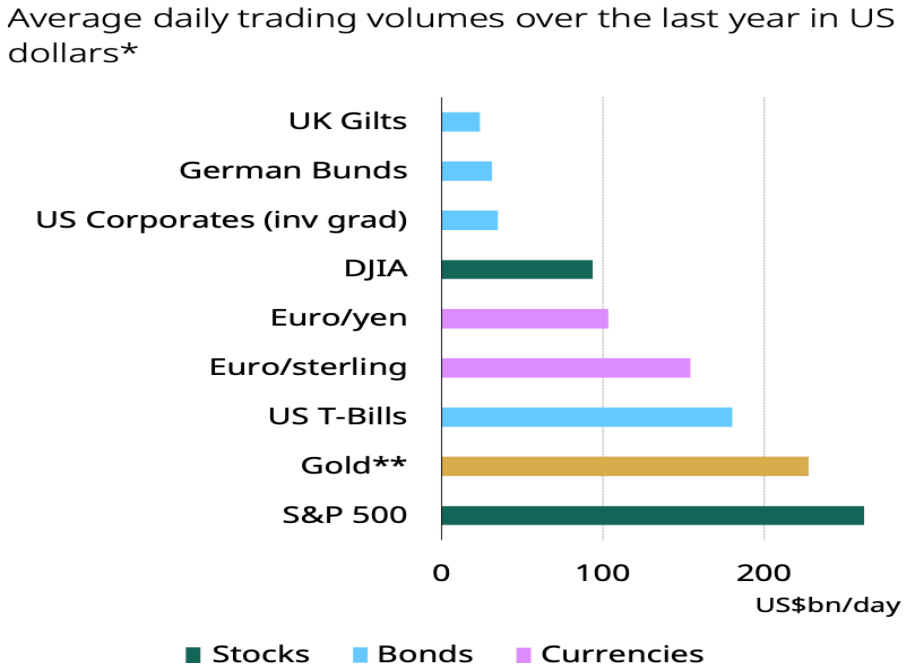

*Based on estimated average daily trading volumes from 1 January 2024 to 31 December 2024, except for currencies that correspond to April 2022 daily volumes due to data availability, and UK Gilts and German Bunds that correspond to 2023 data.

**Gold liquidity includes estimates on OTC transactions and published statistics on futures exchanges, and gold-backed exchange-traded products.

Source: Bloomberg, Bank for International Settlements, International Capital Market Association (ICMA), Nasdaq, World Gold Council

Фигура 11. Средна дневна търговия на акции, валута и злато.
Източници: World Gold Council - Gold as a strategic asset 2025 edition

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение ще цитирам част от писмото на Алфред дьо Ротшилд от 30 януари 1888 г. до председателя на Комисията по златото и среброто на Обединеното кралство. В този документ видният финансист изразява своето мнение, относно въвеждането на биметализма и запазването на златния стандарт в кралството.

Целта на този пример е да покажа какво означава доверието в света на благородните метали и паричните системи.

„…Докато британската общественост има доверие в банкнотите на Банката на Англия, тази страна няма да се нуждае от прекомерно количество кюлчета; и в момента, в който това доверие изчезне, ще се търси златото, а не среброто. Каква би била позицията на Банката на Англия, ако биметализмът бъде въведен в цяла Европа? Смея да мисля, изключително опасна, и ако възникне финансова криза, независимо дали по вътрешни или външни причини, Банката няма да е в състояние

да защити запасите си от злато и ще бъде залята със сребро. Това не би се отнасяло и не се отнася за други страни, защото законите, които регулират статутите на техните държавни банки, не са толкова ясно дефинирани, нито толкова стриктно прилагани.“

А. дьо Ротшилд обобщава: „Лондон е центърът на финансовия свят, трябва да бъдем двойно внимателни да защитим запасите си от злато; но ако биметализмът бъде въведен в цяла Европа, бихме имали много по-големи затруднения да го направим и бихме били задължени да увеличим запасите си от сребро, независимо дали ни е удобно или не“.

В наши дни златото се завръща на световната финансова сцена като универсална световна валута, неподчинена на политически въздействия. Анализите, представени по-горе показват, че то остава единственият хеджиращ инструмент срещу инфлация, несигурност, икономически и здравни кризи. Златото е предпочитан финансов актив пред държавните ценни книжа, имотите и акциите. То е и най-стабилно представящият се финансов инструмент спрямо водещите световни валути. Въпреки редките периоди на корекция в цената, в дългосрочен план анализите показват защо златото присъства като стратегически актив в инвестиционните портфейли. Физически наличният метал е най-добре представящият се актив от началото на XX век, когато започва да се води статистика за борсовия му фиксинг. Инвестицията в злато е единственият дългосрочен „спестовен влог“, който носи сигурност и запазва покупателната способност на парите.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

1888 January 30. *Letter from Mr. Alfred de Rothschild to the Chairman of the Gold and Silver Commission*. Great Britain, Parliamentary Papers, House of Commons, 1888, c. 5248, vol. 45, p. 1.

Bloomfield, A. (1959). Monetary Policy Under the Gold Standard, 1880 to 1914. Federal Reserve Bank of New York.

Bordo, M. (1995). Gold as a Commitment Mechanism: Past, Present and Future. World Gold Council Research Study No. 11.

Dutton, J. (1984). The Bank of England and the Rules of the Game under the International Gold Standard: New Evidence. In: Bordo, M. and Schwartz, A. (eds.) A Retrospective on the Classical Gold Standard. NBER.

EconoFact. *Why Has the Price of Gold Risen So Sharply?* Available at: https://econofact.org/why-has-the-price-of-gold-risen-so-sharply

Federal Reserve (1979). *FOMC Meeting, April 17, 1979*. Available at: https://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/files/FOMC19790417meeting.pdf

Financial Times. Available at: https://www.ft.com/content/97fd4dcd-f0df-4f98-a118-4a49c487ad3f

Green, T. (1997). The Gold Companion. Geneva. ISBN 1 872803 37 7.

Grigorova-Gencheva, V. (2021). Sdelkite s produkti ot blagoderni metali v konteksta na pandemiyata ot Covid-19. V: Vanshna turgoviya i pandemia (str. 103–110). Sofiya: VUZF.

Grigorova-Gencheva, V. (2022). Investitsiyte v zlato – antipod na straha na finansovite pazar. V: Ikonomika na straha (str. 69–79). Sofiya: VUZF.

In Gold We Trust Report. *Chart: Gold and Real Yields*. Available at: https://ingoldwetrust.report/chart-gold-and-realyields/?lang=en

Kosares, M. (2013). ABC na investiraneto v zlato. Kak da zapazite i umnozhite bogatstvoto si. Sofiya.

London Bullion Market Association. *About Good Delivery*. Available at: https://www.lbma.org.uk/good-delivery/about-good-delivery

London Bullion Market Association. *Precious Metal Prices*. Available at: https://www.lbma.org.uk/prices-and-data/precious-metal-prices#/

London Bullion Market Association. *Responsible Sourcing*. Available at: https://www.lbma.org.uk/responsible-sourcing

MacroTrends. *Historical Gold Prices – 100 Year Chart*. Available at: https://www.macrotrends.net/1333/historical-gold-prices-100-year-chart

Mining.com. *A global market based on gold bars shudders on tariff threat*. Available at: https://www.mining.com/web/a-global-market-based-on-gold-bars-shudders-on-tariff-threat/

Paul A. Volcker. *Time for Backsliding?* Available at: https://fraser.stlouisfed.org/title/statements-speeches-paul-a-volcker-451/time-backsliding-8243

Salim, M. Central Bank Gold Statistics: Buying Momentum Continues into November. World Gold Council.

World Bank. *GDP (current US$)*. Available at: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD

World Gold Council (2024). *The Classical Gold Standard*. Available at: https://www.gold.org/history-gold/the-classical-gold-standard

World Gold Council. *Gold as a Strategic Asset 2025 Edition*.

Българска народна банка. *Статистика*. Available at: https://www.bnb.bg/Statistics/index.htm

Национален статистически институт. *Статистически данни*. Available at: https://www.nsi.bg/statistica-data/18/1300

Благодарности

Статията е в изпълнение на Проект BG05SFPR001-3.004-0002-C02 „Развитие и усъвършенстване на професионалното и интердисциплинарно образование в техническите и икономически науки и повишаване на научноизследователския капацитет на добивната промишленост чрез проектна докторантура“, финансиран от програма „Образование“, съфинансирана от Европейския съюз.

INDUSTRIAL GOLD MINING IN BULGARIA – DIFFICULTIES AND CHALLENGES

Chenko Gerov , Ph.D.

Минно-геоложки университет

chenko.gerov@gmail.com

Abstract

The text outlines the complex regulatory, administrative, and procedural framework governing the exploration and mining of gold deposits in Bulgaria. Exploration begins with a permit issued by the Ministry of Energy, but investors must also secure access from individual landowners and comply with land-use regulations. Initial geological activities are relatively simple, yet advanced exploration requires extensive permissions, land reclassification, and significant time and cost. Within a maximum period of seven years, investors must determine whether a deposit is economically viable. If viable reserves are identified, the process advances through registration of a geological and then a commercial discovery, supported by technical and economic analyses. This is followed by mandatory Environmental Impact Assessments, often prolonged by public consultations, appeals, and additional requirements such as Natura 2000 compatibility and transboundary evaluations. Even after obtaining a concession, investors face further challenges in land acquisition, permitting, and construction. Overall, the process is lengthy, uncertain, and resource-intensive.

Keywords: gold; production; permit;

JEL: L52, L61, L72, Q15, Q38, Q58

SEARCH AND EXPLORATION

The methodology for search and exploration of underground mineral resources – gold ores in Bulgaria is as follows:

According to the Bulgarian legislation, Ministry of Energy grants a permit for searching and exploration valid for a term of three years. It may be extended no more than twice by two yeras. An Exploration work program must be prepared and the areas and terrains must be designated.

However, this does not mean too much. Since the areas are usually large, they include terrains of different types and purposes of lands – public state, public municipal, private. In order to begin the actual search and exploration, the investor must separately obtain permission from the respective owner.

Initial exploration activities usually include mapping, sketches, soil and loose samples, analyses. No special administrative actions are required for these activities. Based on the results of these primary research, explored areas are reduced by identifying specific terrains on which to carry out the next search activities, such as trenches, mini exploration pits, exploration core and RC drilling, underground exploration headings. Those activities cannot be carried out without permission of the respective land owner(s). If it is a private property – the owner must be sought out, convinced to provide his land for the respective type of geological activities and compensated accordingly. Same process is applied to other lands – state, municipal. The only difference is that the owner can be found easier. In some cases, private owners are almost impossible to be found. Depending on the planned geological activities, the land`s status often needs to be further regulated so they can be explored. For example, a drilling site cannot be built (and drilled from it) if the land is agricultural. The relevant piece of land (on which the site is located) must be removed from the agricultural fund, its purpose must be temporarily changed, and only then the drilling can begin. The same applies to forest lands - the land must be removed from the forest fund for the period during which the geological activities will be carried out. The procedures for changing the purpose of the land, in addition to being expensive, are very cumbersome, dependent on various institutions, and their duration may be extended over a period of several years.

As said earlier, the maximum period of search and exploration in a given area is seven years. During these seven years, the investor must have taken all necessary actions to study the area (deposit) as much as possible and be in a position to conclude whether it has industrial potential, whether it is of economic interest. Can industrial reserves of a useful component be isolated? Statistics in mining industry worldwide show that only 3% of geological exploration works are crowned with success and lead to the discovery of an industrially significant ore body and the subsequent launch of a mining project – mine production.

GEOLOGICAL DISCOVERY

Next step after completion of geological exploration in the event of the identification of industrially significant reserves of a useful component is the registration of the so-called "geological discovery":

Art. 20. (Amended - SG, No. 70 of 2008) (1) (Amended - SG, No. 100 of 2010, amended - SG, No. 14 of 2015) The Minister of Energy shall compile and maintain:

1. National balance of reserves and resources of underground resources under Art. 2, para. 1;
2. Specialized map and register of deposits of underground resources under Art. 2, para. 1;
3. Register of discoveries.

Art. 20. (5) (Amended - SG, issue 79 of 2020) The register of discoveries shall register discoveries made:

1. (Amended - SG, issue 79 of 2020) when performing geological research tasks assigned under the Public Procurement Act;
2. (Amended - SG, issue 100 of 2010) by holders of exploration permits;
3. (new - SG, issue 67 of 2025) by concessionaires under granted concessions for the mining of underground resources under Art. 2, para. 1, items 1 - 4 - only for the resources under Art. 2, para. 1, item 8, discovered as a result of the mining activities of underground resources within the boundaries of the granted concession area.

(Mineral Resources Low of Bulgaria, SG No. 95, 07.11.2025)

The statutory period required from the moment of submitting the geological report for consideration by the Specialized Expert Commission of the Ministry of Energy until the issuance of a certificate of geological discovery is six months, but usually this period exceeds to year due to delays of various nature.

After registration of a geological discovery comes a “commercial discovery”. For this purpose, the investor needs to make all economic and technical analyses, designs, plans to establish whether it would be expedient to develop the given deposit at the relevant economic indicators at the moment and long term – selling price of the extracted and produced component – gold or gold concentrate, capital and operating costs, cost price per unit of extracted and processed production. Often happens that the extraction and processing of even high grade ore is inexpedient when the price of gold falls below a certain limit. The reason is that the investments and operating costs are more than the revenues that would be realized from the sale of the extracted and processed ore. When the price of gold changes, an industrial deposit from profitable can easily turn into a loss-making one.

INVESTMENT PROPOSAL

Based on all stated above, an Investment Proposal must be prepared and submitted for consideration of EIA - Environmental Impact Assessment to the Ministry of Environment and Water or the regional structures of the Ministry of Environment and Water - Regional Inspectorate for Environment and Water. The Proposal must be accompanied by all plans, projects, etc., already mentioned. The procedure is as follows:

Notification and assessment: After submitting a notification for the investment proposal, the competent authority (MoEW or RIEW) decides whether an EIA is required.

Gold mining projects and in general mining projects, are voluminous, cover large territories, include various technological processes, required construction of specialized facilities as ore stockpiles and waste

dumps. According to the Environmental Protection Act (EPA) and the accompanying regulation on EIA, mining projects usually fall into Appendix No. 1 to the EPA - extraction of underground resources, according to which the investment proposal is necessarily subject to EIA. The EIA procedure of a mining project in Bulgaria is a complex process that usually lasts between one and two years, but if appealed it can take significantly longer. The investor prepares parameters and scope of the EIA and hires experts who must conduct field surveys and analyses that cover a full vegetation cycle of one year, based on which they prepare a report and must conduct consultations.

However, the obstacles do not end there - once the report is ready and assessed as of good quality, it is made available for public access for at least 30 days. After that period a public discussion meeting must be held. Practically anyone can participate in the public discussions, which makes things even more complicated. Practice shows that in addition to interested citizens who are directly related to the project, eco-activists and non-governmental organizations, who have recently gained great popularity in Bulgaria, are also involved. According to the current legislation in Bulgaria, any decision on the EIA can be appealed by almost everyone. The appeal automatically stops the EIA procedure, and subsequent lawsuits can extend the entire process up to over five years, even longer.

Only after the investor submits an effective EIA decision approving the implementation of the investment proposal for mining of underground resources, the Minister of Energy issues a certificate of registration of a "Commercial discovery":

Art. 21. 2. (Amended - SG No. 67/2025) after the person under Art. 20, para. 5, item 2 or item 3 has submitted an effective decision on environmental impact assessment (EIA), issued under the procedure of the Environmental Protection Act, approving the implementation, or a decision not to carry out an EIA, of the investment proposal for ore extraction and primary processing of resources, approves the protocol under Para. 6, carries out the registration and issues to the person under Art. 20, para. 5, item 2 or item 3 a certificate for a commercial discovery.

(Mineral Resources Low of Bulgaria, SG No. 95, 07.11.2025)

Another concern that should be noted is the fact that often mining projects partially fall within or borders territories of protected areas from the "Natura 2000" network. Then, in addition to the EIA, it is also subject to a "Compatibility Assessment". The Compatibility Assessment is a specialized procedure that checks whether the project will have a negative impact on the protected area. While the Environmental Impact Assessment looks at nature and people in general, the Compatibility Assessment focuses solely on the protection of specific habitats (vegetation) and species (animals, birds) for which the respective protected area was created.

What is the procedure?

The procedure takes place in two main stages:

Initial assessment - screening:

The experts of the Ministry of Environment and Water assess whether the project is likely to impact the protected area. If the project is outside the area and there is no risk of direct impact, the procedure may end here with a decision that no further assessment is necessary.

Detailed assessment - Compatibility Assessment Report:

When a risk is identified, the investor must commission the preparation of a Report on the extent of impact. The report is usually prepared by qualified biologists and ecologists who analyse how the factors caused by the implementation of the project, for example, the change in the landscape or the possible generation of noise, will affect the specific animals and plants in the area.

How is it done? - Step by step.

Field studies: The relevant experts visit the project site and the surrounding area to describe the species actually present - bird nests, migration routes, other animals and rare plants, etc.

Impact analysis: It is calculated what part of the protected area would be affected directly (through land occupation) or indirectly (through noise, light or other impacts).

Mitigating measures: The investor must propose specific measures to avoid damage (for example: ban on the movement of people and/or mechanization along the migration route during the bird migration period).

Public accessibility: The compatibility assessment report is published on Ministry of Environment and Water website at least for 15 days, so that citizens and NGOs can express their opinion. The compatibility assessment itself can be prepared separately as a stand-alone study/report, which requires additional time and resources of the investor. It is also subject to public discussion and appeal. In order to save time from lengthy procedures, it is common practice for the compatibility assessment to be prepared in parallel with the environmental impact assessment (EIA), and to become part of the EIA report, as well as to be considered for public discussion together with the EIA.

An additional complication of the procedure occurs when the project area is close to the borders of the Republic of Bulgaria. Then the so-called „transboundary effect" must be taken into account. The transboundary effect of a mining project refers to the potential impacts - environmental, social and economic - that mining and processing activities may have on the territory of the neighbouring country. In international and national law, these effects are subject to strict regulation, mainly through the Environmental Impact Assessment (EIA) procedures in a transboundary context.

Main aspects of the transboundary effect are outlined in several main directions:

Water resources: change in the trajectories and/or flow of rivers that cross the border, or change in the levels of transboundary underground water.

Air: Transfer of emissions emitted by possible extraction and processing activities from the installations.

Biodiversity: Affecting animal migration routes or impact on protected areas located near the border.

Socio-economic factors: Changes in infrastructure, employment, income and population movement in border regions.

Primary documents regulating these processes are:

The Espoo Convention: This is the key international instrument (Convention on EIA in a Transboundary Context) which obliges countries to inform and consult each other on projects that may have a significant effect beyond their borders.

If a mining project is identified as having a potential transboundary impact, the following steps are followed:

Notification: The country in which the project is planned (country of origin) sends a formal notification to the neighbouring country (affected country).

The full EIA documentation is provided to the affected country for review.

Public consultation: Residents of the neighbouring country have the right to participate in public discussions and express their views on the project.

Intergovernmental consultation: Authorities - usually ministries of the environment - negotiate mitigation measures.

It should be noted that the procedure for reporting transboundary effects does not have a fixed deadline. It depends on the complexity of the project, the manner of communication between the institutions of neighbouring countries, the interaction between these institutions, and already concluded agreements between the countries. Practice shows that it adds a minimum of twelve months to the standard EIA procedure, but in complex cases it can add an additional three years.

Again we come to the point of appeal. The EIA decision including the transboundary aspect can also be appealed. The rights to appeal is guaranteed by both Bulgarian legislation and international conventions - the Aarhus Convention and the Espoo Convention. Which means that residents and organizations from the neighbouring affected country can also appeal. We will not comment on the deadlines for legal proceedings. The appeal suspends the execution of the decision until the court has ruled.

CONCESSION

So far, we have only looked at the first stage of difficulties and challenges facing potential investors wishing to mine gold in Bulgaria.

After receiving a certificate of commercial discovery, the investor receives an exclusive right for a concession. This means that the concession can be obtained without a tender. Thus, it is guaranteed that the one who invested in the exploration will also be the one who will develop the deposit and start mining. But when the deposit is explored, discovered and registered by the state, tender is announced or competition for mining.

Concession – as stated above, when the investor has conducted the research and registered a commercial discovery, he has the right to receive a concession without a tender. And the procedure is as follows:

After receiving the certificate of commercial discovery, the deadline for submitting an application for granting a concession by the law is 6 months. The application must be accompanied by:

- Evidence of financial and technical capabilities.
- Current (or updated) detailed design for mining (and processing).
- Concession time period proposal.

Period of exploitation of the deposit is calculated based on the planned annual mining rate, considering available (proven) reserves. Time for construction works (including land acquisition, permit procedures, change of purpose, etc.), as well as the time for liquidation and reclamation after depleting the deposit must be taken into account.

Once investor provides all of the above to the authorities, the process of granting a concession, concluding a concession agreement, is initiated. This is regulated in accordance with the Mineral Resources Low (MRL) and the Concessions Low. Mining concession is granted by a decision of the Council of Ministers (CM) upon a proposal from the Minister of Energy. With its decision, the CM authorizes the relevant line minister (Minister of Energy) to sign the agreement with the selected concessionaire on behalf of the state. The agreement is signed within a certain period after the decision to grant the concession enters into force. It determines the rights, obligations, term of the concession and the amount of the concession payments. The concluded agreement and all subsequent additional agreements to it are entered in the National Concession Register (NCR).

From here on, the next stage of difficulties and challenges for the investor begin. The concession agreement does not give the investor exclusive right to use or ownership of the area/land for which it was concluded. Similarly to the exploration, before starting any activities - construction, mine development, mining, etc. the investor must acquire the land (plots) on which these activities will be carried out. As already mentioned, these lands may belong to different owners - private individuals, state property, municipal property. It is extremely difficult to acquire land owned by private individuals. In almost all cases, it is owned by several dozen heirs who do not even know each other and do not know that they have ownership of the given land. Searching them is a very difficult and slow process which takes years. The heirs have long lived in other settlements in Bulgaria, and not infrequently outside its borders. There is also an option when, after finding all heirs, some of them to refuse to provide their land for exploring against compensation, even if the rest of the co-owners are agreed, and they have such a small part that it cannot be used for anything.

With the acquisition of the land, it is also established what status this land has – urbanized territory, agricultural land, forest. The probability that it is urbanized territory is almost zero. Usually it is agricultural land of a low category – 8th, 9th, 10th.

Next challenge is changing the purpose of the land on which the investor intends to carry out his activity. In any case, in order to start development, respectively mining, the investor must build/construct some kind of facilities. The entire technical infrastructure, electricity supply lines, water, road access,

primary processing installations, auxiliary facilities such as workshops for repair and maintenance of the equipment, warehouses, etc. is built in accordance with the Law of Territorial Organization (ZUT). That is to say the land on which construction works will happen must have the status of an urbanized territory. In order to become such, the purpose of the agricultural land must be changed or, as the expression is widely used - "must be brought into regulation". This is a multi-stage process regulated by the Law on the Protection of Agricultural Lands (ZOZZ). As the procedure is as follows:

Land categorization: The first step is to issue a certificate for categorization of agricultural land when changing its purpose. The categories are rated from 1 to 10, lower number means more fertile land for which administrative fees are higher.

Design footprint approval: An application is submitted to the relevant Commission (at the Regional Directorate of Agriculture or at the Ministry of Agriculture and Food, depending on the size of the property) for approval of a design site.

Development and approval of the Detailed Development Plan (DDP): Once the site is approved, a draft DDP, coordinated with the municipality and the relevant utility companies (Water Supply, Electricity Distribution, etc.), must be prepared.

Purpose change decision: The final phase is the issuance of a decision to change the land status. At this stage all administrative fees, determined according to the category and the area of the land, must be paid.

And unfortunately, the difficulties do not end up there - for each facility that is planned to be built (power line, workshop, a crushing/milling plant or a mine waste storage facility), detailed design needs to be developed. This design must meet the requirements of the Law of Territorial Organization (ZUT), and at the same time an Investment Proposal must be prepared again along with the design for each specific facility, which must again be submitted to the competent authority (Ministry of Environment and Water) for an assessment, although this has already been done previously at the Commercial Discovery stage. Without this assessment the chief architect of the municipality cannot issue a construction permit. Needless to say, any assessment can be appealed by a wide range of interested and not so interested parties.

CONCLUSIONS

This paper has examined and described in general the administrative difficulties and required time period faced by an investor in Bulgaria, interested in exploration and mining of gold deposits. The engineering and technical difficulties and challenges, as well as the necessary financial resources that must be invested in order to implement such a project, were not considered here. The situation is similar on a global scale, although outside Europe the administrative burdens and procedures are lighter and shorter. Considering that gold and gold-containing ores are extremely rare in nature, difficult to extract and process, plus the additional administrative burdens associated with industrial gold production, explains why gold is one of the most expensive metals on the planet. Plus that, fact is that earth's resources are exhaustible and reserves are decreasing, which means gold price will continuously rise in a long-term horizon.

REFERENCES

The National Assembly (1999). Zakon za podzemni bogatstva. Sofia: Ministry of Energy. Available at: https://www.me.government.bg/bg/library/zakon-za-podzemnite-bogatstva-321-c25-m1515-1.html [Accessed 5 April 2026].

Благодарности

Статията е в изпълнение на Проект BG05SFPR001-3.004-0002-C02 „Развитие и усъвършенстване на професионалното и интердисциплинарно образование в техническите и икономически науки и повишаване на научноизследователския капацитет на добивната промишленост чрез проектна докторантура“, финансиран от програма „Образование“, съфинансирана от Европейския съюз.

ЕКСПОРТНА РЕАЛИЗАЦИЯ НА ПРОДУКЦИЯТА ОТ ДОБИВНИЯ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ И ОТРАЖЕНИЕТО Ѝ ВЪРХУ СРЕДНОТО ВЪЗНАГРАЖДЕНИЕ В СЕКТОРА

докт. Калоян Иванов

Университет по застраховане и финанси

d25001@uzf.bg

Abstract

This article examines the structural interdependencies between export performance and wage dynamics within Bulgaria's mining sector. The primary objective is to investigate how international trade revenues function as a fundamental determinant of sectoral labor compensation under the systemic constraints of a currency board. By identifying a long-term cointegration, the study reveals the causal impact of external trade shocks on domestic wage levels. The findings highlight a significant transmission mechanism where export impulses are reflected in sectoral remuneration with a specific time lag. Ultimately, the analysis confirms the high adaptability of the sector and underscores the role of export-led growth as a strategic factor for sustainable income development.

Keywords: mining industry; export realization; wage dynamics; transmission mechanism;

JEL: C32, J31, L72, F14

УВОД

Експортната реализация на добивния сектор в България генерира специфични макроикономически зависимости, които заслужават внимание в контекста на системните ограничения на валутен борд. Валутните постъпления са фундаментален измерител на външната конкурентоспособност и фактор за паричната стабилност чрез поддържане на валутните резерви. Динамиката на средното възнаграждение служи като индикатор за степента на капитализация на секторната производителност в индивидуални доходи (Gospodinova, 2020).

Настоящата разработка анализира тези зависимости, дефинирайки изследователски обхват, съобразен със спецификите на добивната промишленост в България към 2025 г.

СЪСТОЯНИЕ НА ПРОБЛЕМА

Експортната ориентация е ключов фактор за икономическия растеж и структурата на възнагражденията в България (Hausmann, 2023; BNB, 2024). Добивната промишленост, осигурява 4–5% от БВП (NSI, 2024b) и превръща валутните постъпления в критичен параметър за външна устойчивост предвид присъщата волатилност на доходите в суровинно-зависимите системи (UNCTAD, 2023).

При фиксиран валутен курс макроикономическите зависимости следва да се разглеждат през тяхната дългосрочна коинтеграция (Zahariev et al., 2022). Спецификите на външните баланси при догонващите икономики често остават извън обхвата на стандартните европейски механизми за наблюдение (Bobeva and Zlatinov, 2016). В условия на валутна негъвкавост експортната конкурентоспособност е функция единствено на вътрешната ефективност, което превръща устойчивия ръст на възнагражденията в индикатор за производителност и императив за реална конвергенция (Bobeva, 2018).

Трансформиращите се индустриални отношения и натискът на глобалната цена на труда налагат оптимизация на трудовата дейност, като инструмент за макроикономическа адаптация

(Evgueniev, 2021). Специфичната чувствителност на заплащането в индустрията към външни шокове детерминира необходимостта от анализ на ниво подсектор (Kosuliev, 2021). В рамката предложена от Zahariev (2017, pp. 151, 185) възнагражденията се дефинират като статистическа функция на приходите от продажби, което превръща експортната реализация в ключов екзогенен фактор за динамиката на труда. Моделът на бюджетиране обвързва променливите компоненти на заплащането с производствения обем, трансформиращ международните цени на суровините в определяща детерминанта за финансовия капацитет за стимулиране на персонала.

Институционалната устойчивост на сектора зависи и от управлението на регулаторните и технологичните рискове. Екологичното счетоводство и нефинансовите рискове оказват пряко влияние върху оперативния ресурс за възнаграждения (Zhelyazkova, 2017), докато иновационното обновление (Dobreva, 2014) и рециклирането (Dimov et al., 2020) осигуряват икономическа ефективност и възходящ тренд на доходите (Mitev et al., 2025).

В глобален аспект динамиката на заплащането се определя от стоковата цикличност и „асиметрията на печалбите“ (PwC, 2025). Секторът демонстрира висока адаптивност към външни шокове и ускорено възстановяване (World Bank, 2021), запазвайки специфичния човешки капитал чрез механизми за задържане при пазарна несигурност (ILO, 2023). Дефицитът на кадри и технологичната трансформация катализират „затягане“ на трудовия пазар и изпреварващ ръст на реалните заплати (ILO, 2025; OECD, 2025).

Въпреки изобилието от общи международни доказателства, липсват актуални, специфични изследвания, които да разглеждат валутните постъпления и средна работна заплата в светлината на валутен борд и специфичния контекст на българския добивен сектор.

МЕТОДОЛОГИЯ

За целите на изследването бе извършена сравнителна оценка на три информационни масива: БНБ, НСИ (по SITC) и НСИ (по Комбинирана номенклатура). Данните на БНБ бяха отхвърлени поради прекомерна агрегация (BNB, 2025), а класификацията SITC (NSI, 2025b) – поради хетерогенност на Раздел 2 и ниска темпорална резолюция, несъвместима с динамичния анализ. Допълнителен дефицит на SITC е структурната несъвместимост с

КИД-2008 (NSI, 2008), възпрепятстваща обвързването на износа с конкретни дейности.

Предвид тези ограничения бе избрана базата на НСИ по Комбинирана номенклатура (КН) (NSI, 2025a, 2025c). Тя позволява прецизна селекция на 29 артикула (Глави 25 и 26), съответстващи на реалния добив, като месечната честота на времевите редове гарантира статистическа устойчивост. За вътрешна валидност обхватът е ограничен до активните дейности в сектор „Добивна промишленост“ (КИД Б), елиминирайки асиметрията между общите търговски обеми и производствения капацитет.

От анализа са изключени три групи без пряка връзка с местното производство. Първо, природният газ (гр. 06), тъй като страната функционира предимно като транзитен център с минимален добив от 12 млн. м³ за 2024 г. (EMI, 2025). Второ, суровият нефт (гр. 05) поради доминиращия дял на реекспорта (NSI, 2024a). Трето, желязната руда, антрацитните въглища и торфът поради преустановена експлоатация или статистическа незначителност (MS, 2020; NSI, 2025a). Енергийният сектор е фокусиран върху лигнитните въглища, формиращи 96% от общия добив (Dzhobov, 2009). Така дефинираният обхват изолира само експортните потоци, пряко свързани с трудовата ангажираност в сектора.

Изследователски хипотези:

H1: Експортната реализация оказва положително и статистически значимо въздействие върху средното възнаграждение.

H1.1: Налице е еднопосочна причинност по Грейнджър от експорта към възнагражденията.

H1.2: Положителните шокове в износа генерират положителни импулсни отговори в заплатите, затихващи в средносрочен план.

H1.3: Между логаритмизираните редове съществува дългосрочна коинтеграционна връзка.

Приложеният иконометричен подход цели елиминиране на рисковете от ендогенност. Първоначалният етап включва анализ върху логаритмизирани променливи за установяване на линейни асоциации и еластичност чрез ОМНК (Motta, 2019; Yarovenko et al., 2025). Динамичният анализ преминава през проверка на стационарността чрез ADF тест (Gelalcha, 2025) и тест на Йохансен за коинтеграция. В зависимост от резултатите се прилага VECM (Khalifa, 2024) или VAR върху първите разлики (Sims, 1980). Оптималният брой лагове се дефинира чрез AIC/BIC критерии, а причинността и структурните шокове се изолират чрез теста на Грейнджър (Sarkar, 2025) и функциите на импулсния отговор (IRF) (Brignone & Piffer, 2025).

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Таблица 1. Описателна статистика

Статистически Показател	$\ln(W)_t$ (Средна Заплата)	$\ln(X)_t$ (Експортна Реализация)
Средна стойност	7.7447	18.3758
Стандартна грешка	0.0222	0.0353
Медиана	7.7820	18.3829
Мода	7.5256	#N/A
Стандартно отклонение	0.1970	0.3160
Дисперсия	0.0388	0.0983
Ексцес	−1.2228	1.2633
Асиметрия	−0.1642	0.3898
Обхват	0.7310	1.8283
Минимум	7.3889	17.6894
Максимум	8.1199	19.5176
Брой наблюдения	79	79
Доверителен интервал (95.0%)	0.0441	0.0702

Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

Описателната статистика (Таблица 1) показва очаквана по-висока волатилност на експортната реализация спрямо средното възнаграждение. Разпределенията на двете променливи са близки до симетрични, с умерена платикуртоза при заплатите, което е благоприятно за надеждността на остатъците в модела.

Корелационният анализ установява положителна асоциация ($\mathrm{R} = 0.3739$), подкрепяща основната хипотеза (H1). Регресионният модел е статистически значим (F-статистика, P-value=0.0007), като оцененият коефициент на еластичност е 0.2348.

В икономически смисъл ръст на износа с 1% е свързан с увеличение на заплатите с 0.2348%. Ниският коефициент на детерминация обаче показва, че статичният линеен модел обяснява само 14% от вариацията, което аргументира преминаването към динамичен иконометричен анализ.

Таблица 2. Резултати от линейна регресия ($\boldsymbol{\ln(W)_t}$ спрямо $\boldsymbol{\ln(X)_t}$)

Коефициент на Корелация (R)	0.3739
Коефициент на Детерминация (R^2)	0.1398
Коефициент на $\ln X_t$ (Експорт)	0.2348
P-value на $\ln X_t$	0.0007

Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

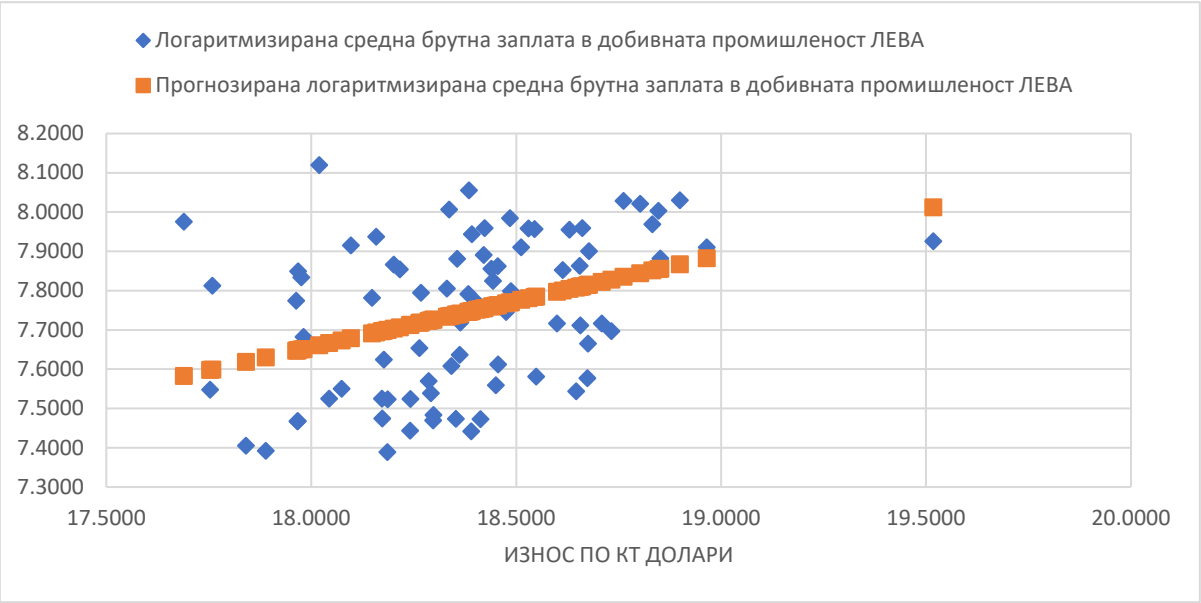

Графика 1. Графика на разсейване на логаритмизиран износ по КТ в долари
Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

Визуалният анализ на графиката на разсейване показва умерената, положителна асоциация и значителното разсейване на данните около предсказаната права, което е в съответствие с ниския R^2.

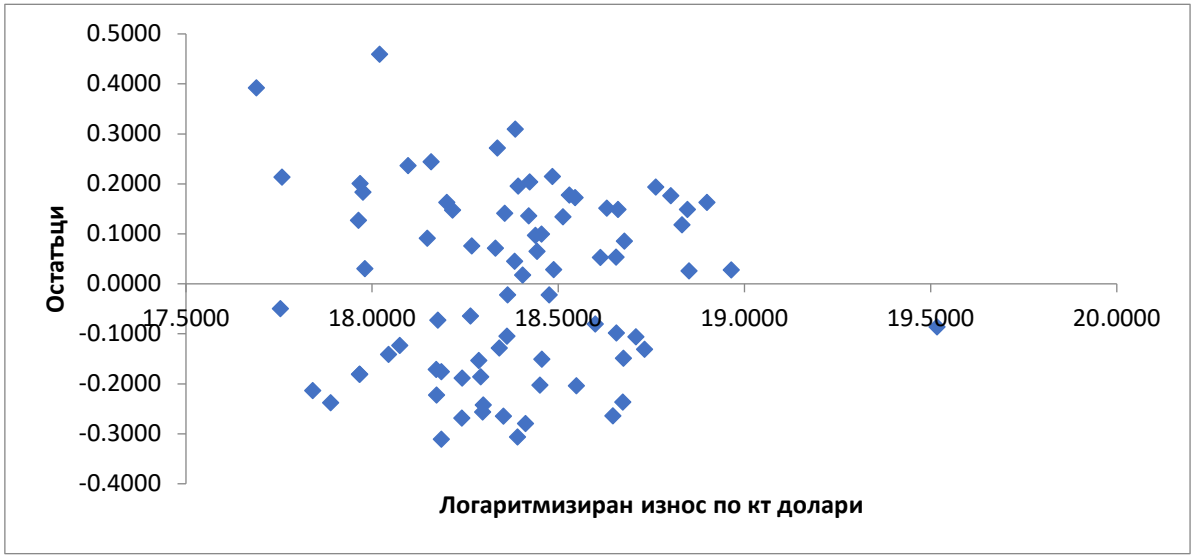

Графика 2. Графиката на остатъците на логартимизиран износ по КТ долари
Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

Графичният анализ на остатъците подкрепя допускането за хомоскедастичност и линейност на зависимостта.

Проведените ADF тестове (Таблица 3) потвърждават, че и $ln(W)_t$, и $ln(X)_t$ са нестационарни в оригиналните си стойности. При първите разлики експортната реализация става стационарна ($\tau_{c(1)}$= -7.0076). По отношение на средното възнаграждение, ADF тестът показва гранична стойност (p = 0.1126), но последващият KPSS тест (0.0302 при критична стойност 0.3500) потвърждава стационарността на реда. Приема се, че двете променливи са интегрирани от първи ред, I(1).

Таблица 3. Резултати от тестовете за единичен корен (ADF)

Променлива	Тестова Статистика (ADF)
$\ln W_t$ (В ниво, с константа)	-1.3167
$\ln X_t$ (В ниво, с константа)	-1.5704
$\Delta ln\ Wt$ (Първа разлика, с константа)	-2.5117
ΔXt (Първа разлика, с константа)	-7.0076

Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

Динамичната структура на модела е определена чрез избиране на оптимален брой лагове. Резултатите от информационните критерии (Таблица 4) показват разминаване между AIC, BIC и HQC, което което налага методологическо решение:

Таблица 4. Критерии за избор на оптимален брой лагове (Отрязък от резултатите)

Брой лагове (pp$p$)	p(LR)	AIC (Akaike)	BIC (Schwarz/Bayesian)	HQC (Hannan-Quinn)
1		-1.3546	-1.1357	-1.2700
2	0.0669	-1.3687	-1.0038	-1.2276
3	0.0005	-1.5865	-1.0756	-1.3889
12	0.0000	-1.7401	0.0847	-1.0344
24	0.0003	-2.8071	0.7696	-1.4239

Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

AIC и HQC сочат към 24 лага, докато BIC избира еднолагова структура (Таблица 4). Поради ограничения брой наблюдения (T=79) и необходимостта от улавяне на месечната динамика, бе избран компромисен модел с 3 лага, подкрепен от високата значимост на LR теста (p=0.0005). Тази спецификация осигурява баланс между обяснителна способност и съхраняване на степените на свобода при последващия тест на Йохансен. Моделът включва константа в коинтеграционното пространство с период на оценка 04.2019-07.2025 и размер на извадката. Резултатите, коригирани за малка извадка, са представени в Таблица 5.

Таблица 5. Резултати от теста за коинтеграция на Йохансен (p=3, T=76)

Нулева хипотеза (H0)	Trace статистика	P-стойност (коригирана)	Решение (Trace)	Max-Eigen статистика	P-стойност	Решение (Max-Eigen)
r=0 (Няма КИ вектори)	15.1230	0.0604	Не се отхвърля	14.6744	**0.0410**	**Отхвърля се**
r≤1 (Най-много 1 КИ)	0.4486	0.5114	Не се отхвърля	0.4486	0.5030	Не се отхвърля

Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

Резултатите от теста на Йохансен (Таблица 5) показват противоречие: Trace статистиката не отхвърля r=0 при 5% значимост (p=0.0604), докато Max-Eigen тестът идентифицира наличие на коинтеграция (0.0410). Следвайки практиката на Lütkepohl et al. (2000) за приемане на по-силния сигнал, приемаме наличието на един коинтеграционен вектор (r=1).

След ренормализация спрямо заплатите $ln(W)_t$, дългосрочната връзка се дефинира като:

$$ln(W)_t = 1.2622\, ln(X)_t + c$$

Икономическата интерпретация на този резултат е, че в дългосрочен план увеличението на експортната реализация с 1% води до увеличение на средното възнаграждение с приблизително 1.2622%.

Таблица 6. Коефициенти на корекция на грешката (α) във VECM модела

Уравнение (Зависима променлива)	Коефициент на корекция (EC1)	Т-статистика	Р-стойност
ΔlnW_t (Заплати)	-0.0716	-1.8331	0.0710*
ΔlnX_t (Експорт)	0.5235	3.5447	0.0007***

Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

Коефициентите на корекция[1] (α), представени в Таблица 6, показват скоростта и статистическата значимост на адаптацията след отклонение от равновесието:

Отрицателният знак на коефициента в уравнението на заплатите (ΔlnW_t) потвърждава емпирично, че установената дългосрочна връзка е валидно равновесие.

Стойностите на коефициентите разкриват относителната роля на всяка променлива в процеса на адаптация:

Експортът поема основната тежест на корекцията, демонстрирайки висока динамика при възстановяване на баланса. Заплатите са по-инертни, като коригират 7.1602% от отклонението месечно.

Резултатите от теста за автокорелация (Таблица 7) показват, че остатъците представляват „бял шум“ (p > 0.05). Това индикира пълно улавяне на динамичната структура на редовете.

Таблица 7. Резултати от теста за автокорелация на остатъците (P-стойности)

Лаг	Р-стойност	Заключение при α=0.05
1	0.6806	Не се отхвърля H_0
12	0.0540	Не се отхвърля H_0

Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

Резултатът за Лаг 12 е особено важен, тъй като елиминира наличието на сезонност или неуловени годишни зависимости.

Таблица 8. Резултати от теста за нормалност на остатъците

Тест	Хи-квадрат статистика (χ2)	Р-стойност
Doornik-Hansen	5.7279	0.2204

Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

[1] *Забележка: *** и * индикират статистическа значимост съответно на **1%** и **10%** ниво на значимост.

Тестът на Doornik-Hansen (p = 0.2204) потвърждава нормалното разпределение на остатъците. Следователно, не съществуват емпирични основания за отхвърляне на нулевата хипотеза за нормалност.

IRF анализът (Графики 3–6) потвърждава висока персистентност на собствените шокове при заплатите и износа за 24-месечния период. Шок в заплатите предизвиква краткосрочен спад в експорта (–0.0233), сигнализирайки временен ефект върху конкурентоспособността поради нараснали разходи. Централен извод е положителният и статистически значим отговор на заплатите при шок в износа след втория месец, с пик в четвъртия (0.0195).

Това доказва, че импулсите от външната търговия се прехвърлят към възнагражденията с кратък лаг, потвърждавайки устойчивостта на механизма на предаване.

Графика 3. Отговор на средните заплати на собствен шок

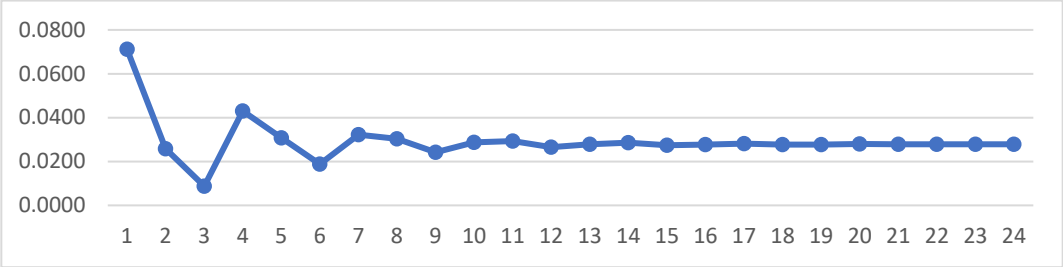

Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

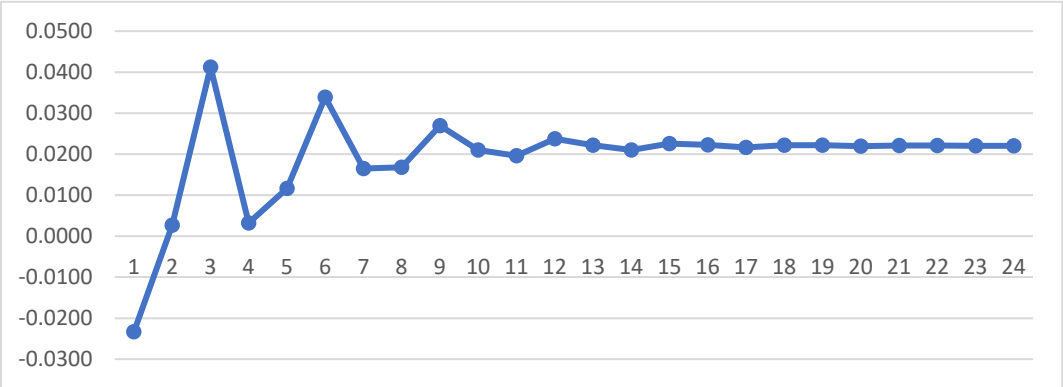

Графика 4. Отговор на експорта на шок в заплатите
Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

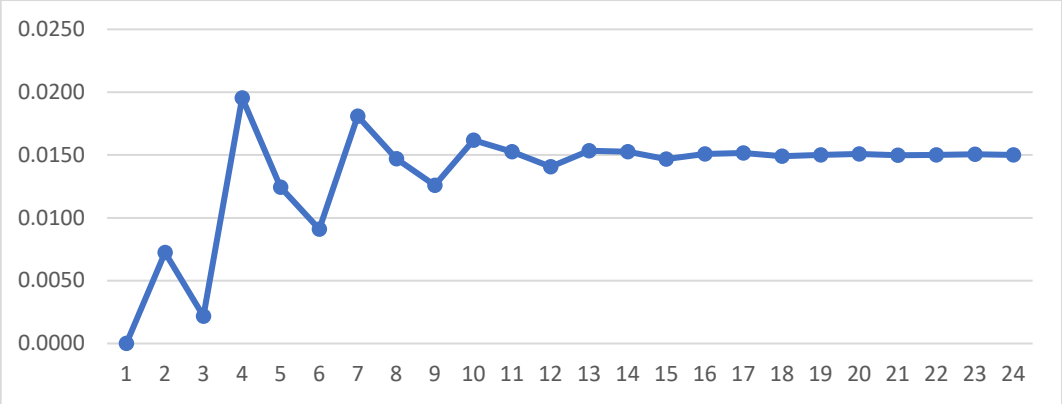

Графика 5. Отговор на заплатите на шок в експорта
Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

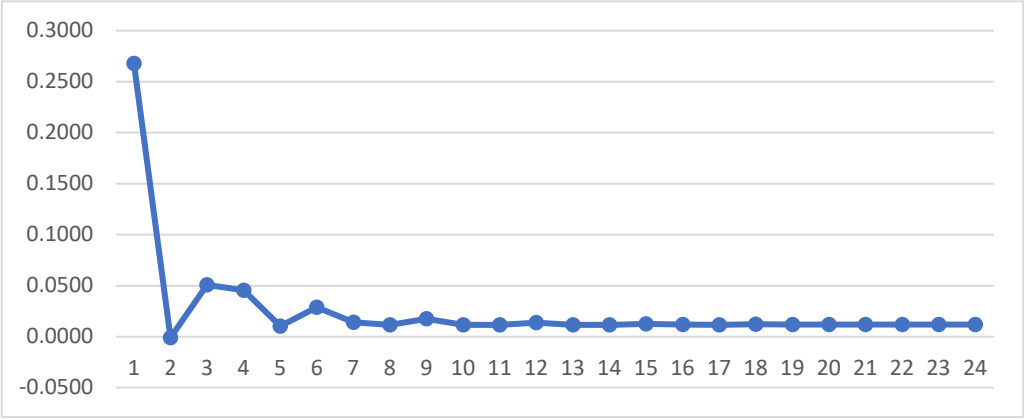

Графика 6. Отговор на експорта на собствен шок
Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

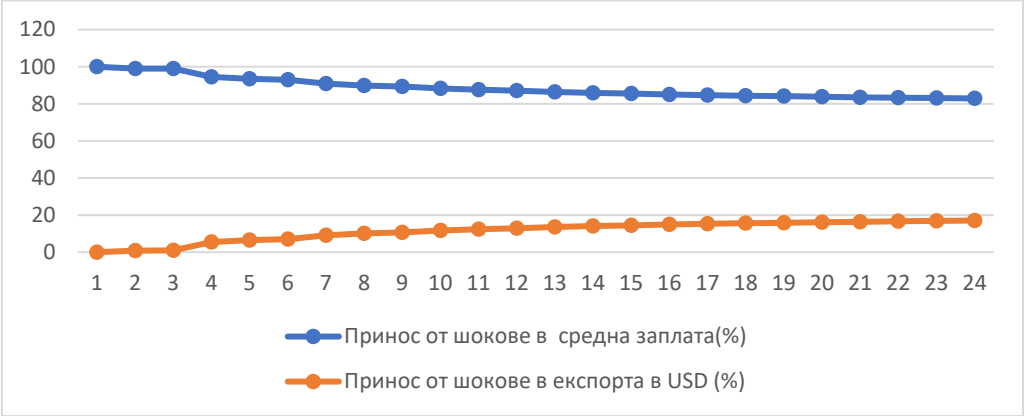

Графика 7. Принос към дисперсията на грешката на прогнозата за заплатите за 24 периода
Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

В краткосрочен план (1 месец) дисперсията на грешката при заплатите се обяснява изцяло (100%) от собствените шокове. С разширяване на хоризонта приносът на експорта нараства до 13% на 12-ия месец и над 17% към 24-ия месец. Този тренд показва, че въпреки първоначалната инерция, възнагражденията в сектора са значително повлияни от експортната динамика в средносрочен и дългосрочен план.

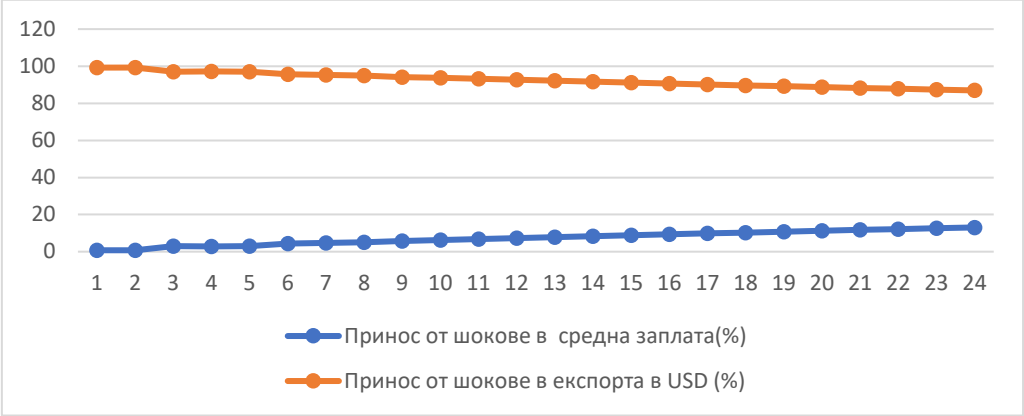

Графика 8. Принос към дисперсията на грешката на прогнозата за експорта в USD за 24 периода
Източник: Изчисления на автора по данни от НСИ (2019–2025).

За разлика от възнагражденията, дисперсията на експорта остава доминирана от собствените шокове (99% в първия месец). Това потвърждава, че износът е по-адаптивната променлива, абсорбираща първоначалните шокове в системата. Шоковете в заплатите обясняват над 13% от вариацията на експорта към 24-ия месец. Резултатът разкрива двупосочно взаимодействие и доказва, че разходите за труд са значим фактор за дългосрочната разходна конкурентоспособност на сектора.

Резултатите от изследването потвърждават формулираните хипотези и съответстват на съвременните емпирични изследвания (Uddin et al., 2020; Luna, 2024; Zhan et al., 2023). Чрез теста на Йохансен бе доказано наличието на стабилно дългосрочно равновесие (r=1), което верифицира H1.3. Високата дългосрочна еластичност (1.2622) затвърждава ролята на износа като фундаментален двигател на доходите в сектора.

Оценките на VECM модела потвърждават основната хипотеза H1. Векторът за корекция на грешката (ECT) доказва еднопосочна причинност по Грейнджър от експортната реализация към заплатите (H1.1). Анализът на импулсните отговори (IRF) верифицира H1.2: положителните шокове в износа генерират устойчив положителен ефект върху доходите.

Емпиричният анализ потвърждава наличието на силна, дългосрочна икономическа връзка между експортната реализация и възнагражденията в добивния сектор на България, като динамиката на износа е основен фактор, детерминиращ развитието на заплатите в средносрочен и дългосрочен план.

ДИСКУСИЯ И НАСОКИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Количествената оценка на дългосрочната еластичност потвърждава рамката на Zahariev (2017), доказвайки, че променливите компоненти на възнагражденията са функция на приходите. Фактът, че ръстът на заплатите изпреварва този на експорта, кореспондира с изводите на OECD (2025) за „затягане“ на трудовия пазар и необходимостта от вътрешна ефективност при фиксиран валутен курс (Bobeva, 2018). Установената антициклична устойчивост подкрепя данните на World Bank (2021) за ускореното възстановяване на сектора след екзогенни шокове.

Основното методологическо ограничение е двупроменливата спецификация на модела. Този консервативен подход е продиктуван от пилотния характер на изследването и наличността на данни. Ограничаването на броя параметри е критично за гарантиране на статистическата надеждност на VECM оценките при наличния обем наблюдения (T=76).

Въпреки тези ограничения, резултатите имат практическа приложимост за секторни анализи и стратегическо планиране.

Бъдещи проучвания биха могли да интегрират параметри като инфлация или специфични ценови индекси на суровините за изследване на по-комплексни взаимозависимости в контекста на Зелената сделка на ЕС.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

BNB (2024). Topical research and highlights. [online]. Available at: https://www.bnb.bg/bnbweb/groups/public/documents/bnb_publication/pub_topresandhigh_2024_04.2_en.pdf [Accessed 7 Dec 2025].

BNB (2025). Vanshna targoviya [Външна търговия]. [online]. Sofia: BNB. Available at: https://www.bnb.bg/Statistics/StStatisticalBD [Accessed 4 Dec 2025] (in Bulgarian).

Bobeva, D. (2018). Deset godini ot nachaloto na globalnata finansovo-ikonomicheska kriza (Chast vtora). – In: Deset godini ot nachaloto na globalnata finansovo-ikonomicheska kriza – pouki i neobhodimi reformi. Sofia: Goreks Pres, pp. 145-153 [Бобева, Д. (2018). Десет години от началото на глобалната финансово-икономическа криза (Част втора). – В: Десет години от началото на глобалната финансово-икономическа криза – поуки и необходими реформи. София: Горекс Прес, с. 145-153] (in Bulgarian).

Bobeva, D. and Zlatinov, D. (2016). Macroeconomic imbalances and the economic convergence of the EU candidate countries. – Scholedge International Journal of Business Policy & Governance, 3(10), pp. 135–154. DOI: 10.19085/journal.sijbpg031001.

Brignone, D. and Piffer, M. (2025). A Structural VAR Model for the UK Economy. – Bank of England Macro Technical Paper No. 3. Available at: https://ssrn.com/abstract=5377807 [Accessed 7 Dec 2025].

Dimov, E., Bakyrdjieva, R. and Stratiev, N. (2020). The mining industry and the recycling of raw materials as an important element of the Bulgarian economy. – Journal of Mining and Geological Sciences, 63, pp. 289–292.

Dobreva, J. G. (2014). Innovations and Industrial Development in Bulgaria. – Journal of International Scientific Publications: Economy & Business, 8, pp. 524-529.

Dzhobov, I. (2009). Godishnik na minno-geolozhkiya universitet "Sv. Ivan Rilski". Tom 52, Sv. II. [online]. Available at: https://mgu.bg/wp-content/uploads/2025/05/ANNUAL-II-Vol.-52-12-15.pdf [Accessed 4 Dec 2025] [Джобов, И. (2009). Годишник на минно-геоложкия университет "Св. Иван Рилски". Том 52, Св. II] (in Bulgarian).

EMI (2025). Despite recovery, the national gas consumption kept low in 2024. [online]. Sofia: Energy Management Institute. Available at: https://www.emi-bg.com/en/21072/ [Accessed 5 Dec 2025].

Evgueniev, E. (2021). Industrial Relations – Past and Present. – Economic Studies, 30(2), pp. 74–86.

Gelalcha, A. (2025). The Impact of FDI and Government Expenditure on Education on Economic Growth in Ethiopia. [online]. Available at: https://ssrn.com/abstract=5629977 [Accessed 7 Dec 2025].

Gospodinova, S. (2020). Disproportsii na sektorno ravnishte mezhdu proizvoditelnostta na truda i rabotnata zaplata v Balgariya. – In: Ikonomicheska nauka, obrazovanie i realna ikonomika: T. 2. Varna: Nauka i ikonomika, pp. 402-411 [Господинова, С. (2020). Диспропорции на секторно равнище между производителността на труда и работната заплата в България. – В: Икономическа наука, образование и реална икономика: Т. 2. Варна: Наука и икономика, с. 402-411] (in Bulgarian).

Hausmann, R. (2023). The atlas of economic complexity. [online]. Available at: https://atlas.hks.harvard.edu/countries/100/export-basket [Accessed 5 Dec 2025].

ILO (2022). Global wage report 2022–23. Geneva: ILO. DOI: 10.54394/ZLFG5119

ILO (2025). Mining "21.4 Million": Global Workforce Trends 2026. [online]. Geneva: ILO. Available at: https://farmonaut.com/mining/mining-21-4-million-ilo-global-workforce-trends-2026 [Accessed 11 Jan 2026].

Khalifa, J. (2024). VECM Model Analysis of the Causality between Tourism, FDI and Economic Growth in Tunisia. [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/392241118 [Accessed 7 Dec 2025].

Kosuliev, A. A. (2021). Regionalen i sektoren analiz na vliyanieto na minimalnata rabotna zaplata varhu zaetostta. Ruse: Rusenski universitet [Косулиев, А. А. (2021). Регионален и секторен анализ на влиянието на минималната работна заплата върху заетостта. Русе: Академично издателство „Русенски университет"] (in Bulgarian).

Luna, L. A. and Winkler, D. (2024). Linking export activities to productivity and wage rate growth. – Policy research working paper No. 10737. Washington, DC: World Bank Group.

Lütkepohl, H., Saikkonen, P. and Trenkler, C. (2000). Maximum eigenvalue versus trace tests for the cointegrating rank of a VAR process. – SFB 373 Discussion Paper, No. 2000,83. Berlin: Humboldt University.

Motta, V. (2019). Estimating Poisson pseudo-maximum-likelihood rather than log-linear model. – RAUSP Management Journal, 54(4), pp. 508-518.

MS (2020). Natsionalna programa za razvitie: Balgariya 2030 [Национална програма за развитие: България 2030]. [online]. Available at: https://e-gov.bg/wps/wcm/connect/e-gov.bg-18083/c99c2152-f656-4968-8cd4-971c0f519bb5/Bulgaria+2030.pdf [Accessed 5 Dec 2025] (in Bulgarian).

NSI (2008). KID-2008 [КИД-2008]. [online]. Sofia. Available at: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/KID-2008.pdf [Accessed 4 Dec 2025] (in Bulgarian).

NSI (2024a). Energiyni balansi - Blok "Predlagane na energiya", 2022 [Енергийни баланси - Блок "Предлагане на енергия", 2022]. [online]. Sofia. Available at: https://www.nsi.bg/publications/energiini-balansi-2022-2201 [Accessed 5 Dec 2025] (in Bulgarian).

NSI (2024b). Trade in goods of Bulgaria in 2023 - Final data. [online]. Available at: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/fTrade2023_en_9XY4E2Q.pdf [Accessed 5 Dec 2025].

NSI (2025a). Iznos i vnos na Balgariya spored KN [Износ и внос на България според КН]. [online]. Sofia. Available at: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=346 [Accessed 4 Dec 2025] (in Bulgarian).

NSI (2025b). Iznos po sektori na SVTK [Износ по сектори на Стандартната външнотърговска класификация]. [online]. Sofia: NSI. Available at: https://www.nsi.bg/statistical-data/402/1159 [Accessed 4 Dec 2025] (in Bulgarian).

NSI (2025c). Kombinirana nomenklatura [Комбинирана номенклатура]. [online]. Sofia: NSI. Available at: https://www.nsi.bg/issc/NSIExt/versionsList [Accessed 4 Dec 2025] (in Bulgarian).

OECD (2025). Mining for talent. [online]. Paris: OECD Publishing. Available at: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/06/mining-for-talent_ca2ef39b/d89677f7-en.pdf [Accessed 11 Jan 2026].

PwC (2025). Mine 2025: Concentrating on the future. [online]. London: PwC. Available at: https://www.pwc.com/gx/en/industries/energy-utilities-resources/publications/mine.html [Accessed 11 Jan 2026].

Sarkar, S. (2025). Exploring the Dynamic Linkages between Stock Market Performance and Real Estate Credit in Bangladesh. [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/394053426 [Accessed 7 Dec 2025].

Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. – Econometrica, 48(1), pp. 1-48.

Uddin, K. M. K. and Chowdhury, M. A. (2020). Impact of FDI on Employment Level in Bangladesh: A VECM Approach. – International Journal of Applied Economics, Finance and Accounting, 8(1), pp. 30-37.

UNCTAD (2023). Commodity dependence. [online]. Available at: https://unctad.org/news/commodity-dependence-5-things-you-need-know [Accessed 7 Dec 2025].

World Bank (2021). Commodity markets outlook. [online]. Washington, DC: World Bank Group. Available at: https://thedocs.worldbank.org/en/doc/c5de1ea3b3276cf54e7a1dff4e95362b-0350012021/related/CMO-April-2021-special-focus.pdf [Accessed 18 Jan 2026].

Yarovenko, H., Horbachova, O., Bylbas, R. and Latysh, D. (2025). Digitalization As a Socio-Economic Challenge. – Socio-Economic Challenges, 9(2), pp. 282-315. Available at: https://armgpublishing.com/journals/sec/volume-9-issue-2/article-17/ [Accessed 7 Dec 2025].

Zahariev, A. (2017). Finansovo upravlenie na choveshkite resursi. Sofia: AI Tsenov [Захариев, А. (2017). Финансово управление на човешките ресурси. София: АИ „Ценов“]. (in Bulgarian).

Zahariev, A., Angelov, P. and Zarkova, S. (2022). Estimation of bank profitability using vector error correction model and support vector regression. – Economic Alternatives, (2), pp. 157–171.

Zhan, M. et al. (2023). Does digital finance change the stability of money demand function? – Journal of Asian Economics, 88(C).

Zhelyazkova, V. (2017). Krugova ikonomika. Finansovi aspekti. Sofia: VUZF [Желязкова, В. (2017). Кръгова икономика. Финансови аспекти. София: Висше училище по застраховане и финанси] (in Bulgarian).

Благодарности

Статията е в изпълнение на Проект BG05SFPR001-3.004-0002-C02 „Развитие и усъвършенстване на професионалното и интердисциплинарно образование в техническите и икономически науки и повишаване на научноизследователския капацитет на добивната промишленост чрез проектна докторантура“, финансиран от програма „Образование“, съфинансирана от Европейския съюз.

Част III

Съвременни трансформации на парите

ОТ ЗЛАТОТО ДО БИТКОЙНА: КАК СЕ ПРОМЕНЯ ДОВЕРИЕТО В ПАРИТЕ

Михаела Георгиева

Университет по застраховане и финанси

mihaela.a.georgieva@gmail.com

Abstract

This article explores the evolution of money through the lens of trust, tracing its transformation from commodity - based systems such as gold to fiat currencies and more recently - to cryptocurrencies. The central argument is that each stage in the development of money reflects a dominant mechanism for generating trust: intrinsic value, institutional authority, and increasingly algorithmic validation.Particular attention is given to Bitcoin as the first widely adopted decentralised digital currency, challenging traditional financial intermediaries and the role of central banks. The study also examines the role of blockchain as a technological infrastructure that enables trust without centralised control. The article applies a conceptual and comparative methodology, combining historical analysis with contemporary case studies, including developments in central bank digital currencies (CBDCs) and regulatory approaches in Bulgaria, the European Union and worldwide. The findings suggest that cryptocurrencies should not be viewed merely as technological innovations but as part of a broader transformation in the nature of trust and monetary systems. The article concludes with policy recommendations emphasising the need for balanced regulation, increased financial literacy and institutional adaptation to emerging digital financial ecosystems.

Keywords: cryptocurrencies, trust, money evolution, blockchain, Bitcoin, CBDC, digital finance

JEL: E42, E44, G23, O33, P34

УВОД

Представете си, че през 1870 г. носите в джоба си златна монета. Тя има стойност не защото някой крал е казал, а защото е направена от реален ментал. Сто години по-късно, през 1971 г., президентът Никсън отменя обвързването на долара със злато и парите стават просто хартия, в която вярваме защото държавата гарантира.

Днес (през 2026 г.) стоим пред трети голям скок. Вместо злато или държавна гаранция милиони хора по света доверяват спестяванията си на алгоритми и блокчейн. Това е „алгоритмично доверие“ и с други думи казано, че вярата, че математиката не лъже.

Статията изследва дали криптовалутите са просто поредната модерна играчка или представляват нова, исторически значима фаза в развитието на парите. Ще видим паралели с 19ти век, когато частни банки в Шотландия и САЩ издаваха свои банкноти, и ще сравним децентрализираните криптовалути с държавните цифрови валути (CBDC[1]).

В България темата е особено актуална, защото от юли 2025 г. влезе в сила българският Закон за пазарите на криптоактиви (MiCA[2]), а през януари 2026 г. първите компании вече получиха лицензи от Комисията за финансов надзор. Това прави България част от европейския експеримент с регулирани крипто - пари.

[1] Цифрова Валута на Централната Банка (Central Bank Digital Currency) - https://cryptoria.bg/kripto-znanie/drugi/kakvo-e-cbdc/

[2] Първият цялостен регламент на ЕС за криптоактивите - Markets in Crypto-Assets Regulation (ESMA, 2026)

ОТ КЛАСИЧЕСКИТЕ ТЕОРИИ ЗА ПАРИТЕ ДО АЛГОРИТМИЧНОТО ДОВЕРИЕ

Адам Смит и Карл Менгер виждат парите като спонтанен пазарен ред и те се раждат от нуждата на хората да търгуват. За австрийската школа (Investor.bg, 2013) парите са „социална технология“, която не се нуждае от държавен монопол.

Хайек в книгата си „Денационализацията на парите: Анализ на теорията и практиката на паралелните валути” (1976) пророчески предсказва, че ако държавите загубят монопола ще се появят частни валути, които ще се конкурират по стабилност.Точно това се случва и днес.

В противоположния лагер е чартализмът и според него парите са това, което държавата обяви за законно платежно средство (Седларски, Тодоров, Егберт, 2024). При чартализмът доверието идва от данъците и закона на една държава.

При криптовалутите се наблюдава комбинация и от двете традиции:

- ✓ Биткойна (Nakamoto, 2008) е „дигитално злато“, което е фиксирано количество от 21 милиона единици. То е създадено чрез „Proof-of-Work“, което е алгоритъм доказващ, че е вложена реална енергия и изчисления. Тук доверието не е в хората, а в кода.
- ✓ Стейбълкойните, като USDT и USDC са като частните банкноти от 19ти век. Те са обезпечени с долари или активи.
- ✓ Алгоритмичните стейбълкойни, като бившият TerraUSD са чист експеримент и опит да се поддържа стабилност само чрез математика.

MiCA въвежда регулации в България и ЕС през 2025г. точно за да превърне стейбълкойните в „безопасни частни пари“.От 1ви Януари 2026г. Пък в Китай e-CNY вече носи лихва и се интегрира с банките и така държавата връща контрола, но в дигитална форма и се смята за чарталисткият отговор.

Така теорията се сблъсква с практиката: ще спечели ли конкуренцията (Hayek, 1976/1990) или държавният монопол ще се дигитализира?

СЪСТОЯНИЕ НА ПРОБЛЕМА

В научната литература историята на парите се разглежда предимно през призмата на прехода от стокови пари (злато, сребро, раковини) към фиатни пари след 1971 г. (Eichengreen, 2008; Goodhart, 1998; Davies, 2016). Класическите трудове анализират подробно златния стандарт, free banking в Шотландия и САЩ през XIX в. и ролята на централните банки.

С появата на Биткойн през 2008 г. и експлозивното развитие на криптовалутите и CBDC се отваря нов дебат: дали дигиталните пари са просто технологична иновация или представляват исторически поврат в самата природа на доверието в парите? Австрийската школа (Hayek, 1976/1990; Mises, 1912/1981) вижда в криптовалутите сбъдване на идеята за „деноминализация на парите“. Чарталистите и последователите на Modern Monetary Theory (Knapp, 1924; Wray, 2012) пък твърдят, че парите винаги са продукт на държавата и CBDC е просто дигитална версия на този монопол.

В България изследванията са все още ограничени и предимно регулаторни (БНБ, 2025, Комисия за финансов надзор, 2026). Липсва цялостен исторически анализ, който да свърже златния стандарт с алгоритмичното доверие в контекста на MiCA и европейската реалност. Настоящата статия запълва тази празнина, като поставя криптовалутите и CBDC в дългосрочната история на парите и провокира въпроса: Дали 2026 г. не е новата „1971 г.“, но в обратната посока?

Ярък пример за този преход от национални „твърди“ пари към европейска интеграция и дигитални форми на доверие е именно историята на българския лев. Създаден през 1880 г. като символ на новоосвободената българска държава и обвързан първоначално с френския франк, левът преживява множество кризи, войни, хиперинфлация през 1996-1997 г. и успешна стабилизация чрез валутен борд от 1 юли 1997 г. Фиксираният курс към еврото (1 EUR = 1,95583 BGN) и въвеждането на еврото на 1 януари 2026 г. бележат края на 146тата годишна история на лева. Този преход от национална валута, подкрепяна от валутен борд към единна европейска валута илюстрира как държавите балансират между

суверенитет и интеграция. Този въпрос не остава ограничен единствено в рамките на теоретичния спор, а намира своето пряко отражение и в съвременната финансова практика, където се проявява под формата на нарастваща конкуренция между децентрализираните криптовалути и емитираните от държавата дигитални валути (ESMA, 2026).

МЕТОДОЛОГИЯ

Настоящото изследване комбинира няколко взаимно допълващи се методологични подхода с цел да проследи еволюцията на парите от стоковите им форми до съвременните алгоритмични механизми на доверие. В рамките на анализа са приложени четири основни подхода:

Сравнителен исторически анализ

Този подход позволява систематично съпоставяне на различни исторически периоди и парични режими от златния стандарт (1870–1971), през периода на свободното банкиране в Шотландия и САЩ през 19ти век, до въвеждането на фиатните пари след 1971 г. и съвременната ера на криптовалутите и дигиталните валути на централните банки (CBDC). Чрез този сравнителен преглед се идентифицират повтарящи се модели в изграждането на доверие в паричните системи, които исторически се основават последователно на материални ресурси (метал), институционална гаранция (държава) и технологични решения (алгоритъм).

Подходът на „дългото време“ (la longue durée) на Фернан Бродел

Анализът обхваща „дългата продължителност“ от древните стокови пари (злато, сребро, раковини) до дигиталните форми през 2026 г. Това позволява да се види парите не като техническо средство, а като дълбока социална и институционална структура, която се променя бавно, но радикално.

Теоретичен синтез и критична интерпретация

Съчетава се австрийската школа с чарталистката традиция. Чрез този теоретичен синтез се прави оценка доколко криптовалутите могат да се разглеждат като реализация на концепцията за „деноминационализация на парите“ или по-скоро представляват нова, дигитално трансформирана форма на държавен контрол, осъществяван чрез CBDC.

Казусни анализи с актуални емпирични данни

В рамките на изследването се прилага казусен подход, основан на съвременни емпирични данни, като са разгледани три основни случая:

- Историята и развитието на златния стандарт и българския лев;
- Развитието на Биткойн, стейбълкойни и DeFi[3];
- Държавните CBDC

Използват се вторични данни от официални източници от м. Март 2026г.

Методологията е качествена, тъй като фокусът е върху институционалната и историческа еволюция, а не върху количествените ценови модели.

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД: ЗЛАТНИЯТ СТАНДАРТ И КРАЯ НА „ТВЪРДИТЕ“ ПАРИ

Златният стандарт (1870 - 1914, частично възстановен 1925 - 1931 и 1944 - 1971) е периодът на най-голямата парична стабилност в модерната история. Стойността на парите е била директно обвързана с физическо злато в резервите на централните банки. Това ограничава инфлацията, но създава проблеми при икономически шокове (напр. Голямата депресия).

[3]Децентрализираните финанси - https://www.chainup.com/blog/what-is-defi/

През 1971 г. президентът Никсън прекратява конвертируемостта на долара в злато („Nixon Shock“). Светът преминава към чист фиатен режим, където доверието се крепи изцяло на държавата. В България след 1997 г. Валутният борд (обвързване с германската марка, по-късно с еврото) представлява частично завръщане към „твърди пари“ и осигурява дългосрочна стабилност.

КРИПТОВАЛУТИТЕ КАТО НОВА ФАЗА - БИТКОЙНИ, СТЕЙБЪЛКОЙНИ И DEFI

С Биткойн (Nakamoto, 2008) се ражда алгоритмичното доверие, което е доверие в математиката и в кода, а не в метала или в държавата. Това алгоритмично доверие обаче е изправено пред сериозни изпитания. Анализите показват, че асиметрията на информацията и пропастта в знанията сред потребителите остават основни източници на риск, които могат да доведат до големи загуби (Minhat et al., 2023). За справяне с тази несигурност регулаторните рамки, като MiCA w ES и подходите в УК вече налагат строга таксономия на криптоактивите, разграничавайки ги на токени за обмен, служебни токени (utility tokens) и токени за инвестиции (security tokens), като последните представят права, аналогични на кциите (Haynes, Yeoh, 2025; Minhat et al., 2023).

Към м. Март 2026 г. стейбълкойните имат пазарна капитализация над 310 млрд. долара и обработват трилиони долари транзакции годишно. Те са съвременните „частни банкноти“.

В ЕС и България MiCA (в сила от 30ти Декември 2024 г.и приет закон от м. Юли 2025 г.) въвежда пълна регулация. В България съществува 18 месечен преходен период до 1ви Юли 2026 г. за лицензиране на CASP от Комисията за финансов надзор и БНБ. DeFi протоколите добавят нов слой „програмируеми“ пари чрез смарт контракти.

ДЪРЖАВНИЯТ ОТГОВОР: CBDC И КОНКУРЕНЦИЯТА С ЧАСТНИТЕ ПАРИ

Държавите реагират с CBDC. Към м. Март 2026 г. 137 държави (98 % от световния БВП) изследват CBDC, 72 са в напреднала фаза. Китайският e-CNY е най-големият с над 3,4 млрд. транзакции и 2,3 трлн. долара кумулативно до края на 2025 г., а от 1ви Януари 2026 г. започва да носи лихва. В еврозоната (вкл. България след въвеждането на еврото) цифровото еврое в техническа фаза на подготовка - пилот вероятно 2027 г. и възможен старт 2029 г.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Анализът, проведен чрез сравнителни-историческия метод, подхода на „дългото време“ и казусите на трите парични режима, доведе до следните емпирично подкрепени резултата:

Таблица 1. Сравнение на 3те форми на доверие в парите (Март 2026 г.)

Форма на доверие	Период	Основа	Ключови примери	Емпирични данни (2026)	Основни рискове
Стоково	Древността до 1971	Физическа стойност	Злато, сребро, български лев (до 1997)	-	Дефицит, нееластичност
Фиатно (държавно)	1971 до 2025	Държавна гаранция	USD, EUR, български лев (1997–2025)	1 EUR = 1,95583 BGN (фиксиран до 2026)	Инфлация, политическа злоупотреба
Алгоритмично	2009 до 2026	Математика + блокчейн	Биткойн, стейбълкойни, CBDC	Стейбълкойни: 316 млрд. USD e-CNY: 3,48 млрд. транзакции / 2,38 трлн. USD	Волатилност, киберрискове

Източник: Събрана информация от автора

- ✓ ***Преходът от стокови към фиатни пари не е еднопосочен и необратим.***

Както се вижда от Таблица 1, след края на златния стандарт през 1971 г. доверието се прехвърля изцяло върху държавата (фиатен режим), което довежда до хронични инфлационни рискове.

Алгоритмичният режим обаче възстановява елементи на стоковите пари чрез математика и блокчейн, като предлага нова форма на доверие. Това потвърждава идеята на Хайек за конкуренция на валути и бележи началото на хибриден паричен ред.

- ✓ ***Биткойн успешно възпроизвежда характеристиките на класическите твърди пари в дигитална форма.***

С фиксирано предлагане и децентрализиран консенсус, Биткойна действа като „дигитално злато“. Това го позиционира в алгоритмичния стълб на Таблица 1, където алгоритмичното доверие се отличава с прозрачност и независимост от държавата.

Таблица 2. Ключови емпирични показатели за CBDC и крипто (март 2026)

Показател	Стойност към март 2026	Източник
Държави, изследващи CBDC	137 (98% от световния БВП)	Atlantic Council CBDC Tracker
Държави в напреднала фаза	72	Atlantic Council
e-CNY кумулативни транзакции	3,48 млрд. / 2,38 трлн. USD	PBOC
Стейбълкойни пазарна капитализация	316 млрд. USD (топ 5 контролират 89%)	KuCoin / DeFiLlama

Източник: Събрана информация от автора по данни от изброените източници.

- ✓ ***Стейбълкойни са съвременен еквивалент на частните банкноти от 19ти век.***

Според данните в Таблица 2, към 21 март 2026 г. пазарната капитализация на стейбълкойните достига 316 млрд. USD, като топ 5 стейбълкойни контролират 89% от пазара. Тези цифри подкрепят тяхната роля на регулирани частни пари (особено след MiCA в ЕС и България), които конкурират официалните валути и запълват празнината между фиатния и алгоритмичния режим.

- ✓ ***CBDC представляват дигитално възраждане на чарталисткия модел.***

Таблица 2 показва, че 137 държави (98% от световния БВП) изследват CBDC, а 72 от тях са в напреднала фаза. Най-ярък пример е китайският e-CNY с 3,48 млрд. транзакции и кумулативна стойност от 2,38 трлн. USD към края на 2025 г. Тези данни илюстрират как CBDC разширяват държавния контрол в алгоритмична форма и се вписват в фиатния стълб на Таблица 1, но с нови възможности за програмираемост.

Таблица 3. Ключови дати в българската парична история

Година	Събитие	Значимост
1880 - 1881	Въвеждане на лева	Символ на национална независимост
1997	Въвеждане на валутен борд	Край на хиперинфлацията
1999	Деноминация и фиксиране към еврото	Дългосрочна стабилност
1 януари 2026	Въвеждане на еврото	Край на 146-годишната история на лева

Българският лев е пример за успешно „твърдо“ парично управление в съвременната епоха.

Както е отразено в Таблица 3 валутният борд (1997-2025) с фиксиран курс 1 EUR = 1,95583 BGN осигурява почти 29 години стабилност на държавата. Преходът към еврото на 1ви Януари 2026 г. (България е 21-вата страна в еврозоната) и периодът на двойно обращение до 31 януари 2026 г. демонстрират как националната валута служи като мост между фиатния режим и европейската интеграция, като същевременно отваря пространство за частни криптоалтернативи.

- ✓ ***MiCA създава уникален европейски хибриден режим.***

Регулацията позволява регулирани стейбълкойни (виж данните в Таблица 2) да съществуват паралелно с еврото. Към м. Март 2026 г. комисията за финансов надзор в България обработва CASP

лицензи, което позиционира България като благоприятна юрисдикция и подсилва хибридния характер на този алгоритмичен режим, описан в Таблица 1.

✓ ***Хибридния паричен ред е най-вероятният сценарий до 2030 г.***

Данните от Таблица 1 и 2 ясно показват паралелното съществуване на трите форми на доверие. На децентрализираните криптовалути за спестяване и международни плащания, на стейбълкойните за ликвидност и на CBDC за ежедневните транзакции. И това е точната „конкуренция на валути“, предвидена от Хайек още през 1976 г.

✓ ***2026 г. се очертава като симетричен исторически повратен момент спрямо 1971 г.***

Докато 1971 г. бележи края на златния стандарт (преход към чист фиатен режим), 2026 г. с въвеждането на еврото в България (виж Таблица 3) и масовото навлизане на CBDC и стейбълкойни (виж Таблица 2) бележи началото на ерата на конкуренция между алгоритмично и държавно доверие. Това потвърждава, че парите навлизат в нова историческа фаза, в която гражданите получават реален избор.

✓ ***Сравнителен анализ на доверието: злато, биткойн и CBDC.***

Опирайки се на емпирични и сравнителни данни от Statista (Gold as an investment, 2026) в Таблица 4 могат да се направят следните важни наблюдения:

- **Емпирични доказателства за доверие в кризи:** Златото запазва стабилна и висока степен на доверие при икономически и геополитически кризи. Биткойна, от своя страна, демонстрира потенциал за рязко нарастване на интереса именно във времена на несигурност, но волатилността му остава значително по-висока спрямо златото и традиционните фиатни валути.
- **Корелация с традиционните активи:** През последното десетилетие златото поддържа слаба или негативна корелация със световните борсови индекси, утвърждавайки се като класически „safe haven“. След 2020 г. биткойн показва тенденция към по-силна положителна корелация с фондовите пазари, особено в периоди на технологичен растеж.
- **Регулаторни ефекти:** Въвеждането на нови регулации (като MiCA в ЕС и България) видимо увеличава интереса на институционални и корпоративни инвеститори през 2025 - 2026 г., което потвърждава, че по-ясната регулаторна рамка засилва институционалното доверие в криптоактивите.

Таблица 4. Характеристики на доверието в злато, биткойн и CBDC (към 2026 г.)

Характеристика	Злато	Биткойн	CBDC / Digital Euro
Основа на доверие	Традиционно / физическа стойност	Алгоритмично / децентрализирано	Институционално / държавно
Волатилност	Ниска	Много висока	Много ниска
Глобално разпознаване	Универсално	Растящо	В процес на въвеждане
Регулация	Слаб контрол	Засилваща се	Централен банков контрол
Роля като „safe haven“	Силна	Условна	Очаквана (дигитален фиат)
Институционален интерес	Висок и стабилен	Растящ	Много висок

Източник: Собствена обработка по данни на Statista (2026) и Atlantic Council CBDC Tracker.

Този сравнителен подход показва, че биткойн и криптовалутите все още не са пълноценни заместители на златото, а по-скоро нов паралелен клас активи. Доверието в парите вече не е еднополюсно, а то се разпределя между три конкуриращи се системи: традиционното (злато), алгоритмичното (биткойн и крипто) и институционално-дигиталното (CBDC). Така се потвърждава основната теза на настоящата статия, че през 2026 г. сме свидетели на исторически преход към хибриден модел на парично доверие.

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване проследи еволюцията на парите от златния стандарт до алгоритмичното доверие и позиционира криптовалутите като нова, качествено различна фаза в дългата история на паричните системи. Анализът води до няколко фундаментални извода.

Първо, криптовалутите не могат да бъдат разглеждани единствено като технологична иновация или краткотрайна тенденция. Те отразяват трансформацията в доверието, върху което се основават парите. В исторически план това доверие е еволюирало от материалната обезпеченост (злато и сребро), през институционалната гаранция до съвременната поява на алгоритмичното доверие. Последното се базира не на физически актив или държавен авторитет, а на математически доказуеми механизми, включващи криптография и прозрачност на технологичните протоколи. Биткойн с неговия твърд лимит от 21 милиона единици, е най-чистият пример за това ново „дигитално злато“.

Второ, настоящото развитие не води до елиминиране на държавата от паричната сфера, а до трансформацията на нейната роля. Чарталистката традиция (Knapp, 1924, Wray, 2012) остава валидна и държавите реагират активно чрез CBDC. Китайският e-CNY с над 3,48 милиарда транзакции и кумулативна стойност от 2,38 трилиона щатски долара към края на 2025 г. демонстрира, че държавата може да дигитализира и дори да разширява своя монопол. В същото време MiCA в Европейския съюз (включително в България от м. Юли 2025 г.) създава хибриден регулаторен режим, който позволява контролирано съжителство между частни криптоактиви и официални валути.

Трето, най-вероятният сценарий за следващите години (до 2030 г.) е хибриден паричен ред. Децентрализираните криптовалути и стейбълкойните ще продължат да доминират в сегментите на спестяване, международни плащания и стойностно съхранение, докато CBDC (digital euro, e-CNY и потенциални национални пилотни валути) ще обслужват предимно ежедневните разплащания и държавните операции. Този паралелизъм не е временно явление, а структурна характеристика на новата парична епоха. Това е точно така, както Фридрих Хайек предвижда още през 1976 г. в своята концепция за „деноминализация на парите“.

Четвърто, българският опит има особена аналитична стойност. Преходът от националния лев към еврото на 1ви Януари 2026 г., след почти 29 години на валутен борд, илюстрира как една малка отворена икономика може успешно да премине от „твърди“ пари към по-висока степен на интеграция. Същевременно въвеждането на MiCA и първите CASP лицензи превръщат България в своеобразна „жива лаборатория“ [4] за тестване на хибридния паричен модел в европейските условия.

Пето, развитието на дигиталните пари поставя нови предизвикателства пред икономическата теория и политиката. То изисква преосмисляне на класическите дихотомии (пазар срещу държава, частно срещу публично) и налага балансиран подход между иновации и регулация. Прекалената регулация рискува да задуши иновациите, а липсата на такава да доведе до системни рискове и загуба на доверие. Затова образованието по „алгоритмично доверие“ и финансова грамотност се превръща в стратегически приоритет.

В заключение, криптовалутите и свързаните с тях технологии не са странично явление в историята на парите. Те представляват нова глава в тази история. Глава, в която доверието преминава от физическия свят и държавния авторитет към математическата сигурност и децентрализираните мрежи. През 2026 година, белязана от въвеждането на еврото в България и

[4]Терминът „жива лаборатория“ (living laboratory/ living lab) се използва в академичната литература и анализите на fintech иновациите за да се опише реална икономическа и регулаторна среда, в която се тестват нови модели в практиката. В този смисъл България през 2025 - 2026 г. представлява интересен случай поради едновременното прилагане на MiCA и прехода към еврото (EU Alive, 2025)

ускореното развитие на CBDC и регулираните криптоактиви, може да се окаже толкова значима, колкото и 1971 г., но с обратен знак.

В този контекст се очертава нова конкурентна среда между различните форми на парично доверие, която съчетава както предизвикателства, така и значителен потенциал за развитие. От една страна съществуват рискове, свързани с регулаторна несигурност, технологични уязвимости и висока волатилност. А от друга страна се откриват възможности за изграждане на по-ефективни, прозрачни и достъпни финансови системи.

Историята на парите далеч не е достигнала своя край. Тя тепърва навлиза в нов етап, белязан от ускорена динамика, засилена конкуренция и фундаментални промени в начина, по който обществата разбират и изграждат доверие в икономическите отношения.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Barker, R., Kirk, J. and Munday, R. J. (1988). Narrative Analysis. 3rd ed. Bloomington: Indiana University Press.

Davies, G. (2016). A History of Money: From Ancient Times to the Present Day. 4th ed., revised by Duncan Connors. Cardiff: University of Wales Press.

Eichengreen, B. (2008). Globalizing Capital: A History of the International Monetary System. 2nd ed. Princeton: Princeton University Press.

Hayek, F. A. (1990 [1976]). Denationalisation of Money: The Argument Refined. 3rd ed. London: Institute of Economic Affairs.

Haynes, A., Yeoh, P. (2025). Law and Regulation of Cryptocurrencies and Cryptoassets (2nd ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781032667416

Karamihaylov, M. (1939). Kreditnoto delo v Balgariya i stopanskata kriza]. Sofia: Svetlina [Карамихайлов, М. (1939). Кредитното дело в България и стопанската криза. София: Светлина (in Bulgarian).

Knapp, G. F. (1924). The State Theory of Money. Abridged English ed., translated by H. M. Lucas & J. Bonar. London: Macmillan.

Minhat, M., Abdullah, M., Dzolkarnaini, N., Sapiei, N.S. (2023). Cryptocurrency Risk and Governance Challenges (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003248248

Mises, L. von. (1981 [1912]). The Theory of Money and Credit. New ed., translated by H. E. Batson. Indianapolis: Liberty Fund.

Wray, L. R. (2012). Modern Money Theory: A Primer on Macroeconomics for Sovereign Monetary Systems. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Goodhart, C. A. E. (1998). The two concepts of money: Implications for the analysis of optimal currency areas. - European Journal of Political Economy, 14(3), pp. 407- 432. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0176268098000159

Sedlarski, T., Todorov, A. B. and Egbert, H. (2024). Foundations of Contemporary Economics: Georg Friedrich Knapp and Modern Monetary Theory. – Yearbook of the Faculty of Economics, 23(1), pp. 287-310. https://ideas.repec.org/a/sko/yrbook/v23y2024i1p287-310.html

Atlantic Council. (2026). Central Bank Digital Currency Tracker. Available at: https://www.atlanticcouncil.org/cbdctracker/ [Accessed March 2026].

EU Alive. (2025). The future is bright for Eastern Europe to become a global crypto hub. Available at: https://eualive.net/the-future-is-bright-for-eastern-europe-to-become-a-global-crypto-hub/ [Accessed March 2026].

European Securities and Markets Authority (ESMA). (2026). Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA). Available at: https://www.esma.europa.eu/esmas-activities/digital-finance-and-innovation/markets-crypto-assets-regulation-mica [Accessed March 2026]

Investor.bg. (2013). Znachenieto na Avstriyskata shkola i Ludvig fon Mises [Значението на Австрийската школа и Лудвиг фон Мизес]. Available at: https://www.investor.bg/a/126-za-nachinaeshti/163368-znachenieto-na-avstriyskata-shkola-i-ludvig-fon-mizes/2 [Accessed March 2026] (in Bulgarian)

Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. Available at: https://bitcoin.org/bitcoin.pdf [Accessed March 2026].

Narodna banka na Balgariya (BNB). (2025). Regulatoren pregled na kriptoaktivite v Balgariya [Регулаторен преглед на криптоактивите в България]. Sofia: BNB (in Bulgarian).

Statista. (2025). Gold as an investment. Available at: https://www.statista.com/study/15740/gold-as-an-investment-statista-dossier/ [Accessed March 2026].

Komisia za finansov nadzor. (2026). Godishen otchet za prilagane na MiCA v Balgariya [Годишен отчет за прилагането на MiCA в България]. Sofia: KFN (in Bulgarian). https://www.fsc.bg/kriptoaktivi/

Приемане на еврото, валутна интеграция и икономическа конвергенция: Предизвикателства и перспективи за България

Йоан Иванов

Университет по застраховане и финанси

m250134@uzf.bg

Abstract

This paper examines Bulgaria's accession to the euro area in the context of monetary integration and economic convergence within the European Union. The study reviews the theoretical foundations of monetary unions and optimum currency area theory, analyzes the Maastricht convergence criteria, and evaluates Bulgaria's readiness for euro adoption. Special attention is paid to the role of the currency board arrangement, nominal and real convergence, productivity dynamics, inflation developments, fiscal sustainability, and foreign investment trends. The paper discusses both the potential benefits and risks associated with euro adoption, including transaction cost reductions, elimination of exchange rate risk, improved financial stability (European Stability Mechanism, 2024), and challenges related to asymmetric shocks and structural reforms. The findings suggest that while Bulgaria largely satisfies the nominal convergence requirements, long-term success within the euro area depends primarily on accelerating real convergence, improving productivity, strengthening institutions, and implementing structural reforms. The adoption of the euro should therefore be viewed not as an end in itself but as an instrument for achieving sustainable economic growth and higher living standards.

Keywords: euro area; monetary integration; economic convergence; currency board; Maastricht criteria.

E42, E52, E58, F15, F33, F36

УВОД

Тази статия разглежда присъединяването на България към еврозоната в контекста на паричната интеграция и икономическата конвергенция в рамките на Европейския съюз. Изследването разглежда теоретичните основи на паричните съюзи и теорията за оптималната валутна зона, анализира Маастрихтските критерии за конвергенция и оценява готовността на България за приемане на еврото. Специално внимание е обърнато на ролята на валутния съвет, номиналната и реалната конвергенция, динамиката на производителността, развитието на инфлацията, фискалната устойчивост и тенденциите в чуждестранните инвестиции.

Теория на оптималните валутни зони

Теорията за оптималните валутни зони (Mundell, McKinnon, Kenen) разглежда условията, при които група държави могат успешно да споделят обща валута. Основните критерии включват:

- висока степен на мобилност на труда;
- гъвкавост на цените и заплатите;
- фискални механизми за преразпределение;
- сходни икономически структури и синхронизирани бизнес цикли.

В този контекст възниква въпросът доколко България покрива тези предпоставки и какви адаптационни механизми са налични.

Номинална и реална конвергенция

Маастрихтските критерии поставят изисквания за:

- ценова стабилност;
- устойчиви публични финанси;

- стабилен валутен курс;
- дългосрочни лихвени проценти.

Те осигуряват **номинална конвергенция**, но не гарантират автоматично реална конвергенция – т.е. сближаване на доходите, производителността и жизнения стандарт.

Фиг.1 Маатстритски критерии – България
Източник: Съставена от автора с помощта на промптове в Claude

Ключово разграничаване

Номиналната конвергенция отразява постигане на формалните финансови и монетарни критерии — стабилни цени, нисък дефицит, стабилен валутен курс. Реалната конвергенция измерва действителното сближаване на жизнения стандарт, доходите и производителността с развитите икономики от ЕС. Изпълнението на Маастрихтските критерии *не гарантира автоматично* реална конвергенция.

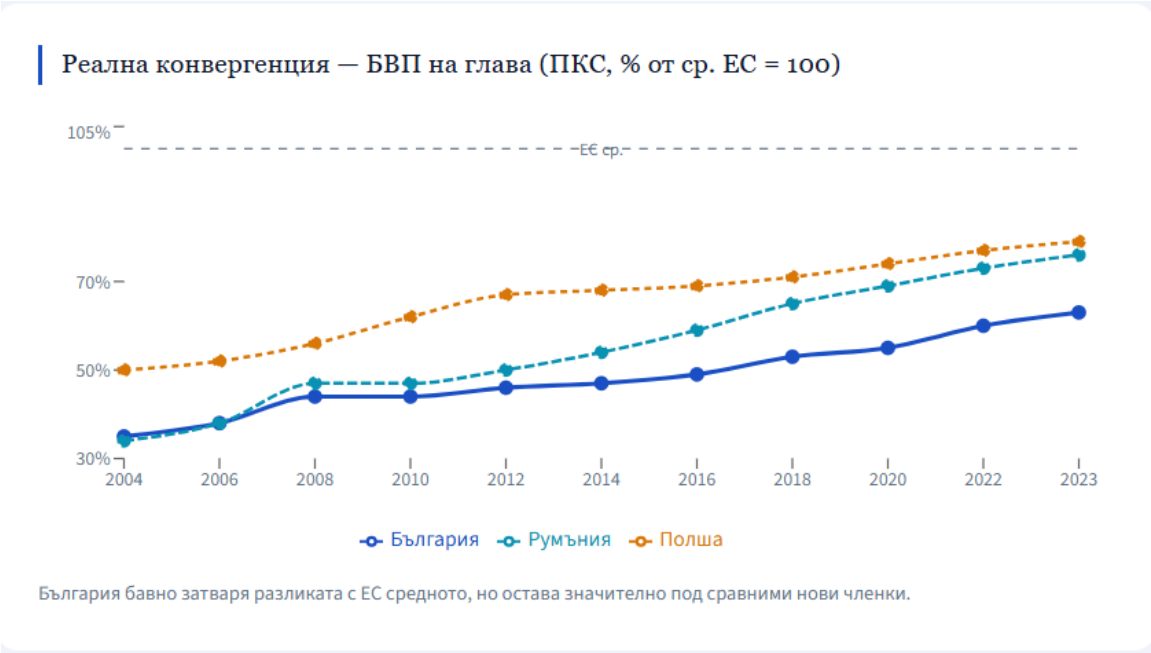

Фиг. 2 Реална конвергенция
Източник: Съставена от автора с помощта на промптове в Claude

БЪЛГАРИЯ И ПЪТЯТ КЪМ ЕВРОЗОНАТА

Присъединяването на България към еврозоната е дългосрочен процес, който започва още с въвеждането на валутния борд през 1997 г. След тежката финансова и банковата криза от 1996–1997 г. страната предприема радикални мерки за стабилизиране на макроикономическата среда. Валутният борд се превръща в основен инструмент за възстановяване на доверието към финансовата система и ограничаване на инфлационните процеси.

Въвеждането на валутния борд има съществено значение за развитието на българската икономика. Фиксираният обменен курс намалява несигурността за бизнеса, улеснява международната търговия и допринася за стабилизирането на инвестиционната среда. (Mundell, 1961; McKinnon, 1963; Kenen, 1969). В същото време режимът ограничава възможността за провеждане на самостоятелна парична политика, което доближава България до условията на функциониране в еврозоната.

Особено важна стъпка е присъединяването към Валутния механизъм II (ERM II) през юли 2020 г. Това събитие представлява официално признание от европейските институции за напредъка на страната в процеса на интеграция. Участието в ERM II позволява наблюдение върху устойчивостта на обменния курс и предоставя възможност за допълнителна оценка на икономическата стабилност.

Процесът на присъединяване не е лишен от предизвикателства. Обществените нагласи остават разделени, като част от населението изразява опасения относно възможното поскъпване на стоки и услуги след приемането на еврото. Подобни страхове са наблюдавани и в други държави преди присъединяването им към еврозоната. Емпиричните изследвания показват, че макар да съществуват ограничени ценови ефекти в определени сектори, те обикновено са краткосрочни и не водят до значително влошаване на жизнения стандарт.

Допълнителен фактор е необходимостта от ефективна комуникационна политика. Успешното въвеждане на еврото изисква висока степен на информираност сред гражданите и бизнеса. Прозрачността на процеса е ключова за ограничаване на спекулативните очаквания и укрепване на общественото доверие.

Доходната конвергенция е един от най-често използваните показатели за оценка на степента на икономическо сближаване. През последните две десетилетия България отбелязва съществен напредък в тази област. Брутният вътрешен продукт на глава от населението постепенно нараства и се доближава до средните равнища за Европейския съюз. Въпреки това страната продължава да заема едно от последните места по този показател.

Особено значение има и структурата на заетостта. Преходът към икономика, основана на знанието, предполага увеличаване на дела на високотехнологичните и иновативните дейности. В този контекст образователната система и политиките за развитие на човешките ресурси играят стратегическа роля.

Фискалната устойчивост е сред най-силните страни на България. Ниското равнище на публичен дълг (Eurostat, 2024; World Bank, 2024) предоставя допълнителна гъвкавост при провеждането на икономическата политика. Това е особено важно в условията на международна нестабилност и засилва доверието на финансовите пазари.

Чуждестранните инвестиции също играят важна роля за процеса на конвергенция. Те допринасят за трансфера на технологии, управленски практики и иновации. Наличието на стабилна макроикономическа среда и перспективата за членство в еврозоната могат да увеличат привлекателността на страната за международните инвеститори.

От гледна точка на дългосрочните перспективи реалната конвергенция зависи от способността на икономиката да генерира устойчив растеж на производителността. Това изисква последователни структурни реформи, насърчаване на иновациите, подобряване на бизнес средата и ефективно използване на европейските фондове. Само при наличие на подобни условия членството в

еврозоната може да доведе до максимални икономически ползи и устойчиво сближаване със средните европейски стандарти.

ВАЛУТНИЯТ БОРД КАТО ПРЕДВАРИТЕЛНА ФОРМА НА ПАРИЧНА ИНТЕГРАЦИЯ

От 1997 г. България функционира при режим на валутен борд (Bulgarian National Bank, 2024), фиксиращ лева към еврото (първоначално към германската марка). Този механизъм:

- елиминира независимата парична политика;
- осигурява ценова стабилност;
- ограничава инфлационния риск;
- засилва доверието във финансовата система.

На практика България вече участва в ограничена форма на парична интеграция без формално членство в еврозоната.

Присъединяването към ERM II и Единния надзорен механизъм представлява важна стъпка към пълноправно членство. Това повиши стабилността на банковата система и засили доверието на инвеститорите.

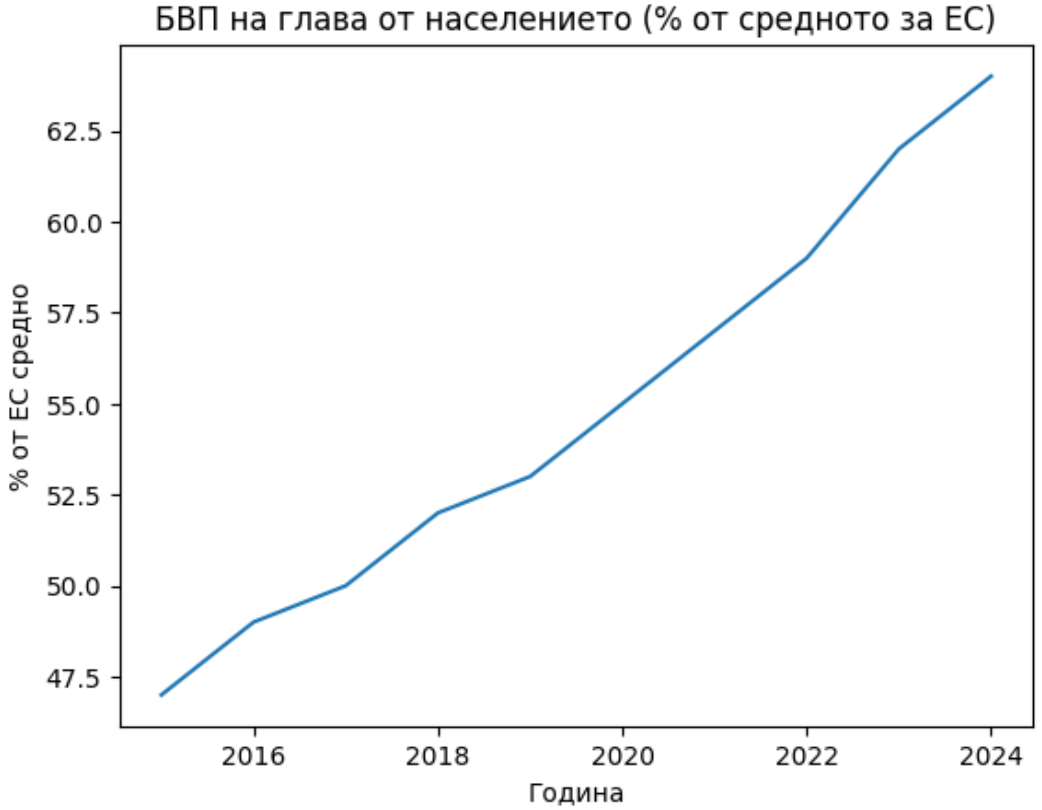

Фиг. 3 Икономическа конвергенция на България
Източник: Генерирано с команди Stata MP 14.1

България остава сред страните с най-нисък БВП на глава от населението в ЕС, въпреки устойчивия растеж през последните години. Наблюдава се постепенно сближаване, но темповете остават недостатъчни за бързо догонване на средноевропейските равнища.

Инфлационните процеси в периода 2021–2023 г. показаха уязвимост към външни шокове (енергийна криза, война в Украйна). Въпреки това, фискалната позиция остава сравнително стабилна.

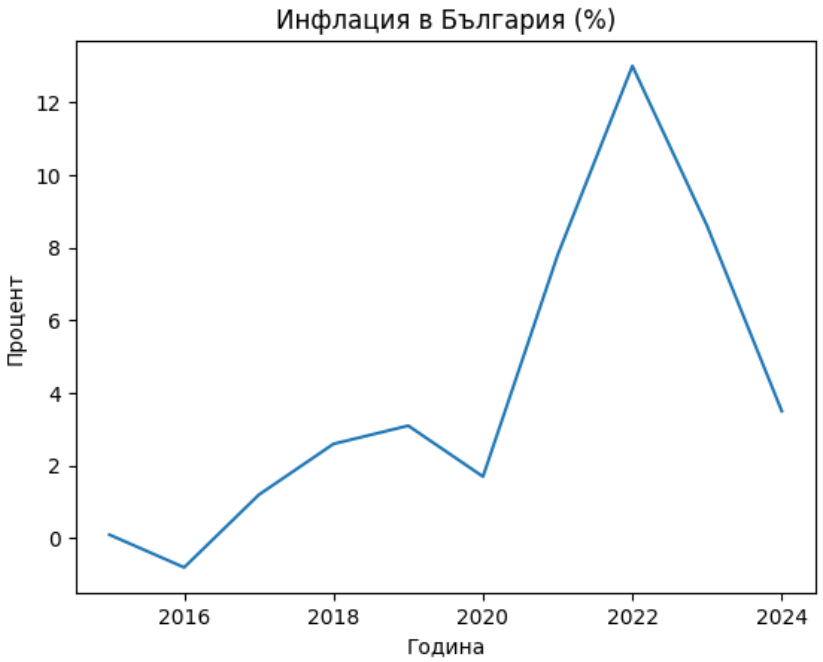

Фиг.4 Инфлация в България
Източник: Генерирано с команди Stata MP 14.1

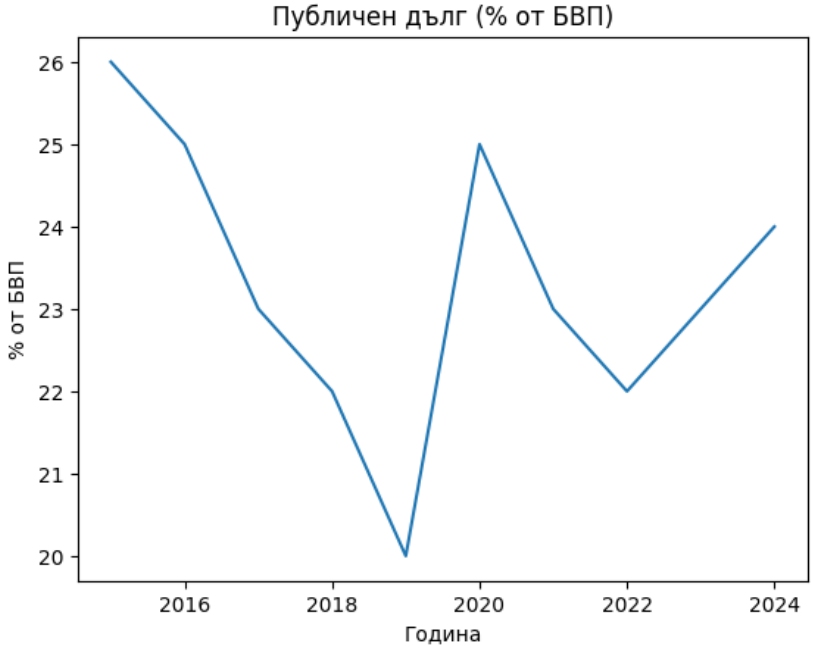

Фиг. 5 Фискална устойчивост
Източник: Генерирано с команди Stata MP 14.1

България традиционно поддържа ниско ниво на публичен дълг спрямо БВП, което е значително предимство в процеса на присъединяване към еврозоната

ПОТЕНЦИАЛНИ ПОЛЗИ ОТ ПРИЕМАНЕТО НА ЕВРОТО

1. Намаляване на транзакционните разходи;
2. Премахване на валутния риск;
3. Повишаване на инвестиционната привлекателност;

4. Подобряване на кредитния рейтинг;
5. Достъп до механизми за финансова подкрепа (ESM).

За малка и отворена икономика като българската тези ефекти могат да имат дългосрочно положително въздействие върху растежа и конкурентоспособността.

Една от най-често посочваните ползи е намаляването на транзакционните разходи. При използването на различни национални валути предприятията и домакинствата понасят разходи, свързани с обмяна на валута, банкови такси и валутно хеджиране. В условията на обща валута тези разходи изчезват. За България това има особено значение, тъй като значителна част от външната търговия и инвестиционните потоци са насочени към държави от еврозоната. Намаляването на транзакционните разходи повишава ефективността на бизнеса и улеснява трансграничните икономически операции.

Друга важна полза е премахването на валутния риск. Въпреки че валутният борд поддържа стабилен курс на лева спрямо еврото, формалното наличие на национална валута все пак предполага определена степен на риск в очите на инвеститорите. Приемането на еврото окончателно елиминира този риск и създава по-предвидима среда за икономическите агенти. Това е особено важно за дългосрочните инвестиционни решения, при които стабилността на валутната среда е ключов фактор.

Съществен ефект може да се очаква и върху международната търговия. Общата валута улеснява сравняването на цените между различните пазари и намалява административните разходи за компаниите. Това създава предпоставки за засилване на конкуренцията, подобряване на ефективността и увеличаване на обема на външната търговия. Емпирични изследвания върху държавите, присъединили се към еврозоната, показват, че членството обикновено води до нарастване на търговските потоци в средносрочен и дългосрочен план.

Не по-малко значение има и достъпът до инструментите на Европейската централна банка. В условията на кризи ЕЦБ разполага със значителен капацитет за осигуряване на ликвидност и стабилизиране на финансовите пазари. За малка отворена икономика като българската подобна подкрепа може да се окаже особено ценна. (European Central Bank, 2024; European Commission, 2024)

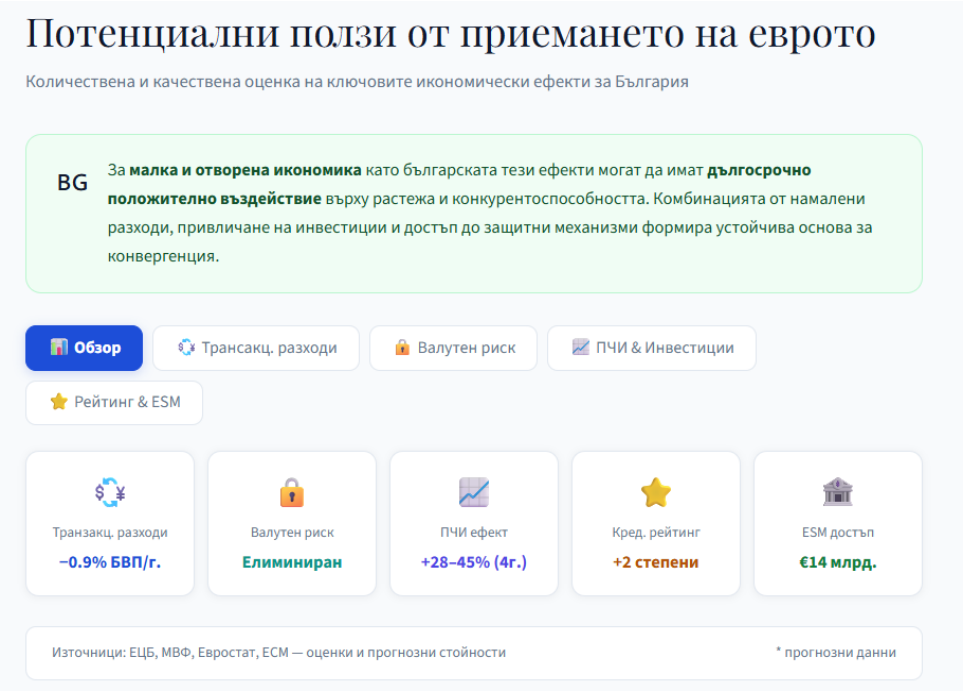

Фиг 6. Обзор на ползите

Източник: Съставена от автора с помощта на промптове в Claude

Фиг. 7.1 Транзакционни разходи

Фиг. 7.2 Валутна волатилност

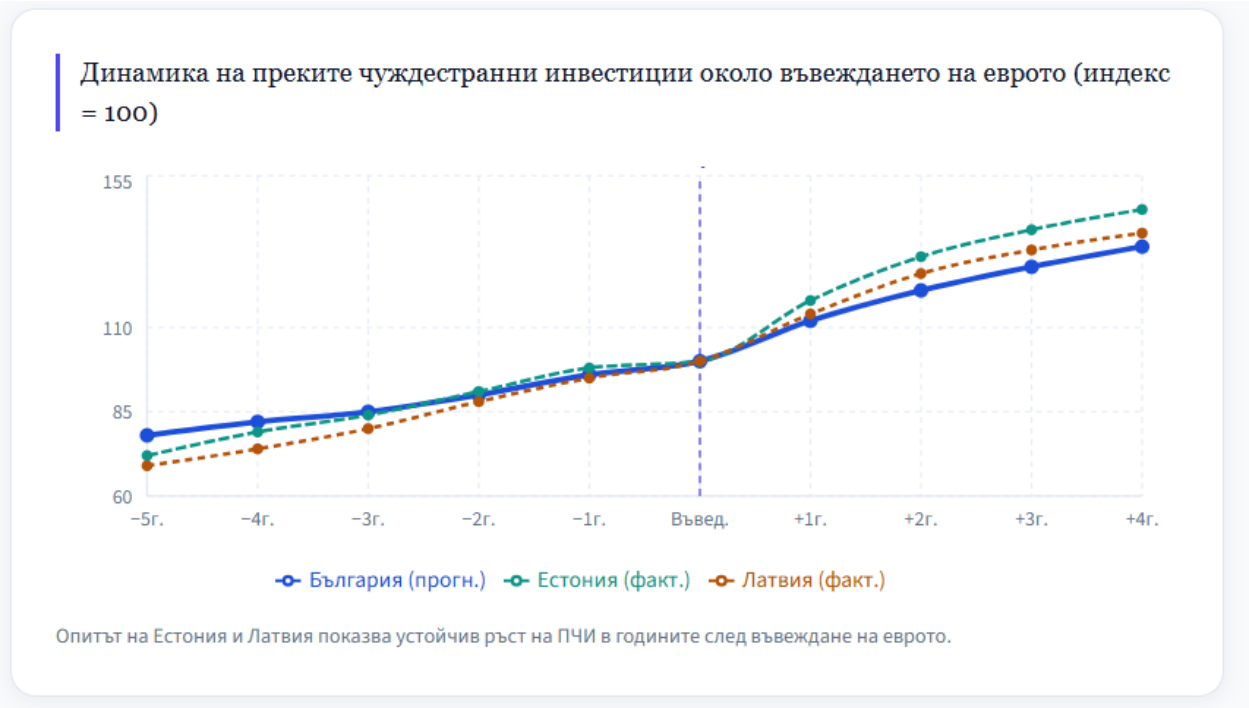

Фиг. 7.3 Динамика на чуждестранните инвестиции около въвеждането на еврото
Източник: Съставена от автора с помощта на промптове в Claude

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РИСКОВЕ

Въпреки множеството потенциални ползи, присъединяването към еврозоната е свързано и с редица рискове и предизвикателства. Анализът на тези фактори е от съществено значение за формирането на реалистична оценка на процеса и за разработването на адекватни политики за адаптация.

Един от най-често обсъжданите рискове е загубата на остатъчна парична автономия. Макар България да функционира при валутен борд и възможностите за независима парична политика да са силно ограничени, формалното приемане на еврото окончателно прехвърля решенията относно паричната политика към Европейската централна банка. Това означава, че специфичните особености

на националната икономика могат да получават по-малко внимание в сравнение с общите нужди на еврозоната.

Особено внимание заслужава и въпросът за инфлацията. В общественото пространство често се изразяват опасения, че приемането на еврото ще доведе до рязко повишаване на цените. Опитът на държави като Словакия, Естония, Латвия, Литва и Хърватия показва, че подобни ефекти обикновено са ограничени и концентрирани в определени сектори. Въпреки това успешното управление на процеса изисква ефективен контрол върху ценовите практики и прозрачност при конвертирането на цените.

Съществува и риск от прекомерно нарастване на кредитирането. По-ниските лихвени проценти могат да стимулират прекомерно задлъжняване на домакинствата и бизнеса. Ако този процес не бъде съпроводен от адекватен надзор, той може да доведе до образуване на финансови дисбаланси и ценови балони на пазара на недвижими имоти.

Следва да се отчита и възможността от външни икономически сътресения. Глобалните финансови пазари са силно взаимосвързани, което означава, че международните кризи могат бързо да се прехвърлят между отделните икономики. Членството в еврозоната предоставя известна защита срещу подобни процеси, но не ги елиминира напълно.

В крайна сметка успешното справяне с тези рискове зависи от качеството на икономическите институции, провеждането на последователни структурни реформи и способността на страната да поддържа висока конкурентоспособност в дългосрочен план.

- Загуба на остатъчна парична автономия;
- Потенциален инфлационен натиск при конверсията;
- Необходимост от структурни реформи;
- Ограничена гъвкавост при асиметрични шокове.

Особено важно е укрепването на институционалната среда, съдебната система и бизнес климата. (European Parliament, 2023)

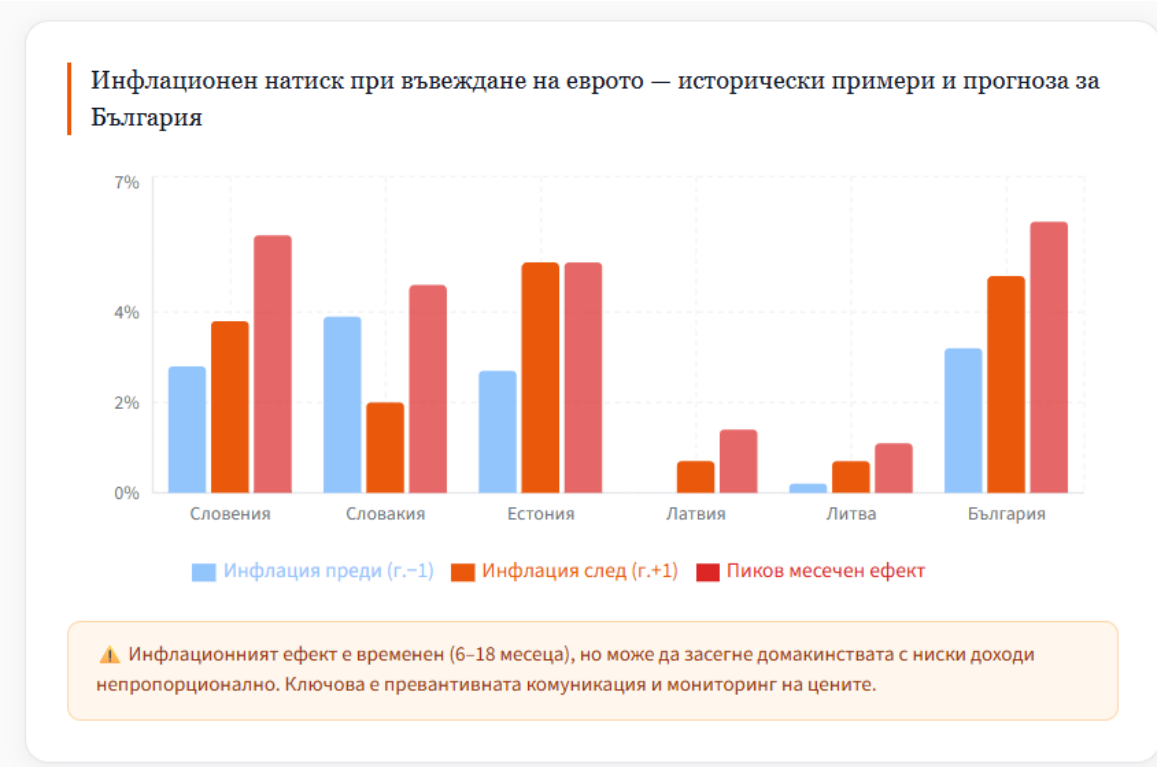

Фиг. 8 Инфлационен натиск при въвеждането на еврото
Източник: Съставена от автора с помощта на промптове в Claude

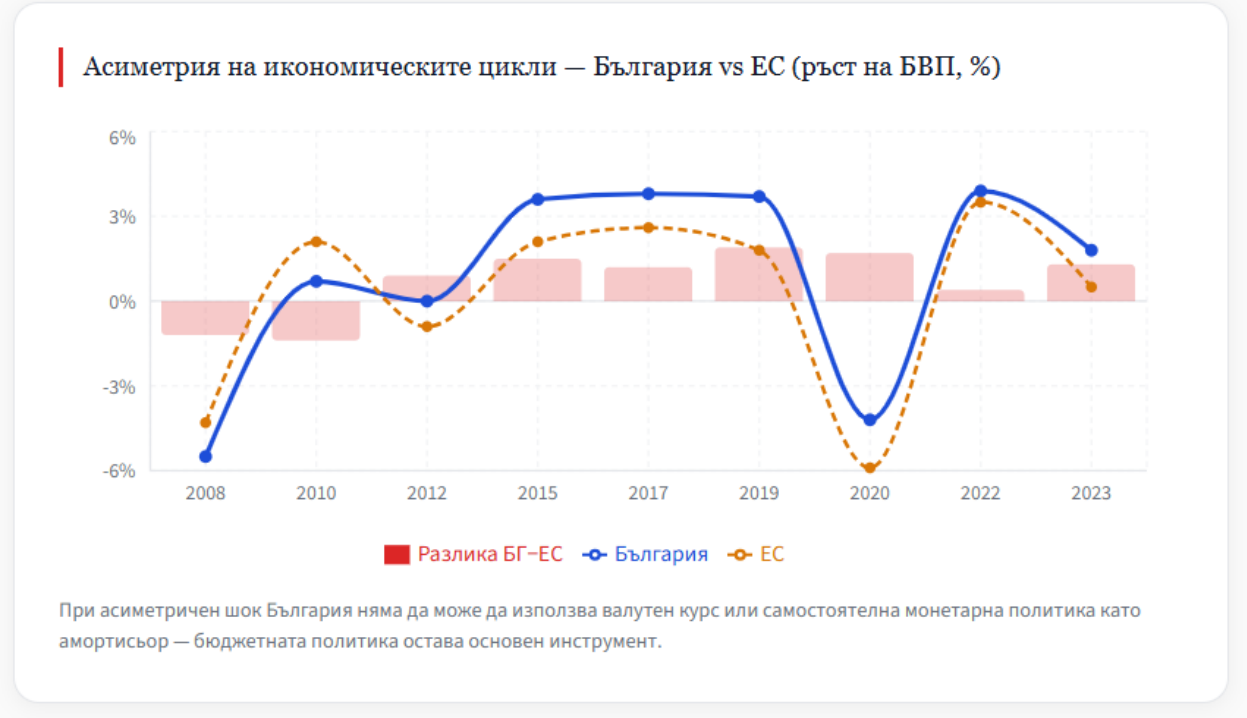

Фиг. 9 Инфлационен натиск при въвеждането на еврото
Източник: Съставена от автора с помощта на промптове в Claude

ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД БЪЛГАРИЯ

Перспективите пред България зависят от:

- ускоряване на реалната конвергенция;
- повишаване на производителността;
- ефективно усвояване на европейските фондове;
- задълбочаване на финансовата стабилност;
- провеждане на структурни реформи в образованието, иновациите и пазара на труда.

Членството в еврозоната може да действа като катализатор на реформи, но не може да ги замести.

Перспективите пред България в контекста на присъединяването към еврозоната следва да бъдат разглеждани не само като краткосрочен въпрос на изпълнение на формални критерии, а като част от дългосрочната стратегия за икономическо развитие на страната. Въвеждането на еврото представлява важен етап от европейската интеграция, но неговото реално значение зависи от способността на националната икономика да използва новите възможности за ускоряване на растежа, подобряване на конкурентоспособността и повишаване на жизнения стандарт. (OECD, 2024)

Първият и най-важен фактор, който ще определя бъдещото развитие на България, е степента на реална конвергенция. Както беше посочено по-рано, номиналната конвергенция е необходима предпоставка за членство в еврозоната, но тя не гарантира автоматично догонване на по-развитите икономики. Истинското предизвикателство е свързано с устойчивото нарастване на производителността на труда, доходите и добавената стойност, създавана от българските предприятия.

През последните години България отбелязва напредък по отношение на макроикономическата стабилност, но продължава да изостава по редица показатели, свързани с конкурентоспособността. Според международни класации страната все още среща трудности в областта на иновациите,

научноизследователската дейност и технологичната модернизация. Това означава, че в бъдеще основният източник на икономически растеж следва да бъде не евтината работна сила, а инвестициите в знания, технологии и човешки капитал.

Особено значение ще има способността на България да използва ефективно средствата от европейските фондове. През следващите години значителен ресурс ще бъде насочен към цифровизация, зелена трансформация, инфраструктура и модернизация на публичния сектор. Ако тези средства бъдат използвани ефективно, те могат да ускорят реалната конвергенция и да създадат условия за по-висока производителност. В противен случай съществува риск от пропуснати възможности и задълбочаване на различията спрямо по-развитите държави членки.

Перспективите пред българската икономика са тясно свързани и с развитието на пазара на труда. Един от най-сериозните структурни проблеми е демографската криза. Намаляването на населението, застаряването на работната сила и миграционните процеси ограничават потенциала за икономически растеж. В дългосрочен план тези тенденции могат да доведат до недостиг на квалифицирани кадри, намаляване на производствения капацитет и нарастващ натиск върху социалните системи.

Поради тази причина образованието се превръща в ключов фактор за бъдещото развитие. Инвестициите в образование, професионална квалификация и преквалификация на работната сила ще бъдат от съществено значение за адаптацията към динамично променящата се икономическа среда. В условията на дигитализация и автоматизация способността на работниците да придобиват нови умения ще се превърне в основен източник на конкурентно предимство.

Перспективите пред България след приемането на еврото могат да бъдат анализирани и чрез сравнение с опита на други държави от Централна и Източна Европа. Страни като Словакия, Естония, Латвия, Литва и Хърватия преминаха през сходен процес на интеграция. Макар конкретните резултати да се различават, общата тенденция показва, че членството в еврозоната е съпроводено с повишаване на инвестиционната активност, подобряване на финансовата стабилност и по-силна интеграция в европейските пазари.

Литва, Латвия и Естония също предоставят ценни уроци. Тези държави демонстрират, че успешната интеграция в еврозоната е възможна дори за сравнително малки икономики, при условие че са налице последователни реформи, стабилни институции и ясна стратегическа визия. В същото време техният опит показва, че членството в еврозоната не решава автоматично всички структурни проблеми и че реформите трябва да продължат и след присъединяването.

Перспективите пред България са свързани и с развитието на финансовия сектор. Присъединяването към еврозоната може да допринесе за по-дълбока интеграция на банковата система и финансовите пазари. Очаква се подобряване на достъпа до финансиране за бизнеса и намаляване на разходите по кредитирането. Това може да стимулира предприемачеството и инвестициите, особено сред малките и средните предприятия.

Съществено значение ще има и качеството на институциите. Международният опит показва, че държавите с по-ефективна администрация, по-добро върховенство на закона и по-ниски нива на корупция постигат по-добри резултати след присъединяване към еврозоната. Следователно институционалната модернизация трябва да остане сред основните приоритети на националната политика.

Особено важен е въпросът за регионалното развитие. България продължава да се характеризира със значителни различия между отделните региони. Докато някои икономически центрове отбелязват устойчив растеж, други изостават значително по отношение на доходите и заетостта. Намаляването на тези различия ще бъде ключово условие за устойчивото развитие на страната след приемането на еврото.

В крайна сметка перспективите пред България могат да бъдат определени като благоприятни, но не и гарантирани. Членството в еврозоната създава възможности за ускоряване на икономическото развитие, но реализирането на тези възможности зависи от качеството на

националните политики. Истинският успех няма да се измерва единствено чрез въвеждането на еврото, а чрез способността на страната да превърне тази стъпка в катализатор на устойчив икономически растеж, повишена конкурентоспособност и по-висок жизнен стандарт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Приемането на еврото представлява логичен етап от интеграцията на България в ЕС. Страната вече функционира при условия, близки до тези на паричен съюз чрез валутния борд. Основното предизвикателство не е номиналната, а реалната конвергенция – устойчивото повишаване на доходите и конкурентоспособността.

В дългосрочен план членството в еврозоната може да засили икономическата стабилност и инвестиционната активност, при условие че бъде съпроводено със структурни реформи и институционално укрепване.

Процесът на парична интеграция не е крайна цел, а инструмент за постигане на по-висок жизнен стандарт и устойчиво развитие.

Настоящото изследване разгледа процеса на присъединяване на България към еврозоната през призмата на паричната интеграция и икономическата конвергенция. Анализът показа, че въпросът за приемането на еврото далеч надхвърля техническите аспекти на смяната на валутата и представлява комплексен икономически, институционален и социален процес.

Теоретичният преглед на концепцията за оптималните валутни зони показва, че успешното функциониране на валутния съюз зависи от редица фактори, включително мобилността на труда, гъвкавостта на икономиката, степента на търговска интеграция и наличието на ефективни механизми за адаптация към икономически шокове (Frankel & Rose, 1998). От тази гледна точка България демонстрира както значителни предимства, така и определени слабости.

Сред основните предимства се открояват валутният борд, ниският публичен дълг, стабилната банкова система и високата степен на икономическа интеграция с Европейския съюз. Тези фактори създават благоприятни условия за присъединяване към еврозоната и намаляват риска от сериозни макроикономически сътресения след въвеждането на еврото.

В същото време анализът на реалната конвергенция показва, че България все още изостава от средните европейски равнища по отношение на доходите, производителността и жизнения стандарт. Това означава, че дългосрочният успех на членството в еврозоната ще зависи не толкова от изпълнението на формалните критерии, колкото от способността на страната да продължи процеса на икономическо сближаване.

Особено важно е разграничението между номинална и реална конвергенция. Изпълнението на Маастрихтските критерии представлява необходима предпоставка за членство, но не е достатъчно условие за постигане на устойчив икономически растеж. Истинската конвергенция изисква повишаване на производителността, модернизация на икономиката и развитие на човешкия капитал.

Анализът на потенциалните ползи показа, че приемането на еврото може да допринесе за намаляване на транзакционните разходи, елиминиране на валутния риск, повишаване на инвестиционната активност и подобряване на финансовата стабилност. За малка и отворена икономика като българската тези ефекти могат да имат съществено значение за дългосрочното развитие.

Същевременно не бива да бъдат подценявани и рисковете. Загубата на парична автономия, възможността от асиметрични шокове, необходимостта от институционални реформи и демографските предизвикателства изискват внимателен подход и последователна икономическа политика. Международният опит показва, че държавите, които провеждат активни структурни реформи преди и след присъединяването си към еврозоната, успяват да реализират значително по-големи ползи от членството.

В заключение може да се направи изводът, че приемането на еврото представлява логична и стратегически обоснована стъпка в европейската интеграция на България. Страната вече функционира при условия, близки до тези на валутен съюз, а членството в еврозоната може да осигури допълнителни възможности за икономическо развитие и финансова стабилност.

Основното предизвикателство пред България през следващите години няма да бъде самото въвеждане на еврото, а използването на тази историческа възможност за ускоряване на реалната конвергенция и повишаване на конкурентоспособността на икономиката. Само чрез устойчив растеж на производителността, инвестиции в човешки капитал, развитие на иновациите и укрепване на институциите страната ще може да се възползва в пълна степен от предимствата на членството в еврозоната.

Следователно процесът на парична интеграция следва да бъде разглеждан не като крайна цел, а като инструмент за постигане на по-висок жизнен стандарт, устойчив икономически растеж и по-пълноценно участие на България в европейското икономическо пространство.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Balgarska Narodna Banka. (2024). Annual Report 2023. Sofia: Bulgarian National Bank. https://www.bnb.bg

European Central Bank. (2024). Convergence Report 2024. Frankfurt am Main: ECB. https://www.ecb.europa.eu/pub/convergence/html/index.en.html

European Commission. (2024). Convergence Report 2024. Brussels: European Commission. https://economy-finance.ec.europa.eu

Eurostat. (2024). Database on GDP, inflation, government debt and labour productivity. Luxembourg: Publications Office of the European Union. https://ec.europa.eu/eurostat

Frankel, J., & Rose, A. (1998). The Endogeneity of the Optimum Currency Area Criteria. Economic Journal, 108(449), 1009–1025. https://doi.org/10.1111/1468-0297.00327

House Price Determinants: Evidence from Bulgaria as a New Eurozone Member State(2026), Journal of Risk and Financial management, https://doi.org/10.3390/jrfm19040261

Kenen, P. B. (1969). The Theory of Optimum Currency Areas: An Eclectic View. In R. Mundell & A. Swoboda (Eds.), Monetary Problems of the International Economy (pp. 41–60). Chicago: University of Chicago Press.

McKinnon, R. I. (1963). Optimum Currency Areas. American Economic Review, 53(4), 717–725.

Mundell, R. A. (1961). A Theory of Optimum Currency Areas. American Economic Review, 51(4), 657–665.

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2024). OECD Economic Surveys: Bulgaria 2024. Paris: OECD Publishing. https://www.oecd.org

World Bank. (2024). World Development Indicators Database. Washington, DC: World Bank. https://data.worldbank.org

European Stability Mechanism. (2024). ESM Annual Report 2023. Luxembourg: European Stability Mechanism. https://www.esm.europa.eu

European Parliament. (2023). Economic Governance Review and Euro Area Enlargement. Brussels: European Parliament Research Service.

Ivanov, P. Debt, Design and Disparity: Monied Power and the Institutional Roots of Unequal Britain (2025), Sofia: St Gregory the Theologian, ISBN 978-619-7622-81-2

Ivanov, P. A Guide to the Modern Monetary System in the 21st Century: From Traditional Banking to FinTech and CDBCs(2025), Sofia: St Gregory the Theologian, ISBN 978-619=7622-80-5

Ivanov, P. Money Matters: The Power of Banking Structure and Credit in Economic Growth(2025) , Sofia: St Gregory the Theologian, ISBN 978-619-7622-82-9

Валентина Григорова-Генчева, Едуард Маринов (ред.)

Скритата история на парите: огледало на човешката цивилизация

Сборник с доклади от международна научна конференция, организирана от Университета по застраховане и финанси, проведена на 18 март 2026 г.

Българска, първо издание

© Отговорни редактори	Григорова-Генчева, В., Маринов, Е. 2026
Графичен дизайн	*Вирджиния Анастасова – дизайн на корица* *Едуард Маринов – предпечат*
Формат	21/29.7
Печат	Издателство на УЗФ „Св. Григорий Богослов“, 2026

© Издателство на УЗФ „Св. Григорий Богослов“, 2026

ISBN (pdf): 978-619-7861-03-7

9 786197 861037